

Latvijas Universitāte
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Promocijas darbs
doktora zinātniskā grāda iegūšanai
valodniecības zinātņu nozares
latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē

**VĀRDU SECĪBAS KOMUNIKATĪVAIS ASPEKTS MŪSDIENU
LATVIEŠU VALODĀ**

Darba autore: *Mg. hum.* Baiba Valkovska (Saulīte)
Darba zinātniskā vadītāja: *Dr. philol.* asoc. prof. Ilze Lokmane

Rīga

2016

Anotācija

Promocijas darbā „Vārdu secības komunikatīvais aspekts mūsdienu latviešu valodā” analizēta vārdu secības komunikatīvā funkcija latviešu valodā, kā arī iztirzāti semantiski, intonatīvi u. c. aspekti, kas ietekmē vārdu secību latviešu valodā. Vārdu secības aprakstam izveidota komunikatīvās struktūras aspekta — informācijas struktūras — analīzes sistēma, bet sīkāk analizēta daļa no informācijas struktūras — aktuālais dalījums. Izmantojot „Līdzsvaroto mūsdienu latviešu valodas korpusu” un no tā atvasinātus korpusus, aktuālais dalījums iztirzāts iespējami plašā un daudzveidīgā valodas materiālā, kas aktuālā dalījuma analīzē kārtots atbilstoši dažādiem sintaktiskā sakara veidiem latviešu valodā. Darbs galvenokārt balstīts funkcionālās sintakses atziņās, lielāko uzmanību veltot informācijas struktūras teorijai.

Atslēgas vārdi — teikuma informācijas struktūra, aktuālais dalījums, tēma, rēma.

Abstract

Doctoral thesis "Word order's communicative aspect in contemporary Latvian" includes analysis of word order communicative function in Latvian, as well as discussion of semantic, intonation related and other aspects, which influence the word order in Latvian. To describe the word order, a system of analysis for an aspect of communicative structure – information structure – has been developed, however the more detailed analysis has been made on a part of information structure – functional sentence perspective. By using "Balanced Corpus of Modern Latvian" and corpora derived from it, the functional sentence perspective has been discussed in possibly broad and varied language material, which during the functional sentence perspective analysis has been organized according to different syntactic relation types in Latvian. Thesis is mainly based on functional syntax findings, by drawing the main attention to the information structure theory.

Keywords – sentence information structure, functional sentence perspective, theme, rheme.

Saturs

Apzīmējumu un sāsinājumu saraksts.....	5
Tabulu un attēlu saraksts	6
Ievads.....	7
1. Vārdu secības nozīme valodā un latviešu valodas sintakses sistēmā	18
1.1 Sintakses izpētes aspekti.....	18
1.2 Teikuma struktūras izpratne un vārdu secība	20
1.2.1 Semantiskā struktūra	22
1.2.2 Sintaktiskā struktūra	24
1.2.3 Semantiskās un sintaktiskās struktūras attiecības.....	27
1.2.4 Komunikatīvā struktūra.....	33
1.3 Ar vārdu secību saistītās opozīcijas valodā	36
1.4 Latviešu valodas vārdu secība tipoloģiskajā valodu klasifikācijā	39
1.4.1 Vārdu pamatsecības izpratne.....	39
1.4.2 SVO un citi vārdu secības modeļi latviešu valodā.....	41
2. Vispārīgs ieskats vārdu secības un informācijas struktūras izpētē	46
2.1 Vārdu secības un aktuālā dalījuma pētījumi latviešu valodniecībā	46
2.1.1 Pirmie apraksti par latviešu valodas vārdu secību	46
2.1.2 Vārdu secības apraksti no XIX gs. beigām līdz mūsdienām.....	48
2.2 Vārdu secības un informācijas struktūras pētījumi pasaules valodniecībā.....	55
2.2.1 Terminoloģijas attīstība un galvenās iezīmes.....	56
2.2.1.1 Informācijas struktūras un aktuālā dalījuma attiecības	56
2.2.1.2 Tēma, rēma un citi termini	59
2.2.2 Galvenie informācijas struktūras izpētes virzieni	61
2.3 Teikuma intonācijas vieta informācijas struktūras izpētē.....	64
2.3.1 Intonatīvās frāzes un uzsvara jēdziens	65
2.3.2 Informācijas struktūras attiecības ar intonāciju	68
2.3.3 Vārdu secība un intonācija	69
3. Aktuālais dalījums un tēma kā tā galvenais izpētes objekts	76
3.1 Tēmas tipiskās pazīmes	77
3.2 Tēma — ziņojuma sākumpunkts	79
3.2.1 Tēmas un rēmas robeža un tēmas noteikšanas kritēriji	81
3.2.2 Nemarķētas un marķētas tēmas jēdziens	85
3.3 Diatēzes jēdziens un aktuālā dalījuma saistība ar diatēzi	87
3.3.1 Semantiskā subjekta pazeminājums latviešu valodā.....	88
3.3.2 Aktuālais dalījums teikumos ar ciešamo kārtu.....	91
3.4 Komunikatīvi nedalāmi izteikumi	93
3.4.1 Komunikatīvi nedalāma izteikuma izpratne.....	93
3.4.2 Izteikumi bez tēmas.....	96
3.4.3 Izteikumi ar reducētu tēmu.....	100
4. Vārdu secība un informācijas struktūra dažādos sintaktiskā sakara veidos.....	103
4.1 Sakārtojuma sakars	104
4.2 Pakārtojuma sakars	106
4.2.1 Nomināla vārdkopa	106
4.2.1.1 Apzīmētājs ekspresīvos izteikumos	107
4.2.1.2 Atkarīgo komponentu secība un pakārtojuma paveids saliktā substantīviskā vārdkopā	108

4.2.1.2.1	Substantīviska vārdkopa ar atkarīgajiem komponentiem — lietvārdiem ģenitīvā.....	109
4.2.1.2.2	Substantīviska vārdkopa ar atkarīgajiem komponentiem, kas izteikti ar dažādām vārdšķirām	110
4.2.2	Verbāla vārdkopa	118
4.2.2.1	Papildinātāja novietojums verbālā vārdkopā	118
4.2.2.2	Papildinātājs — tēma	121
4.2.2.3	Vārda sakaru nosacītu adverbiālas nozīmes paplašinātāju novietojums verbālā vārdkopā	124
4.2.2.4	Vārda sakaru nosacīti apstākļi — tēma	127
4.3	Sekundāri predikatīvais sakars	129
4.4	Predikatīvais sakars	132
4.4.1	Verbāls teikums.....	132
4.4.1.1	Teikuma priekšmeta novietojums verbālā teikumā.....	132
4.4.1.2	Teikuma priekšmets — tēma	133
4.4.2	Nomināls teikums.....	134
4.4.2.1	Teikuma priekšmeta novietojums nominālā teikumā	134
4.4.2.2	Nomināls izteicējs tēmas funkcijā un nomināla izteicēja un apzīmētāja robežgadījumi	136
4.4.2.2.1	Adjektīvisks izteicējs — tēma.....	137
4.4.2.2.2	Apzīmētāja un adjektīviska izteicēja robežgadījumi	139
4.4.3	Adverbiāls teikums.....	141
4.4.3.1	Infinitīvs izteikuma sintaktiskajā un komunikatīvajā struktūrā	142
4.4.3.2	Adverbiāls izteicējs — tēma	145
4.5	Determinatīvais sakars.....	146
4.5.1	Determinanta novietojums	146
4.5.2	Situanta novietojums	148
4.5.3	Determinatīvs paplašinātājs — tēma.....	151
	Secinājumi	156
	Tēzes.....	160
	Avoti	161
	Teorētiskā literatūra	163
	Glosārijs.....	176
	Nobeigums.....	177
	Terminu rādītājs.....	178

Apzīmējumu un saīsinājumu saraksts

Apzīmējumi

Acc — akuzatīvs

Adv. izt. — adverbiāls izteicējs

Apst. — apstāklis

Adjekt. izt. — adjektīvvisks izteicējs

Det. — determinants

KN — konsituatīvi nesaistīts

KS — konsituatīvi saistīts

Net. papild. — netiešais papildinātājs

Nom — nominatīvs

O — papildinātājs dažādos vārdu secības modeļos

Papild. — papildinātājs

ParAcc — prepozicionāla forma: prepozīcija *par* kopā ar akuzatīva formu

S — teikuma priekšmets dažādos vārdu secības modeļos

Sit. — situants

Subst. izt. — substantīvvisks izteicējs

TP — teikuma priekšmets

V — izteicējs dažādos vārdu secības modeļos

V₃ — verbs finītajā trešās personas formā

V_{fin} — verbs finītajā formā

V_{pass} — verbs ciešamās kārtas formā

Saīsinājumi

LVRK — „Latviešu valodas runas korpuss”

resp. — respektīvi

sal. — salīdzināt

sk. — skatīt

t. i. — tas ir

t. s. — tajā skaitā

u. c. — un citi

utt. — un tā tālāk

val. — valoda

vs. — *versus* (‘pret’)

Grafiskie apzīmējumi

* — norāda uz autores radītām oriģinālā valodas piemēra vārdu secības izmaiņām

teikuma priekšmets

izteicējs

papildinātājs

pasvītrojums ar nepārtrauktu līniju — aprakstītās valodas vienības izcēlums

piemērā

pasvītrojums ar pārtrauktu līniju — palīguzsvars

retināts teksts — termini, kuriem noteiktajā vietā dota definīcija

slīpraksts — piemēri un terminu nosaukumi svešvalodās

treknraksts — tēma

VERSĀĻI — teikuma uzsvars

[..] — teksta izlaidums piemērā

Tabulu un attēlu saraksts

Tabulas

1.1. tabula. Ar vārdu secību saistītās opozīcijas	37
2.1. tabula. Galvenie informācijas struktūras izpētes virzieni	64
2.2. tabula. Dažādi SVO modeļi „Latviešu valodas runas korpusā”	71
2.3. tabula. Vārdu secība rakstītā tekstā un intonācija runātā tekstā	73
3.1. tabula. Sintaktiskās un komunikatīvās struktūras atbildes latviešu valodā ...	84
4.1. tabula. Substantīviskas vārdkopas atkarīgo komponentu novietojums	117

Attēli

1.1. attēls. Vārdu secības modeļi latviešu valodā	41
2.1. attēls. Teikuma <i>Brīvdienās visā Latvijā palaikam gaidāms īslaicīgs lietus</i> dinamiskā spektrogramma, kurā norādīta pamattoņa un intensitātes līkne	66
2.2. attēls. Izteikuma <i>un pirmajās divās februāra dienās snigs salīdzinoši daudz</i> dinamiskā spektrogramma	66
2.3. attēls. Izteikuma <i>Dienas otrā pusē debesis vairāk skaidrosies</i> dinamiskā spektrogramma	67
2.4. attēls. Izteikuma <i>nu kā tu savādāk ķīniešu uzvārdu uzrakstīsi</i> dinamiskā spektrogramma un oscilogramma	72
2.5. attēls. Izteikuma <i>ko īstenos Eiropas Komisija</i> dinamiskā spektrogramma un oscilogramma	72
3.1. attēls. Dažādi teikuma locekļi tēmas funkcijā: no tipiskas nemarkētas tēmas līdz tipiskai marķētai tēmai latviešu valodā	87

Ievads

Promocijas darbs „Vārdu secības komunikatīvais aspekts mūsdienu latviešu valodā” veltīts latviešu valodas vārdu secības izpētei.

Vārdu secība¹ ir vārdu (vārdu savienojuma komponentu, teikuma locekļu) savstarpējais izkārtojums (Skujiņa (red.) 2007, 437–438), un to nav iespējams skatīt atrauti no teikuma informācijas struktūras. No otras puses, vārdu secība ir tikai viens no (lai arī latviešu valodā ļoti tipisks) informācijas struktūras izteikšanas līdzekļiem. Līdz ar to vārdu secību nevar izskaidrot bez informācijas struktūras teorijas, bet informācijas struktūra latviešu valodā nav analizējama bez vārdu secības apskata.

Vārdu secības analīzi latviešu valodā sarežģī, piemēram, šādi aspekti:

- 1) sistēmiskas vārdu secības analīzes trūkums latviešu valodniecībā;
- 2) pasaules valodniecības daudzveidīgā metodika informācijas struktūras analīzē neļauj tieši pielāgot kādu metodi latviešu valodas analīzei;
- 3) latviešu valodnieku un ārzemju valodnieku pētījumos izmantotā valodas materiāla dažādība un ierobežojumi;
- 4) tas, ka vārdu secības analīzē grūti norobežoties no teikuma intonācijas un konsituatīvām parādībām;
- 5) vārdu secības nozīmīgums jādefinē dažādās sintakses struktūrās un vienībās.

Pētījuma mērķis ir izanalizēt vārdu secības komunikatīvo aspektu un citus aspektus, kas ietekmē vārdu secību, vienkāršā teikumā latviešu valodā.

Pētījuma uzdevums

Lai iespējami precīzi aprakstītu vārdu secību latviešu valodā, promocijas darbā izvirzīti šādi uzdevumi:

- 1) aprakstīt iespējami plašu latviešu valodas materiālu un konstatēt vārdu secības komunikatīvo nozīmi vārdu savienojumā un teikumā;
- 2) iztirzāt vārdu secības pētījumus latviešu un pasaules valodniecībā;
- 3) sīkāk analizēt teikuma komunikatīvo struktūru un definēt informācijas struktūras vietu tajā;

---

¹ Līdz 21. gadsimta sākumam pazīstamais termins „vārdu kārtā” šajā pētījumā lietots tikai precīzos citējumos un darbu nosaukumos. Citos gadījumos, arī tulkojot no vācu vai krievu valodas, lietots termins „vārdu secība”, kuru kā jēdzieniski skaidrāku salīdzinājumā ar apzīmējumiem „vārdu kārtā” un „vārdu kārtība” šī darba autore aprobējusi jau maģistra darbā „Vārdu secība gramatiskā un komunikatīvā aspektā intervijās” (Rīga: LU, 2005). Termins „vārdu secība” arī ļauj izvairīties no termina „kārtā” daudznzīmības latviešu valodniecībā, turklāt 2007. gadā tas atzīts arī „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (Skujiņa (red.) 2007, 437, 438).

- 4) apzināt aspektus, kas ietekmē teikuma informācijas struktūru latviešu valodā;
- 5) atrast piemērotāko pieeju vārdu secības un aktuālā dalījuma analīzē;
- 6) analizēt vārdu secības komunikatīvo aspektu, balstoties uz latviešu valodas sintaksē postulētajiem sintaktiskā sakara veidiem.

Pētījuma novitāte

Pētījuma novitāte ir vārdu secības komunikatīvā aspekta analīze, kā arī teikuma komunikatīvās struktūras aspekta — informācijas struktūras un tās analīzes sistēmas — izstrāde latviešu valodai. Līdz šim vārdu secība komunikatīvā aspektā pētīta sporādiski, arī fundamentālajā Tamāras Porītes pētījumā par vārdu secību latviešu valodā (Porīte 1954; Porīte 1962) analizēts dažādu teikuma locekļu novietojums bez sasaistes ar vārdu secības komunikatīvo aspektu.

Informācijas struktūra kā aktuālā dalījuma un konsituatīvās saistības vienība ir viena no būtiskākajām komunikatīvās struktūras parādībām. Informācijas struktūra, it īpaši teikuma aktuālais dalījums, pirmo reizi latviešu valodniecībā pētīta tik plašā valodas materiālā: izmantojot dažādus latviešu valodas runas un tekstu korpusus, aprakstīta vārdu secības un aktuālā dalījuma kā komunikatīvās struktūras aspekta saikne ar teikuma intonāciju, ar semantisko struktūru, bet īpaši ar sintaktisko struktūru.

Pētījuma objekts

Lai arī atsevišķās apakšnodaļās vārdu secība aplūkota vārdu savienojuma robežās, promocijas darba galvenais pētījuma objekts ir vienkāršs teikums. Gadījumos, ja aprakstīts salikts teikums, katra teikuma daļa galvenokārt uzskatīta par tādu sintakses vienību, kuras pamatā ir vienkārša teikuma struktūras shēma, un vārdu secība analizēta konkrētajā monopredikatīvajā vienībā. Palīgteikuma struktūra aplūkota pavisam nedaudz — galvenokārt vārdu secības modeļu un teikuma intonācijas aprakstā.

Pētījuma empīriskais pamats

Pētījumā izmantoti dažādi tekstu un runas korpusi, kas izstrādāti LU aģentūrā „Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts”.

Promocijas darba empīriskais pamats ir „Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus” un no tā atvasinātas un speciāli apstrādātas datu kopas:

- 1) aprakstot latviešu valodas vārdu pamatsecību un raksturojot semantisko struktūru, kā arī semantiskās struktūras realizāciju virsējā struktūrā, izmantota LU Matemātikas un informātikas institūtā izveidotā „Latviešu valodas

verbu valences datubāze”², kurā ievietoti un manuāli apstrādāti no „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas korpusa” izgūti latviešu valodas teikumi vai teikumu daļas;

2) lai pārbaudītu, vai latviešu valodā ir lietderīgi analizēt tēmu kā izteikuma sākumpunktu, no „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas korpusa” automātiski tika izgūti apmēram 45 tūkstoši vienkāršu teikumu, savukārt no šiem teikumiem pēc nejaušības principa analīzei atlasīti teikumi no dažādiem valodas funkcionālajiem paveidiem, kopā aptuveni 2000 teikumu, kuri sīkāk iedalīti verbālos, nominālos un adverbīālos teikumos un kuros aplūkota vārdu secība.

Latviešu valodas teikumu uzsvāru un paužu analīzē izmantots „Latviešu valodas runas korpus”³, kurā iekļauti ortogrāfiski marķēti audioieraksti, kas izskanējuši dažādos plašsaziņas līdzekļos. Šajos balss ierakstos parādās gan spontāna, gan iepriekš sagatavota runa.

Darbā izmantoti arī valodas piemēri, kas kolekcionēti no ikdienā dzirdētā vai lasītā, piemēram, no dažādiem plašsaziņas līdzekļiem, sociālajiem portāliem, daiļliteratūras, arī rediģēšanai saņemtiem darbiem. Tā kā „Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus” ir promocijas darba galvenais avots, valodas materiālam, kas iegūts no šī valodas krājuma, nav atsauces uz korpusu. Atsauces norādītas tikai sekundārajiem avotiem, resp., tiem piemēriem, kas nav ņemti no „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas korpusa”.

Teorētiskais pamats

Promocijas darba izstrādē ņemta vērā lomu un referenču gramatikas pieeja (Rendijs Lapolla (*Randy LaPolla*), Roberts Van Falins (*Robert D. Van Valin*)), verba valences un teikuma locekļu teorija (Vera Belošapkova (*Vera Beloshapkova*⁴), Līga Ciematniece, Čārlzs Filmors (*Charles J. Fillmore*), Inta Freimane, Jūlijs Kārklīņš, Ilze Lokmane, Gunta Nešpore, Lisjēns Tenjērs (*Lucien Tesnière*)), kā arī valodu tipoloģiskā klasifikācija (Metjū Draiers (*Matthew S. Dryer*), Džozefs Grīnbergs (*Joseph H. Greenberg*), Džons Hokins (*John A. Hawkins*)). Tomēr galvenokārt darbs ir balstīts funkcionālās sintakses atziņās (Františeks Danešs (*František Daneš*), Simons Diks (*Simon C. Dik*), Arto Mustajoki (*Arto*

² „Latviešu valodas verbu valences datubāzes” pamatā ir aptuveni 47 000 manuāli marķētu teikumu, kas aptver apmēram 300 bieži lietotu verbu un vairāk nekā 600 verbu nozīmju. Verbu marķēšanā izmantoti divi apraksta līmeņi: sintaktiskā un semantiskā valence. Rezultātā pieejami verbu valences modeļi ar konkrētai nozīmei tipiskajām semantiskajām lomām. Sk. arī Nešpore, Saulīte, Grūzītis, Garkāje 2012; Nešpore, Saulīte 2013.

³ „Latviešu valodas runas korpus” paredzēts runas tehnoloģiju izstrādei un izveidots 2013. gadā IT kompetences centra ERAF līdzfinansētā projekta „Informācijas un komunikāciju tehnoloģiju kompetences centrs” nozares pētījuma „Runas korpusa izveide, principi, metodes, realizācija” laikā. Tā apjoms ir 100 stundas un tajā iekļauti vairāk nekā 1800 dažādu vecumposmu (16–24, 25–50, 51–65, 66+) runātāju balss ieraksti (Pinnis, Auziņa, Goba 2014).

⁴ Šeit un turpmāk kirilicas transliterēšanai izmantota vietne <http://translit.cc/>.

Mustajoki)), lielāko uzmanību veltot informācijas struktūras teorijai (Jans Furbass (*Jan Furbas*), Eva Hajičova (*Eva Hajičová*), Maikls Helidejs (*Michael Halliday*), Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*), Irina Kovtunova (*Irina Kovtunova*), Olga Krilova (*Ol'ga Krylova*), Vilems Matēziuss (*Vilém Mathesius*), Marks Stīdmans (*Mark Steedman*), Mihails Šeljakins (*Mihail Sheljakin*), Jānis Valdmanis, Gaļina Zolotova (*Galina Zolotova*)).

Šajā darbā informācijas struktūra latviešu valodā atzīta par vienu no teikuma komunikatīvās struktūras aspektiem un vārdu secība latviešu valodā postulēta kā viens no svarīgākajiem informācijas struktūras izteikšanas līdzekļiem. Tālāk vārdu secība un informācijas struktūra latviešu valodā analizēta atbilstoši šādai shēmai:

1) balstoties uz pasaules valodnieku pieeju un latviešu valodas materiālu, informācijas struktūrā konstatēti divi izpētes aspekti — konsituatīvā saistība un aktuālais dalījums;

2) tā kā aplūkots gan teikums tekstā, gan izolēts teikums, par darba galveno izpētes objektu izvēlēts viens no informācijas struktūras aspektiem — aktuālais dalījums, ar ko šajā darbā saprasts teikuma dalījums tēmā un rēmā;

3) aktuālajā dalījumā tēma analizēta kā pozicionāli saistīts, t. i., teikuma sākuma, elements, kas var būt nemarkēts vai marķēts;

4) aktuālais dalījums skatīts ciešā saiknē ar sintaktisko struktūru, analizējot tā īpatnības dažādos sintaktiskā sakara veidos;

5) galvenā uzmanība pievērsta tieši tēmai, bez īpaša salīdzinājuma ar rēmu, jo rēmas struktūras analīze ir atsevišķa pētījuma uzdevums, tomēr, aprakstot dažādus sintaktiskos sakarus, ir iezīmētas arī vispārīgas vārdu secības tendences rēmā.

Pētniecības metodes

Kā viena no galvenajām pētniecības metodēm darbā izmantota distributīvās analīzes metode un aprakstošā metode, kas izpaužas kā valences un kontekstoloģiskā analīze. Valodas materiāla izpētē lietotas arī dažādas eksperimentālās metodes, piemēram, spektrogrammu un oscilogrammu analīze, kā arī auditīva runas ierakstu analīze. Tāpat izmantots lingvistiskais eksperiments: vārdu secības vienību — teikuma locekļu — transformācija, resp., secības maiņa, lai apsvērtu atšķirības teikuma sintaktiskajā un komunikatīvajā struktūrā. Latviešu valodas vārdu pamatsecības analīze un vārdu secības modeļi balstīti statistiskajā metodē.

Darba struktūra

Promocijas darbu veido ievads, četras nodaļas ar vairākām apakšnodaļām, secinājumi, tēzes, avotu un literatūras saraksts, glosārijs, nobeigums un terminu rādītājs.

Pirmajā nodaļā definēti ar vārdu secību saistītie izpētes aspekti, aprakstīta pētījumā pieņemtā teikuma struktūras izpratne un vārdu secības vieta tajā, kā arī minētas opozīcijas, kas bieži izmantotas vārdu secības aprakstos. Tāpat šajā nodaļā aprakstīta vārdu secības nozīme valodu tipoloģiskajā klasifikācijā, konstatēta vārdu pamatsecības izpratne, kā arī analizēti dažādi vārdu secības modeļi latviešu valodā kā valodā ar relatīvi brīvu vārdu secību.

Otrajā nodaļā sniegts ieskats vārdu secības un informācijas struktūras izpētē. Šai nodaļai ir trīs apakšnodaļas. Pirmā veltīta iespējami pilnīgam hronoloģiskam vārdu secības pētījumam aprakstam latviešu valodniecībā. Ar vārdu secības izpēti pasaules valodniecībā var iepazīties otrajā apakšnodaļā. Pasaules valodnieku pieeja informācijas struktūras un vārdu secības analizē sākumā aprakstīta hronoloģiski, bet vēlāk iztirzāta terminoloģijas attīstība, kā arī galvenie izpētes virzieni. Trešajā apakšnodaļā iezīmēta teikuma intonācijas vieta vārdu secības un informācijas struktūras izpētē.

Trešā nodaļa veltīta aktuālajam dalījumam un tēmai kā galvenajam aktuālā dalījuma izpētes objektam. Vispirms aprakstītas tēmas tipiskās pazīmes, vēlāk analizēta tēma kā teikuma sākumpunkts un aktuālā dalījuma saikne ar diatēzi. Atsevišķa apakšnodaļa veltīta arī komunikatīvi nedalāmiem izteikumiem kā nozīmīgai aktuālā dalījuma parādībai.

Ceturtajā nodaļā valodas materiāls ir strukturēts, balstoties uz dažādiem sintaktiskā sakara veidiem. Katrā no sintaktiskā sakara veidiem vispirms iezīmēta tipiskā vārdu secība, bet pēc tam analizēti konkrēti teikuma locekļi tēmas funkcijā. Aprakstot vārdu secību dažādos sintaktiskā sakara veidos, uzsvars likts nevis uz vārdu secības sintaktisko funkciju, bet gan uz aktuālo dalījumu.

Lai precīzāk atklātu dažādas ar vārdu secību saistītas īpatnības, darbā iekļauti arī septiņi attēli un sešas tabulas (sk. sadaļu Tabulu un attēlu saraksts).

Katrai nodaļai sniegti arī īsi secinājumi, savukārt promocijas darba noslēguma secinājumi un tēzes atspoguļo pētījuma būtiskākās atziņas. Nobeigumā uzskaitīti galvenie informācijas struktūras un vārdu secības pētījumu virzieni, bet glosārijā īsi izskaidroti būtiskākie promocijas darbā lietotie termini. Pētījums papildināts arī ar terminu rādītāju.

Tehniskās piezīmes

Aprakstot valodas materiālu, promocijas darbā lietots tehniskais izcēlums, piemēram, treknraksts, dažādu veidu pasvītrojumi. Grafisko apzīmējumu nozīmi un saīsinājumu atšifrējumu sk. sadaļā Apzīmējumu un saīsinājumu saraksts.

Aprobācija

Par promocijas darba tematu starptautiskās konferencēs un semināros nolasīti 23 referāti, kā arī sagatavotas 20 publikācijas. Izteikuma komunikatīvā struktūra un aktuālais dalījums latviešu valodā aprakstīts arī „Latviešu valodas gramatikā”.

Promocijas darbs apspriests LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras sēdē 2015. gada 16. novembrī.

Kolektīva pētījuma daļa

Valkovska, Baiba (kopā ar Ilzi Lokmani). Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013, 774.–800. lpp.

Zinātniski raksti

1. Bārzdiņš, Guntis; Grūzītis, Normunds; Nešpore, Gunta, and **Saulīte, Baiba**. Dependency-Based Hybrid Model of Syntactic Analysis for the Languages with a Rather Free Word Order. *Proceedings of the 16th Nordic Conference of Computational Linguistics, Tartu*, 2007, pp. 13–20.
2. Bārzdiņš, Guntis; Grūzītis, Normunds; Nešpore, Gunta; **Saulīte, Baiba**; Auziņa, Ilze, and Levāne-Petrova, Kristīne. Multidimensional Ontologies: Integration of Frame Semantics and Ontological Semantics. *Proceedings of the 13th EURALEX International Congress*. Barcelona, 2008, pp. 277–283.
3. **Saulīte, Baiba**; Nešpore, Gunta; Bārzdiņš Guntis; Grūzītis Normunds. μ -ontoloģijas — situāciju semantikas un ontoloģiskās semantikas apvienojums. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti*. 2. Sast. Skujiņa, Valentīna. Rīga, 2008, 128.–135. lpp.
4. **Saulīte, Baiba**. Linguistic Markers of Information Structure in Latvian. *Current Issues in Unity and Diversity of Languages*. Collection of the papers selected from the CIL 18, held at Korea University in Seoul, 2008, pp. 3067–3076.

5. **Saulīte, Baiba.** Koreferences analīzes aspekti latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti.* 13 (2). Liepāja: LiePa, 2009, 247.–253. lpp.
6. **Saulīte, Baiba.** Teikuma informatīvās struktūras formālie rādītāji latviešu valodā. *Latvijas Universitātes Raksti*, Nr. 746. Valodniecība. Latvistika un somugristika. Rīga: Latvijas Universitāte, 2009, 87.–94. lpp.
7. **Saulīte, Baiba.** Vārdu secības un aktuālā dalījuma pētījumi latviešu valodniecībā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē.* Latvijas Universitātes raksti. Rīga: Latvijas Universitāte, 2010. Pieejams: <http://www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacijas/>, 152.–161. lpp.
8. Nešpore, Gunta; **Saulīte, Baiba;** Bārzdiņš, Guntis; Grūzītis Normunds. Comparison of the SemTi-Kamols and Tesnière's Dependency Grammars. *Human Language Technologies. The Baltic Perspective. Proceedings of the Fourth International Conference Baltic HLT 2010.* Skadiņa, Inguna, Vasiļjevs, Andrejs (eds.). Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington, DC: IOS Press, 2010, pp. 233–241.
9. **Saulīte, Baiba.** Komunikatīvi nedalāmi izteikumi latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti.* 15 (1). Liepāja: LiePA, 2011, 285.–292. lpp.
10. **Saulīte, Baiba.** Tēma kā ziņojuma sākumpunkts vienkāršā teikumā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti.* 16 (1). Liepāja: LiePA, 2012, 243.–249. lpp.
11. Auziņa, Ilze; **Saulīte, Baiba;** Nešpore, Gunta. *Runas intonācija lasītā tekstā.* 48. prof. Artura Ozola dienas starptautiskās zinātniskās konferences „Valodas gramatiskā un leksiskā sistēma, tās funkcionalitāte un normatīvums” referātu tēzes 2012. gada 15. un 16. martā. 10.–11. lpp.
12. Auziņa, Ilze; **Saulīte, Baiba;** Nešpore, Gunta. Adverbiālas nozīmes determinantu nošķiršana teikumā: runas datu analīze. *Valoda: nozīme un forma. 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā.* LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012, 40.–48. lpp.
13. Nešpore, Gunta; **Saulīte, Baiba;** Grūzītis, Normunds; Garkāje, Ginta. Towards a Latvian Valency Lexicon. *Human Language Technologies — The Baltic Perspective. Proceedings of the Fifth International Conference Baltic HLT 2012.* Vol. 247. Tavast, Arvi, Muischnek, Kadri, Koit, Mare (eds.). Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington, DC: IOS Press, 2012, pp. 154–161.

14. Nešpore, Gunta; **Saulīte, Baiba**. Latviešu valodas verbu valences marķēšana. *Valoda: nozīme un forma. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 97.–106. lpp.
15. **Saulīte, Baiba**. Verba valento locekļu secība „Latviešu valodas verbu valences korpusā”. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 17 (2). Liepāja: LiePA, 2013, 183.–192. lpp.
16. **Saulīte, Baiba**; Nešpore, Gunta; Auziņa, Ilze. Latviešu valodas verbu valences marķēšanā izmantojamās semantiskās lomas. *Valoda: nozīme un forma. 4. Kategoriju robežas gramatikā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 136.–145. lpp.
17. **Saulīte, Baiba**. Apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja robežgadījumi. *Valoda: nozīme un forma. 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 135.–143. lpp.
18. **Saulīte, Baiba**. Vārdu secība dažādos sintaktiskā sakara veidos un atsevišķās sintaktiskajās konstrukcijās. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 18 (1). Liepāja: LiePA, 2014, 235.–245. lpp.
19. **Saulīte, Baiba**; Auziņa, Ilze; Levāne-Petrova, Kristīne. Teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja novietojums un teikuma intonācija latviešu valodā. Pieņemts publicēšanai krājumā „Valoda: nozīme un forma 7”.

Dalība konferencēs

1. Bārzdiņš, Guntis; Grūzītis, Normunds; Nešpore, Gunta; **Saulīte, Baiba**. *Dependency-Based Hybrid Model of Syntactic Analysis for the Languages with a Rather Free Word Order*. 16. starptautiskā ziemeļvalstu datorlingvistikas konference, Tartu, 2007. gada 24.–27. jūlijs.
2. **Saulīte, Baiba**; Nešpore, Gunta; Bārzdiņš, Guntis; Grūzītis, Normunds. *Situāciju semantikas izmantošana latviešu valodas analīzē*. Letonikas II kongress, Rīga, 2007. gada 29. oktobris.

3. **Saulīte, Baiba.** *Linguistic Markers of Information Structure in Latvian.* 18. starptautiskais lingvistu kongress (CIL 18) Korejas Universitātē, Seula, 2008. gada 21.–26. jūlijs.
4. **Saulīte, Baiba.** *Koreferences analīzes aspekti latviešu valodā.* 13. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti” Liepājas Universitātē, Liepāja, 2008. gada 28.–29. novembris.
5. **Saulīte, Baiba;** Grūzītis, Normunds. *Teksta informatīvās struktūras analīze koreferences noteikšanai kontrolētā latviešu valodā.* 14. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti” Liepājas Universitātē, Liepāja, 2009. gada 26.–27. novembris.
6. **Saulīte, Baiba;** Nešpore, Gunta. *Modificētāju formālie un semantiskie tipi.* LU HZF seminārs „Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā”, Rīga, LU, 2010. gada 28. aprīlis.
7. **Saulīte, Baiba.** *Komunikatīvi nedalāmi izteikumi latviešu valodā.* 15. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti” Liepājas Universitātē, Liepāja, 2010. gada 2.–3. decembris.
8. **Saulīte, Baiba.** *Tēmas izteikšana vienkāršā verbālā teikumā latviešu valodā.* 16. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti” Liepājas Universitātē, Liepāja, 2011. gada 1.–2. decembris.
9. Auziņa, Ilze; **Saulīte, Baiba.** *Intonācija un aktuālais dalījums izteikumos ar predikātu īstenības izteiksmes ciešamajā kārtā.* LU 69. konferences Latviešu un vispārīgās valodniecības sekcija „Diatēze, kārtas kategorija un atgriezeniskums”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2011. gada 18. februāris.
10. Auziņa, Ilze; **Saulīte, Baiba;** Nešpore, Gunta. *Determinanta nošķiršana teikumā: runas datu analīze.* 3. Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes seminārs „Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā”, Rīga, LU, 2011. gada 17. maijs.
11. Nešpore, Gunta; **Saulīte, Baiba.** *Verbu valences apraksta iespējas latviešu valodas tekstu korpusā.* Apvienotais pasaules latviešu zinātnieku 3. kongress un Letonikas 4. kongress „Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte”, Rīga, 2011. gada 24.–27. oktobris

12. **Saulīte, Baiba.** *Tēmas izteikšana vienkāršā verbālā teikumā latviešu valodā.* 16. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti” Liepājas Universitātē, Liepāja, 2011. gada 1.–2. decembris.
13. Auziņa, Ilze; **Saulīte, Baiba;** Nešpore, Gunta. *Runas intonācija lasītā tekstā.* 48. prof. Artura Ozola dienas starptautiskā zinātniskā konference „Valodas gramatiskā un leksiskā sistēma, tās funkcionalitāte un normatīvums” 2012. gada 15. un 16. martā.
14. **Saulīte, Baiba.** *Verba valento locekļu secība marķētā verba valences korpusā.* 17. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti” Liepājas Universitātē, Liepāja, 2012. gada 29.–30. novembris
15. Nešpore, Gunta; **Saulīte, Baiba;** Grūzītis, Normunds; Garkāje, Ginta. *Towards a Latvian Valency Lexicon.* 5. starptautiskā konference „Human Language Technologies 2012” Tartu Universitātē, Igaunija, 2012. gada 5.–7. oktobris.
16. Nešpore, Gunta; **Saulīte, Baiba;** Auziņa, Ilze. *Verbu valences marķēšanā izmantojamās semantiskās lomas.* Latvijas Universitātes 71. konferences Latviešu un vispārīgās valodniecības sekcija „Kategoriju robežas gramatikā”, Rīga, 2013. gada 27. februāris.
17. **Saulīte, Baiba.** *Vārdformu secība dažādos sintaktiskā sakara veidos un atsevišķās sintaktiskajās konstrukcijās.* 18. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti” Liepājas Universitātē, Liepāja, 2013. gada 28.–29. novembris.
18. **Saulīte, Baiba;** Grūzītis, Normunds. *Latviešu valodas verbu valences datubāzes sastatīšana ar FrameNet.* LU 72. konferences Datorlingvistikas sekcija, Rīga, 2014. gada 19. februāris.
19. Auziņa, Ilze; **Saulīte, Baiba.** *Jautājuma teikumu struktūra Latvijas Radio intervijās.* Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes seminārs „Opozīcijas sintaksē un semantikā”, Rīga, 2014. gada 16. maijs.
20. **Saulīte, Baiba.** *Apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja robežgadījumi.* Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes seminārs „Opozīcijas sintaksē un semantikā”, Rīga, 2014. gada 16. maijs.
21. Auziņa, Ilze; **Saulīte, Baiba;** Levāne-Petrova, Kristīne. *Objekta novietojums teikumā un teikuma intonācija.* Latvijas Universitātes 73. konferences Latviešu un vispārīgās valodniecības sekcija „Gramatika un saziņas situācija”, Rīga, 2015. gada 6. februāris.

22. **Saulīte, Baiba**; Auziņa, Ilze. *VSO un citi vārdu secības modeļi latviešu valodā*. LU 73. konferences Datorlingvistikas sekcija, Rīga, 2015. gada 12. februāris.
23. **Saulīte, Baiba**. *Adverbiālas nozīmes paplašinātāji un to novietojums teikumā*. 12. starptautiskā baltistu kongresa sekcija „Verba morfosintakse baltu valodās”, Viļņas Universitātē, Viļņa, 2015. gada 28.–30. oktobris.

1. Vārdu secības nozīme valodā un latviešu valodas sintakses sistēmā

Vārdu secība ir vārdu (vārdu savienojuma komponentu, teikuma locekļu) savstarpējais izkārtojums (Skujiņa (red.) 2007, 437–438). Šī definīcija ir šķietami vienkārša, tomēr vārdu secības izpēte ir ļoti sarežģīts uzdevums, jo vārdu secība ir kompleksa parādība, kas iekļauj leksiskus, sintaktiskus un pragmatiskus ierobežojumus (Komagata 2003a, 192).

Turpmākajās apakšnodaļās definēti ar vārdu secību saistītie izpētes aspekti, aprakstīta pētījumā pieņemtā teikuma struktūras izpratne un vārdu secības vieta tajā, kā arī minētas opozīcijas, kas bieži izmantotas vārdu secības aprakstos.

1.1 Sintakses izpētes aspekti

Lai vārdu secības analīze būtu produktīva, teikuma izpētē jāņem vērā tā statistiskais un dinamiskais aspekts, paradigmātiskās un sintagmatiskās attiecības. Šīs valodas dihotomijas kopumā atspoguļo divas izpratnes par valodu — par valodu kā sistēmu un valodu kā saziņas līdzekli (Mustajoki 2006, 108).

Statiskais aspekts paredz sintakses vienības pētīt kā noteiktas valodas sistēmas vienības, kā abstraktus sintaktiskus modeļus (Skujiņa (red.) 2007, 737), šī aspekta centrālais izpētes objekts ir teikums kā valodas vienība. Statiskā aspektā uzmanības centrā ir teikuma formālā uzbūve un teikuma struktūras shēmas (Freimane 1992, 11), teikums šajā aspektā uztverams kā forma, kā abstrakts teikums, kā valodas vienība.

Dinamiskā izpētes aspektā sintakses vienības, piemēram, konkrēti izteikumi, tiek pētīti kā runas vai rakstīta teksta vienības, t. i., noteiktā kontekstā un saziņas situācijā (Skujiņa (red.) 2007, 92). Tātad dinamiskā aspektā teikums tiek aplūkots kā konkrēta parādība un tā saturs ir ne tikai informācija, kas izpaužas ar noteiktiem valodas līdzekļiem, bet arī informācija, kas atkarīga no saziņas dalībnieku pasaules zināšanām, zināšanām vienam par otru, par saziņas situāciju u. c. priekšnosacījumiem, kam nav obligāts lingvistisks raksturs (Kobozeva 2004, 200). Teikumam kā dinamiskai struktūrai ir noteikta intonācija, vārdu secība. Atkarībā no tā, kāds ir komunikatīvais uzdevums, funkcionējot mainās arī teikuma iekšējā struktūra, jo katra izteikuma pamatā ir runātājs ar savu attieksmi.

Dinamiskā aspektā tiek pētīts izteikums — minimāla intonatīvi pabeigta saziņas vienība, kam var būt noteikts strukturāls paraugs, bet tas nav obligāts, un ko rakstos

norobežo ar teikuma beigu pieturzīmi. Lielākā daļa izteikumu ir teikumi, piemēram, *Mežs šalc. Mežs ir liels*, bet tekstā ir arī izteikumi ar nepilnu teikuma struktūru, piemēram, *Apsēžas uz soliņa*, vai pavisam bez tās, piemēram, *Paldies. Nu?* (Skujiņa (red.) 2007, 173).

Izteikumus ir lietderīgi aplūkot atkarībā no konsituācijas ietekmes uz tiem. Konsituatīvi saistīta izteikuma pamatstruktūru ir ietekmējis vai nu konteksts, vai runas situācija, vai arī konsituācijā, un šāds izteikums saprotams tikai kontekstā vai runas situācijā, piemēram:

Viņš paliek pie sava. Apsēžas. Viesi čalodami sēdās pie galda. [...] „Lūdzu, mīļie, bez kautrēšanās.” (Skujiņa (red.) 2007, 190)

Savukārt konsituatīvi nesaistīta izteikuma pamatstruktūru nav ietekmējis ne konteksts, ne runas situācija, piemēram, *No rīta devāmieš ceļā* (Skujiņa (red.) 2007, 190). Promocijas darbā bez īpaša nošķiruma apskatīti abi izteikumu veidi.

Vārdu secība valodniecībā tiek pētīta aktuālā dalījuma vai informācijas struktūras teorijā (par to plašāk 2.2. nodaļā), savukārt ar aktuālo dalījumu gandrīz vienmēr vispirms tiek saprasta runa, nevis valoda, jo pētījumos uzsvars vienmēr bijis uz runu, t. i., sintakses dinamisko aspektu. Tomēr līdzīgi kā par citiem jautājumiem komunikatīvās struktūras aspektā vēl joprojām tiek diskutēts arī par to, vai aktuālais dalījums ir tikai runas vai arī valodas kā sistēmas parādība, tātad — vai šī parādība aplūkojama teikumā vai izteikumā (sk. Krylova 2009, 56). Šādas šaubas, iespējams, saistītas ar to, ka aktuālais dalījums vienmēr skatīts ciešā saiknē ar konsituatīvi saistītās un konsituatīvi nesaistītās informācijas izpaušmēm teikumā. Un šis aspekts patiešām vairāk saistīts ar dinamisko aspektu, nevis statisko, bet, kā secināts 2.2. nodaļā, tas ir tikai viens no informācijas struktūras aspektiem.

Var piekrist Olgai Krilovai (*Ol'ga Krylova*), ka aktuālais dalījums nevis piekārtos gatavai sintaktiskajai struktūrai, bet ir daļa no sintaktiskās struktūras izveides līdzekļiem, jo nevar iedomāties teikuma izveides procesu pirms aktuālā dalījuma un pēc tā. Turklāt, lai arī aktuālā dalījuma izteikšanas līdzekļus — vārdu secību, partikulas — nav iespējams analizēt viennozīmīgi, tie tomēr pastāv (Krylova 2009, 56). Tātad aktuālais dalījums raksturīgs ne tikai teikumam tekstā un lietojumā — arī izolēts teikums var tikt apskatīts aktuālā dalījuma aspektā (par to sk. arī Holvoet 2003, 79).

Izmantojot šādu pieeju, vienas un tās pašas sintaktiskās struktūras varianti ar atšķirīgu aktuālo dalījumu pat tiek saukti par teikuma komunikatīvajiem variantiem (Sheljakin 2001, 195), piemēram, viens no teikuma *Dzejnieks raksta balādi* komunikatīvajiem variantiem ir *Balādi raksta dzejnieks*. Norādot, ka katram modelim ir

tipiskā vārdu secība, tiek uzskatīts, ka vārdu secības variācijas un loģiskā uzsvara maiņa ir saistīta ar teikuma funkcionēšanu dažādos kontekstos (Zolotova 2007, 99). Arī čehu valodniecībā tiek pieņemts, ka valodas gramatikā var runāt par sistēmisko secību, resp., pastāv konkrēta verba atkarīgo komponentu tipiskā secība, kura tiek uzskatīta par nemarkētu secību (Hajičová 1993, 33). Tipiskā teikuma locekļu secība teikuma gramatiskajā centrā bieži sakrīt ar secību teikuma struktūras shēmās jeb modeļos (sk. Lokmane 2013c, 726–732), tomēr pragmatiski nemarkētas secības noteikšana teikumos ar vairākiem paplašinātājiem, t. i., teikuma locekļiem, kas neietilpst gramatiskajā centrā (sk. arī Freimane 1985, 66, 67), ir samērā sarežģīta, reizēm pat neiespējama. Šī problēma darbā risināta, atsevišķi analizējot teikuma locekļu tipisko novietojumu latviešu valodā, kā arī novietojuma izmaiņas konkrētā izteikumā (sk. arī 4. nodaļu).

1.2 Teikuma struktūras izpratne un vārdu secība

Vārdu secība latviešu valodā ir parādība, kas pētāma sintakses apakšnozarē, savukārt sintakses galvenais izpētes objekts ir teikums — pēc konkrētas valodas likumībām (noteikta abstrahēta parauga) veidota gramatiski noformēta un intonatīvi pabeigta valodas vienība, ko veido viens vai vairāki sintaktiski saistīti vārdi noteiktās gramatiskās formās un ko izmanto kā saziņas un domu izteikšanas līdzekli. Rakstos teikumu sāk ar lielo sākumburtu un norobežo ar punktu, jautājuma vai izsaukuma zīmi vai daudzpunkti, piemēram, *Mežs šalc. Šeit kļūst vēsi.* (Skujiņa (red.) 2007, 391) Promocijas darbā analizēts, kāda ir sintaktiski saistīto vārdu secības nozīme teikumā, bet šī aspekta izpēte nav nošķirama no teikuma informācijas struktūras (informācijas struktūras izpratne aprakstīta 2.2. nodaļā).

Vārdu secības nozīmi teikumā vislietderīgāk ir analizēt, balstoties uz pieeju, kas Eiropas lingvistikā postulēta Františeka Daneša (*František Daneš*; sk. Daneš 1964) un Simona Dika (*Simon C. Dik*; sk. Dik 1997) darbos. Atbilstoši tai tiek pieņemts, ka funkcionālās attieksmes teikumā apskatāmas trijos atšķirīgos aspektos:

1) kā semantiskās funkcijas (norāda, kādas ir noteiktā situācijā iesaistīto referentu lomas);

2) kā sintaktiskās funkcijas (nosaka perspektīvu, no kuras situācija ir atspoguļota valodiskajā izteikumā);

3) kā pragmatiskās jeb komunikatīvās funkcijas (norāda konstituenta informatīvo statusu komunikatīvajā vienībā, kurā tas parādās) (Dik 1997, 26).

Protams, AGENSS⁵ kā dziļās semantiskās struktūras komponents, teikuma priekšmets kā virsējās sintaktiskās struktūras komponents un tēma kā komunikatīvās struktūras komponents mēdz sakrist (piemēram, teikumā *Skolotāja skaidro uzdevumu* vārdforma *skolotāja* ir AGENSS, teikuma priekšmets un tēma; sk. arī Firbas 1987, 55), tomēr ir vairāki apstākļi, kas ietekmē šīs atbilstes.

Lai veiksmīgi varētu interpretēt teikuma un tā vārdu secības funkciju noteiktā lietojumā, ir svarīgi nošķirt konkrētās parādības funkcijas, kas realizējas dažādās teikuma abstrakcijas pakāpēs, jo teikuma funkciju runas aktā var veiksmīgi interpretēt vien tad, ja patur prātā semantisko struktūru, gramatisko struktūru un teikuma funkcionālo perspektīvu jeb aktuālo dalījumu (Firbas 1987, 55). Arī krievu valodniecībā atzīts, ka vārdu secība un tēma un rēma ir problēma, kas saistīta gan ar sintaktisko struktūru, gan ar semantisko un komunikatīvo struktūru (Zolotova 2007, 284).

Līdzīga sintakses struktūru nošķiršanas ideja ar dažādām niansēm piedāvāta arī citos funkcionālās sintakses pārstāvju pētījumos, piemēram, Vera Belošapkova (*Vera Beloshapkova*; Beloshapkova (red.) 2002) nošķir teikuma formālo, jēdzienisko un komunikatīvo struktūru, savukārt Mihails Šeljajkins (*Mihail Sheljakin*; Sheljakin 2001) kā teikuma pazīmes min semantisko struktūru, teikuma formālās pazīmes, kā arī teikuma strukturāli informatīvās un komunikatīvi pragmatiskās pazīmes. Arī Arto Mustajoki (pilnā vārdā *Arto Samuel Mustajoki*; Mustajoki 2006) un Maikls Helidejs (pilnā vārdā *Michael Alexander Kirkwood Halliday*; Halliday, Hasan 1976) apskata teikumu, paturot prātā iepriekš minēto trīs struktūru pieeju.

Jāpiebilst, ka funkcionālās gramatikas pārstāvji bija vieni no pirmajiem, kas īpaši pievērsās vārdu secības komunikatīvā aspekta izpētei, turklāt jau aktuālā dalījuma teorijas sākuma posmā, XX gs. vidū, Vilēms Matēziuss (*Vilém Mathesius*) norādījis, cik būtiski ir izpētīt formālā dalījuma (t. i., sintaktiskās struktūras) un aktuālā dalījuma attieksmes (Mathesius 1967, 245).

Amerikas Savienoto Valstu lingvistiskajā tradīcijā funkcionālās gramatikas idejai lielā mērā atbilst lomu un referenču gramatika, kas aplūko sintaktisko struktūru, semantisko reprezentāciju un informācijas struktūru, tādēļ darbā izmantota arī šī teorija (sk.: Van Valin, LaPolla 2004).

Tāpat trīs struktūru pieeja dažādu teikuma aspektu izpētē pieņemta mūsdienu latviešu valodas sintaksē (sk. Lokmane 2005, 15; Lokmane 2013c; Lokmane 2013d;

---

⁵ AGENSS — aktīvs, parasti ar gribu apveltīts situācijas dalībnieks, darbības iniciators (Lokmane 2013d, 768). Semantisko lomu nosaukšanai šeit un turpmāk izmantoti versāļi.

Valkovska, Lokmane 2013; Ciematniece 2015, 21), resp., tiek šķirta semantiskā jeb relāciju struktūra, sintaktiskā jeb predikācijas struktūra un komunikatīvā struktūra. Minētais šķīrums paturēts arī šajā pētījumā.

Tā kā vārdu secība latviešu valodā ir samērā brīva, tās vislielākā nozīme, protams, atklājas tieši komunikatīvajā struktūrā, piemēram, teikuma sākumpunktam var izvēlēties dažādus teikuma locekļus — viena un tā pati sintaktiskā struktūra izteikta ar teikuma priekšmetu un tā apzīmētāju kā teikuma sākumpunktu — *Zeltaina gaisma krīt caur loga vitrāžām* — vai adverbīālas nozīmes paplašinātāju kopā ar atkarīgo komponentu — **Caur loga vitrāžām krīt zeltaina gaisma*. Bet, lai iespējami precīzi aprakstītu vārdu secības nozīmi komunikatīvajā struktūrā, ir būtiski izanalizēt dažādus vārdu secības aspektus sintaktiskajā struktūrā, kā arī aspektus, kas saistīti ar semantiskās struktūras realizāciju sintaktiskajā struktūrā. Protams, ne vienmēr vārdu secība pauž noteiktas komunikatīvās nozīmes, dažos gadījumos vārdu secības izvēli nosaka nejaušība, bet, aplūkojot vienkopus kontekstu, teikuma semantisko un sintaktisko struktūru, sakarības ir pamanāmas.

Turpmākajās apakšnodaļās atbilstoši nepieciešamībai aprakstītas visas trīs funkcionālajā sintaksē postulētās struktūras — sīkāk analizēta semantiskā struktūra un tās realizācija sintaktiskajā struktūrā, bet sintaktiskās un komunikatīvās struktūras aspektā aplūkotas tikai galvenās teorētiskās nostādnes un būtiskākie izpētes aspekti, jo šo struktūru saikne ar vārdu secību detalizēti aprakstīta 4. nodaļā.

1.2.1 Semantiskā struktūra

Pirms tiek analizēta vārdu secības sintaktiskā un komunikatīvā funkcija, jāaplūko arī vārdu secības saikne ar teikuma semantisko struktūru — jēdzienisko attiecsmju kopumu, kas veidojas starp teikumā atspoguļotās situācijas dalībniekiem. Piemēram, teikumos *Pēteris stāda kokus. Bērns zīmē sauli* izteiktas attiecsmes starp darītāju jeb agensu un cietēju jeb paciensu. Vienu un to pašu semantisko struktūru var īstenot dažādas sintaktiskās struktūras teikumos, piemēram, *Vējā lokās koki* un *Vējš loka kokus, Man salst* un *Es salstu*. (Skujiņa (red.) 2007, 390)

Semantiskās struktūras vispārinājuma aspektā ir lietderīgi analizēt semantiskās lomas — teikuma semantiskās struktūras komponentus, vispārinātus teikuma atspoguļotās situācijas dalībniekus (Skujiņa (red.) 2007, 348–349). Valodniecībā, īpaši locījumu gramatikā (*case grammar*) (Fillmore 1968), funkcionālajā sintaksē (Mustajoki 2006; Hajičová 1993; Sgall, Hajičová, Panevová 1986) un lomu un referenču gramatikā (Van

Valin, LaPolla 2004), semantiskās lomas tiek aplūkotas atšķirīgā vispārinājuma pakāpē (sk. arī: Mustajoki 2006, 135; Lokmane 2012, 162–163; Ciematniece 2015, 67–76). Šajā darbā izmantots semantisko lomu komplekts, kas radies, veidojot „Latviešu valodas verbu valences datubāzi” (sk. Saulīte, Nešpore, Auziņa 2014, 136–145). Galvenās semantiskās lomas pamatā atbilst latviešu valodniecībā biežāk izmantotajām semantiskajām lomām (Nešpore 2010; Lokmane 2013d, 768; Ciematniece 2015). Promocijas darbā sīkāk skaidrotas tikai piemēru aprakstā izmantotās semantiskās lomas.

Semantiskās struktūras konkretizācijas aspektā svarīgi ir konstatēt propozīciju — konkrēta teikuma semantisko modeli, ko veido leksēmas neatkarīgi no to gramatiskajām formām (Lokmane 2013d, 770), savukārt propozīcijas komponenti ir predikāts — leksēma, kas nosauc darbību, procesu, stāvokli (Lokmane 2013d, 770), — un aktanti — leksēmas, kas nosauc predikāta izteiktās darbības, procesa vai stāvokļa dalībnieku (Skujiņa (red.) 2007, 23). Predikāta leksēma nosaka aktantu skaitu un lomas, turklāt šo spēju piesaistīt aktantus pazīst kā valenci. Savukārt valence ir viens no aspektiem, kas cieši saistīts ar vārdu secību teikumā — var prezumēt: jo mazāk aktantu ir verba dziļajā semantiskajā struktūrā, jo vairāk iespēju, ka komunikatīvajā struktūrā liela nozīme būs cirkumstantiem jeb brīvajiem teikuma paplašinātājiem (vairāk par valenci un semantiskās struktūras realizāciju sintaktiskajā struktūrā sk. 1.2.3. nodaļā).

Par secību semantiskajā struktūrā noteikti nevar runāt, var vienīgi skatīties, kādi secības modeļi veidojas, realizējoties noteiktām semantiskajām lomām, un pēc tiem var konstatēt noteiktās kombinācijas tipisko secību (sal. ar čehu valodnieku pieeju sistēmiskajai secībai 1.1. nodaļā).

Latviešu valodas vārdu pamatsecība aprakstīta 1.4.2. nodaļā, kur secināts, ka latviešu valodas teikumos dominē SVO modeļi un nevajadzētu būt, ka kāda verba apkaimē vārdu pamatsecība ir VS. Tomēr „Latviešu valodas verbu valences datubāzē” atrodams, piemēram, verbs „iestāties” (nozīme ‘sākties un valdīt (par procesu, stāvokli)’), kura lietojumā predikatīvajā kodolā teikuma priekšmets vairumā teikumu novietots aiz verba (dominē semantiskās valences modelis V_{fin} PACIENSS⁶_{Nom}), bet, tuvāk aplūkojot konkrētos valodas piemērus, jāsecina, ka visbiežāk šāda secība saistīta ar predikāta semantisko tipu un tam raksturīgo cirkumstantu — adverbiālas nozīmes paplašinātāju (par adverbiālu ārpusshēmas paplašinātāju sk. arī 4.5.3. nodaļā), piemēram:

Istabā_{VIETA} iestājās klusums.

---

⁶ PACIENSS — situācijas dalībnieks, kas pakļauts darbībai (Lokmane 2013d, 768).

Tad_{LAIKS} atkal iestājās pilnīga tumsa.

Valence un predikāta semantiskais tips ir ļoti būtiski arī komunikatīvi nedalāmu izteikumu analīzē, jo, piemēram, teikumi, kuros lietoti predikāti ar nulles valenci, bieži var būt komunikatīvi nedalāmi (sk. 3.4. nodaļu), savukārt vairākvalentu verbu izmantojumā komunikatīvi nedalāmi izteikumi ir iespējami krietni retāk (sk. 3.4.3. nodaļu). Semantiskā un sintaktiskā obligātuma jautājums, kas arī ir svarīgs vārdu secības izpētē, risināts 1.2.3. nodaļā.

1.2.2 Sintaktiskā struktūra

Teikuma sintaktiskā struktūra ir noteiktu teikuma locekļu funkcijās lietotu vārdformu vai predikatīvo vienību (teikuma daļu) savstarpējo sintaktisko sakaru kopums teikumā (Skujiņa (red.) 2007, 391), savukārt sintaktiskais sakars ir sakars starp vārdiem, vārdformām, predikatīvām vienībām (teikumiem vai teikuma daļām), uz kura pamata veidojas sintakses vienība — vārdu savienojums, teikums, teksts (Skujiņa (red.) 2007, 359). Vienības, ko saista sintaktiskais sakars, ir teikuma locekļi, kas izteikti ar vārdiem vai vārdu formām (par to, kāda aktualizācijas pakāpe piemīt noteiktiem teikuma locekļiem, sk. 4. nodaļu).

Sintaktiskā sakara aprakstā pasaulē visplašāk pazīstamas divas pieejas — t. s. frāzes struktūras sintakse, kas balstās uz to, ka tiek savienoti nevis vārdi, bet frāzes (komponenti, konstituenti), un t. s. atkarību sintakse, kur galvenā teikuma struktūras vienība ir vārds, nevis frāze (Holvūts 2012, 12–16). Lai arī pasaulē populārāka ir frāzes struktūras sintakses pieeja (piemēram, Chomsky 1965; Pollard, Sag 1994), arī atkarību sintakse, īpaši funkcionālistu darbos, tiek izmantota visai plaši. Katrai no pieejām ir savas priekšrocības un trūkumi, atbilstoši nepieciešamībai dažādās teorijās atkarību un frāzes struktūras pieejas var arī kombinēties.

Latviešu sintaksē laika gaitā ir izstrādājusies sava apraksta tradīcija, kam tuvāka ir atkarību sintakses pieeja (par tā sauktās tradicionālās gramatikas un atkarību gramatikas atšķirībām sk. arī Lagzdiņa 2005, 7) un ko iedibinājis jau Kārlis Mīlenbahs (Mīlenbahs 1898), attīstījis Arturs Ozols (Ozols 1961), Jūlijs Kārklīšs (Kārklīšs 1974; Kārklīšs 1976a), Inta Freimane (Freimane 1985), Ilze Lokmane (Lokmane 2013a–d). Pētījums balstīts uz šādiem latviešu valodas sintaksē postulētiem (Freimane 1985, Lokmane 2013a) sintaktiskajiem sakariem:

- 1) predikatīvais sakars;

- 2) sekundāri predikatīvais sakars;
- 3) determinatīvais sakars;
- 4) sakārtojuma sakars;
- 5) pakārtojuma sakars.

Vārdu secība latviešu valodā tiek uzskatīta arī par vienu no sintaktisko sakaru izteikšanas līdzekļiem (par to sīkāk 4.4.1.1. nodaļā), un viena no vārdu secības kā sintaktisko sakaru rādītājas izpausmēm ir tā, ka sintaktiski saistītas vārdformas parasti atrodas blakus, īpaši tad, ja cita formāla sintaktisko sakaru rādītāja nav (Lokmane 2013a, 699). Sintaktiskā struktūra un sintaktiskais sakars tradicionāli sintaksē analizēti visvairāk. Arī šajā darbā tie ir svarīgi, bet uzmanība pievērsta tikai atsevišķiem sintaktiskās struktūras un sintaktiskā sakara aspektiem, jo tie ir saistīti ar vārdu secību latviešu valodā, piemēram:

- 1) pārskatīta vārdu secības nozīme sintaktiskās funkcijas noteikšanā (sk. 4.3., 4.4., 4.5. nodaļu);
- 2) aplūkota vārdu secības saikne ar komponentu jēdzieniskajām attiecībām (sk. 4.2.1.2. nodaļu);
- 3) analizēts komponentu tipiskais novietojums dažādos sintaktiskā sakara veidos (sk. 4. nodaļu).

Šis darbs strukturēts, ņemot vērā latviešu valodniecībā ierastos sintaktiskā sakara veidus un aprakstot vārdu secības nozīmīgumu tajos (sk. 4. nodaļu).

Pētot vārdu secību, ir būtiski definēt, uz kādām sintakses vienībām — vienkāršu teikumu, saliktu teikumu vai tekstu — attiecināma vārdu secības analīze.

Noteiktos gadījumos vārdu secība ir būtiska jau vārdu savienojumā — nepredikatīvā sintakses vienībā, ko veido uz sintaktisko sakaru pamata saistīti vārdi noteiktās formās (Skujiņa (red.) 2007, 437). Vārdkopas robežās apskatītas vārdu secības īpatnības nominālā vārdkopā (t. i., vārdkopā, kur neatkarīgais komponents ir nomens; sk. arī 4.2.1.2. nodaļu), savukārt vārdrindai pievērsta pavisam neliela uzmanība — tikai vērtējot sakārtojumā saistītu komponentu novietojuma precizitāti (sk. 4.1. nodaļu). Varētu šķist, ka arī verbālas vārdkopas būtu analizējamas vārdkopā, tomēr verbālas vārdkopas atkarīgā komponenta (galvenokārt papildinātāja) nozīme tēmas izveidē un aktuālajā dalījumā ir pārāk būtiska, tādēļ vārdu secības īpatnības verbālā vārdkopā (t. i., vārdkopā, kuras neatkarīgais komponents ir darbības vārds) analizējamās augstākā sintakses mikrosistēmā — vienkāršā teikumā (sk. 4.2.2. nodaļu).

Vienkāršam teikumam — monopredikatīvai sintakses vienībai, kuru veido vairākas ar sintaktisku sakaru saistītas vārda formas vai viena vārda forma un kuras pamatā ir noteikts modelis (Lokmane 2013a, 694), — šajā darbā pievērsta galvenā uzmanība. Visi sintaktiskā sakara veidi (izņemot pakārtojuma sakara, nominālu un adverbiālu vārdkopu) un to komponentu secība aplūkota tieši vienkāršā teikumā kopumā.

Vairumā gadījumu nav šaubu par to, kad vārdu secība jāskata vārdkopā, kad — teikumā. Tomēr noteiktā valodas materiāla kopā vērojama vārdkopas un vienkārša teikuma apakšsistēmas „sadursme”, piemēram, kad trūkst kritēriju apzīmētāja un sekundāri predikatīva komponenta vai nomināla izteicēja nošķiršanai (sk. 4.4.2.2. nodaļu).

Promocijas darbā īpaši nav iztirzāts jautājums par vārdu secību un aktuālo dalījumu saliktā teikumā — teikumā, kas sastāv no divām vai vairākām uz sintaktiskā sakara pamata apvienotām predikatīvām vienībām — salikta teikuma daļām — un kas intonatīvi, strukturāli un semantiski kopā veido vienu veselumu (Skujiņa (red.) 2007, 341). Aktuālais dalījums saliktā teikumā ir atsevišķa pētījuma uzdevums. Šī problēma ir aktuāla arī pasaules valodniecībā (sk., piem., Komagata 2003b), un, lai arī informācijas struktūra tiek pētīta jau aptuveni gadsimtu, vēl joprojām nav vienotas nostājas, vai aktuālais dalījums ir teikuma vai teikuma daļas parādība. Atbilstoši tradicionālajai pieejai tiek uzskatīts, ka teikumā ir tikai viens dalījums (sk., piem., Daneš 1974, 114), tomēr atsevišķi autori, lai arī izmanto šo pieeju, nenoliedz, ka saliktā sakārtotā teikumā katrai teikuma daļai ir sava informācijas struktūra (piem., Komagata 2003b, 303). No otras puses, ja stingri seko pieņēmumam, ka katrai teikuma daļai ir savs aktuālais dalījums, tad saliktā teikumā būs vairākas tēmas un vairākas rēmas. Šāda nostādne būtu lietderīga saliktā sakārtotā teikumā, bet ne vienmēr teikumos ar pakārtotām teikuma daļām, jo saliktu pakārtotu teikumu iespējams analizēt arī kā vienību ar vienu aktuālo dalījumu (sk. arī Thompson 2004, 155). Tātad atkarībā no izvēlētās pieejas saliktam teikumam var būt šādi aktuālā dalījuma varianti:

Kad koncerts beidzās, mēs devāmies uz tramvaja pieturu. — tēma/rēma, tēma/rēma

Kad koncerts beidzās, mēs devāmies uz tramvaja pieturu. — tēma/rēma

Šajā pētījumā, ja nepieciešams analizēt aktuālo dalījumu saliktā teikumā (visbiežāk tie ir salikti sakārtoti teikumi), katra teikuma daļa pamatā uzskatīta par tādu sintakses vienību, kuras pamatā ir vienkārša teikuma struktūras shēma, un aktuālais dalījums analizēts monopredikatīvā vienībā.

Vārdu secība un informācijas struktūra ir ļoti cieši saistīta ar sintakses augstāko līmeni — tekstu jeb loģiski strukturētu jēdzieniski saistītu izteikumu kopumu, kas vērsts uz noteikta saziņas mērķa sasniegšanu (Lokmane 2013a, 695). Vārdu secības un informācijas struktūras izpētē ļoti svarīga ir konsituācija — konteksts kopā ar situāciju. Konsituācija var ietekmēt izteikuma struktūru, kā arī sekmē izteikumu saprotamību (Skujiņa (red.) 2007, 190). Tāpat jāņem vērā koherences jēdziens — ar to saprot teksta vienību saistījumu, kam nav formālu izteiksmes līdzekļu un kas balstās uz iepriekš teikto vai vispārīgām zināšanām (Skujiņa (red.) 2007, 185).

Patiesībā jau teksts būtu uzskatāms par galveno vienību, kurā aplūkojama informācijas struktūra, tomēr, tā kā šī darba galvenais uzdevums ir pētīt vārdu secību un atrast latviešu valodai piemērotāko informācijas struktūras analīzes pieeju, konteksts ņemts vērā gadījumos, kur nepieciešams noskaidrot kādas vārdformas konsituatīvo saistību vai noteiktas vārdu secības iederīgumu noteiktā konsituācijā.

1.2.3 Semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmes

Semantiskās struktūras realizācija sintaktiskajā struktūrā, protams, ietekmē arī teikuma komunikatīvo struktūru, respektīvi, to, kā realizētie komponenti izkārtojas teikumā un kāda ir to nozīme informācijas struktūrā, bet semantiskās struktūras realizācija sintaktiskajā struktūrā nesaraucjami saistīta ar valenci — vārda spēju, veidojot sintaktiskos sakarus, piesaistīt citus vārdus noteiktās gramatiskās formās (Skujiņa (red.) 2007, 417).

Verba valences analīze ir radusies un cieši saistīta ar noteiktu locījumu funkcijām teikumā (Tesnière 1988; Fillmore 1968), tātad: ar kādiem gramatiskajiem līdzekļiem — locījumiem vai prepozicionāliem savienojumiem — tiek izteikti aktanti.

Valences aprakstā parasti tiek šķirta semantiskā un sintaktiskā valence (sk. Van Valin, LaPolla 2004, 147; Lokmane 2004). Kā jau minēts 1.2.1. nodaļā, semantiskās struktūras vienības ir aktanti un cirkumstanti. Savukārt, analizējot sintaktiskās struktūras elementus, ierastāks ir termins „argumenti”, kas apzīmē teikuma locekļus, ko teikumā piesaista darbības vārds (sk. Mustajoki 2006; arī Skujiņa (red.) 2007, 44), bet ar terminu „adjunkti” (*adjunct*) saprot teikuma locekļus, ko nenosaka verba valence un kas nav daļa no teikuma kodola (Matthews 2007, 9). Te gan jāpiebilst, ka angļu valodā termins *argument* var būt daudznozīmīgs — tas tiek lietots gan semantiskās struktūras aprakstā, gan kā sintaktiska vienība (sk. Van Valin, LaPolla 2004, 27). Šajā darbā par sintaktiskās

struktūras elementiem uzskatīti argumenti un adjunkti (Van Valin, LaPolla 2004, 27) jeb adverbiālas nozīmes paplašinātāji.

Lai arī semantiskajai un sintaktiskajai valencei ir daudz kopīga, tām nav jāsakrīt (Van Valin, LaPolla 2004, 147) un starp tām bieži vērojama asimetrija, piemēram:

1) verbs *to rain* 'līt' angļu valodā semantiski nepiesaista nevienu aktantu (semantiskā valence — 0 aktantu), toties sintaktiski piesaista teikuma priekšmetu (sintaktiskā valence — 1 arguments);

2) verbs *mirt* gan semantiski, gan sintaktiski piesaista vienu komponentu — atbilstoši EKSPERIENSS⁷ un teikuma priekšmets:

*Dievu izredzētie*_{EKSPERIENSS/TP}⁸ *mirst tikai kaujas laukā*

3) verbs *ēst*:

a) semantiski piesaista divus aktantus — AGENSU un PACIENSU:

*bērni*_{AGENS/TP} *ēdīs savas putriņas*_{PACIENS/Papild.}

b) sintaktiski — divus (virsējā sintaktiskajā struktūrā — teikuma priekšmetu un tiešo papildinātāju) vai vienu argumentu (tikai teikuma priekšmetu), piemēram:

*Mēs abas*_{AGENS/TP} *ēdīsim dzērvenes*_{PACIENS/Papild.}

*Bet seju viņa*_{AGENS/TP} *smērē ar Šveices krēmiem, ēd kā cūka uz kaušanu un ir omulīga no rīta līdz vakaram.*

4) verbs *dot* semantiski saistās ar trim aktantiem — AGENSU, RECIPIENSU⁹, TĒMU¹⁰, sintaktiski — ar trim (teikuma priekšmets, netiešais papildinātājs un tiešais papildinātājs) vai diviem argumentiem (tikai teikuma priekšmets un tiešais papildinātājs, jo netiešais papildinātājs izteikuma sintaktiskajā struktūrā var neparādīties), piemēram:

*Jūrnīks*_{AGENS/TP} *dod večiņai*_{RECIPIENS/Net. papild.} *negaidīti daudz naudas*_{TĒMA/Papild.}

*Sabīne*_{AGENS/TP} *dod viņam*_{RECIPIENS/Net. papild.} *puķes*_{TĒMA/Papild.}

*Enerģiju*_{TĒMA/Papild.} *dod septiņi mazbērni*_{AGENS/TP}

Šajā darbā par teikuma semantisko minimumu, t. i., teikumu kā pietiekamu saziņas vienību (sk. Lokmane 2013c, 711), galvenokārt uzskatīts izteicējs un obligātie argumenti, tāpēc jāieziņē arī sintaktiskā obligātuma izpratne, kas šajā darbā svarīga, analizējot

⁷ EKSPERIENSS — situācijas dalībnieks — dzīva būtne, kas izjūt stāvokli, procesu vai darbību, bet neietekmē to (Lokmane 2013d, 768).

⁸ Šablonā paralēli norādīta gan semantiskā loma, gan teikuma loceklis, ar ko tā izteikta.

⁹ RECIPIENSS — situācijas dalībnieks, kura īpašumā darbības rezultātā kaut kas nonāk (Lokmane 2013d, 768).

¹⁰ TĒMA — situācijas dalībnieks, kas darbības laikā kustas vai kura atrašanās vieta tiek raksturota (Saulīte, Nešpore, Auziņa 2014, 141). Jāpiebilst, ka šajā gadījumā problēmas rada termina „tēma” daudznozīmība. Promocijas darbā TĒMA kā semantiskā loma un tēma kā aktuālā dalījuma vienība ir nošķirta, izmantojot grafisko paņēmieni — tajās vietās, kur runāts par semantisko lomu, tā, līdzīgi kā citas semantiskās lomas, rakstīta ar versāļiem.

teikumus ar vispārinātas personas nozīmi un semantiskā subjekta pazeminājumu (par to sīkāk sk. 3.3.1. nodaļā).

Obligātumu ir lietderīgi attiecināt tikai uz sintaktisko valenci (Lokmane 2004, 274), turklāt, kā norādījusi I. Lokmane, sintaksē ir iespējams runāt nevis par opozīciju obligāts/neobligāts, bet gan par noteiktu obligātuma gradāciju (Lokmane 2014, 122).

Skatot obligātumu kopsakarā ar Roberta Van Falina (*Robert D. Van Valin*) piedāvāto četru pakāpju valences analīzi (semantiskās lomas, vispārinātas semantiskās lomas jeb makrolomas, teikuma locekļi un transitivitāte (Van Valin, LaPolla 2004, 82)), var teikt, ka teikuma sintaktiskajā struktūrā visaugstākā obligātuma pakāpe ir tikai teikuma priekšmetam (pārsvārā intransitīviem un transitīviem vārdiem) un tiešajam papildinātājam (pārsvārā transitīviem vārdiem). Pārējie argumenti galvenokārt ir neobligāti vai drīzāk attiecināmi uz teikuma abstraktā modeļa iesaistīšanu konsituācijā, jo semantisko lomu realizācija teikumā var būt atkarīga no vārda nozīmes. Piemēram, tipiskais TRANSPORTA LĪDZEKLIS¹¹ pārvietošanās vārda *jādelēt* semantiskajā struktūrā ir *zirgs*, tādēļ sintaktiskajā struktūrā tas bieži netiek izteikts, piemēram:

Pa pilsētu visas aplenkšanas laikā jādelēja sargi.

Semantisko lomu realizācija atkarīga arī no to informatīvā nozīmīguma, piemēram, ja sintaktiskajā struktūrā ir būtiski atklāt minētā vārda TRANSPORTA LĪDZEKĻA specifiku (sk. Mustajoki 2006, 47; Givón 2001a, 117), piemēram:

Viņi jādelē apkārt uz baltiem zirgiem_{TRANSPORTA LĪDZEKLIS}.

Semantiskā loma izteikuma sintaktiskajā struktūrā var neparādīties arī tad, ja tā ir skaidra no konsituācijas, piemēram, vārda *atbildēt* semantiskajā struktūrā ir dalībnieks ADRESĀTS¹², tomēr teikuma sintaktiskajā struktūrā netiešais papildinātājs datīvā atklājas reti, jo ir skaidrs no konsituācijas, piemēram, *Viņš atbildēja apstiprinoši.*

Ņemot vērā minēto pieeju, problemātika saistīta ar transitīviem vārdiem, kas izteikuma sintaktiskajā struktūrā var nepiesaistīt tiešo papildinātāju, līdz ar to var runāt par „objekta nullformu, kas skaidrojama ar noteiktas semantikas vārdu (piemēram, *rakstīt, lasīt, zīmēt, dziedāt*) objekta pašsaprotamību” (Lokmane 2004, 272). Šādu objektu mēdz saukt arī par vispārinātu objektu (Lokmane 2004, 272; Sgall, Hajičová, Panevová 1986, 132) — semantiskajā struktūrā tas ir, bet nav izteikts eksplicīti, jo šajā gadījumā tas nav saistīts ar informāciju, ko runātājs grib paust. Runātājs teikumā koncentrējas uz darbību, tās veidu vai apstākļiem, nenorādot konkrētu objektu, piemēram:

¹¹ TRANSPORTA LĪDZEKLIS — situācijas dalībnieks, ar ko tiek veikta pārvietošanās (Nešpore 2010, 190).

¹² ADRESĀTS — situācijas dalībnieks, kam tiek sniegta informācija (Saulīte, Nešpore, Auziņa 2014, 141).

[..] tur viņa kopā ar bērniem spēlējas, dzied un zīmē.

[..]pati savam priekam zīmēju.

Rota lasa, dzied un, kad pavisam labā prātā, stāsta par saviem brūtgāniem.

Konstrukcijās ar objekta vispārinājumu teikumam mēdz pievienoties noteikta semantika, piemēram, spēju, prasmju izteikšana, piemēram:

Burtus mēs pazīstam un pa zilbēm lasām.

Tāpat tā var būt prasmju izteikšana kopā ar vērtējumu, piemēram:

[..] cik brīnišķīgi viņa māsiņa zīmē [..]

Patiešām labi raksta!

Pievienojot izteikumam veida apstākļus, var izteikt arī tikai vērtējumu, piemēram:

[..] no tā brīža es lasu ļoti daudz.

[..] es lasu pārāk maz un pārāk lēni [..]

Teikums sastāv ne tikai no izteicēja un argumentiem, tajā iesaistās arī dažādi adverbiālas nozīmes paplašinātāji jeb adjunkti, kas galvenokārt saistīti ar teikuma funkcionēšanu saziņā un kas formāli parasti izteikti ar prievārdiskām konstrukcijām, lietvārda lokatīvu un adverbiem. Kaut gan galvenokārt šie paplašinātāji ir brīvi un var piesaistīties izteikumiem ar dažādiem verbiem, dažādu verbu apkaimē minētajiem paplašinātājiem ir atšķirīgas realizācijas obligātuma pakāpes:

1) fakultatīvi — var piesaistīties jebkuram verbam un neatšķir nosaukto situāciju no citām, piemēram, semantiskās lomas ar laika nozīmi var raksturot jebkuru verbu:

*Šādā mežā var maldīties visu mūžu*_{ILGUMS}.

*Mēģinājumus viņi apmeklē katru dienu*_{BIEŽUMS}.

*Tovakar*_{LAIKS} viņi pastaigājās un skūpstījās naksnīgajās ielās;

2) tipiski — tādi parādās tā sauktajiem absolūtas nozīmes verbiem ar aktīvu semantisko potenciālu (sk. Kārkliņš 1976b, 24), piemēram, pārvietošanās verbu semantika prognozē saistījumu ar dažādiem lokālas nozīmes paplašinātājiem (sk. Nešpore 2012, 187), — skriešanas situācijā tipisks ir VIRZIENS, CEĻŠ, MĒRĶIS u. c.;

3) obligāti lokālas nozīmes paplašinātāji sastopami pie relatīvas nozīmes vārdiem, kas prasa papildinājumu ar noteiktu nozīmi (sk. Kārkliņš 1976b, 25). Šādi paplašinātāji lielā mērā līdzinās obligātajiem argumentiem, kam ir raksturīgi, ka tie parādās jebkurā konkrētā verba lietojumā, piemēram, MĒRĶIS verba *nokļūt*

apkaimē parādās visos 102 izteikumos, VIETA verba *atrasties* ‘būt novietotam’ apkaimē — visos 147 izteikumos („Latviešu valodas verbu valences datubāze”).

Tā kā argumentu struktūra saistīta ar sintaktisko struktūru un uz to attiecas arī sintaktiskais obligātums, ar obligātajiem argumentiem saprasts galvenokārt teikuma priekšmets un tiešais papildinātājs, ar neobligātajiem — pārsvarā netiešie papildinātāji. Ar adverbiālas nozīmes paplašinātājiem saprasts jebkurš apstāklis — gan fakultatīvs, gan tipisks, gan obligāts.

Ja nerealizējas kāds no obligātajiem argumentiem, teikumā brīvāk var izvietoties neobligātie argumenti un adjunkti. Piemēram, izteikumā *Pa ārdurvīm ienāk Artis ar sarūsējušu ķēdi rokā* nav realizēts tipiskais lokālas nozīmes paplašinātājs (nav nosaukta telpa, jo tā ir skaidra no situācijas), turpretim ir realizēti divi citi adverbiālas nozīmes paplašinātāji, kuri atrodas teikuma sākumā un beigās, bet predikatīvajā kodolā vispirms ir izteicējs, tad — teikuma priekšmets.

Semantiskās valences modeļos var novērot, kāds novietojums raksturīgs neobligātajiem argumentiem un vai to iesaistīšanās ietekmē obligāto argumentu secību. Obligāto argumentu tipiskā novietojuma izmaiņas var ietekmēt vairāki savstarpēji saistīti faktori, kurus ne vienmēr var nošķirt. Pirmām kārtām svarīga ir teikuma semantiskās struktūras realizācija sintaktiskajā struktūrā, jo sintaktiskajā struktūrā realizējas tikai tās semantiskās lomas, kas runātājam šķiet pieminēšanas vērtas. Un tad teikuma locekļi attiecīgi izkārtojas arī komunikatīvajā struktūrā. Piemēram, verbs ar diviem obligātajiem argumentiem un vismaz vienu neobligāto argumentu sintaktiskajā struktūrā var realizēties gan ar neobligāto argumentu, gan bez tā. Bet var arī realizēties tikai neobligātais arguments, piemēram, nākamā teikuma virsējā sintaktiskajā struktūrā nav realizēts AGENSS un TĒMA, sintaktiski — teikuma priekšmets un tiešais papildinātājs:

Tas taču ir ļoti pareizi — ja tev_{RECIPIENSS} dod, tad jādod kaut kas pretī.

Rodas jautājums — kāds ir paša neobligātā argumenta novietojums un vai tā realizācija sintaktiskajā struktūrā ietekmē obligāto argumentu novietojumu. „Latviešu valodas verbu valences datubāzes” piemēri liecina, ka atsevišķos gadījumos tas ir iespējams, piemēram, teikumā *man vienmēr palīdzēja vai nu viens, vai otrs* realizētais neobligātais arguments *man* novietots teikuma sākumā, savukārt obligātais arguments — teikuma beigās.

Tālāk līdzīgi faktori skaidroti ar verbu „atrast” dažādos izteikumos. Tam ir divi obligātie argumenti, kas atbilst semantiskajām lomām AGENSS un TĒMA, kā arī viens tipisks adverbiālas nozīmes paplašinātājs (VIETA). Tātad nozīme ir vienkārša teikuma

struktūras shēmas realizācijai teikumā jeb diatēzei (par diatēzi plašāk sk. 3.3. nodaļā), piemēram, vai obligātais arguments — teikuma priekšmets — izteikumā ir realizēts vai ne:

*Braienu*_{TĒMA/Papild.} *atrada noslīkušu viņa mājas baseinā*_{VIETA/Apst.}.

Būtiska ir arī neobligāto argumentu un adverbīālas nozīmes paplašinātāju iesaistīšanās, skaits un nozīmīgums izteikuma komunikatīvajā struktūrā, piemēram, ja teikumā realizēti visi argumenti, tiem jāizvēlas attiecīgs novietojums:

*Grieķu ietekmes piemērus*_{TĒMA/Papild.} *mēs*_{AGENSS/TP} *noteikti atradīsim arī mūsdienu pilsētās*_{VIETA/Apst.}.

Pēc „Latviešu valodas verbu valences datubāzes” var arī secināt, ka no tipiskās secības atšķirīga valento locekļu secība vērojama palīgteikumos, piemēram:

*Visiem, ko*_{TĒMA/Papild.} *atrod, pārkož rīkli.*

Tāpat tipisko secību ietekmē izteikuma komunikatīvais tips, piemēram, atšķirīga argumentu realizācija un secība stāstījuma izteikumā atšķiras no argumentu secības jautājuma izteikumā:

*Vai bērņus*_{TĒMA/Papild.} *atrod kāpostu laukā?*

Valento locekļu secību var ietekmēt arī leksēmas, ar kurām tie izteikti, un to attieksme pret konsituāciju, piemēram, specifisks novietojums ir vietniekvārdiem:

*Ceļu viņi*_{AGENSS/TP} *atrod pēc asiņainiem ķepu nospiedumiem sniegā [..]*

*Peksis kaut ko*_{TĒMA/Papild.} *akmeņos atrada.*

Specifisks novietojums ir arī konstrukcijām, kas tikai norāda uz informāciju, kas minēta citur kontekstā, piemēram:

Kā „Dienai” stāstīja vairāki cilvēki [..]

Lai ilustrētu, kā vārdu secību ietekmē komunikatīvais nolūks, „Latviešu valodas verbu valences datubāzē” analizēta arī verba *cept* apkaime. Verbs *cept*, kas ir agensīvs divvalents verbs un bieži tiek lietots recepšu aprakstos, kuru galvenais uzdevums ir instruēt un kuru struktūra atšķiras no tipiskiem stāstījuma runas aktiem. Izteikumiem ar šo verbu raksturīgs reducēts teikuma priekšmets, kā arī tiešā papildinātāja aktualizēšana, novietojot to teikuma sākumā. Verba modelis $AGENSS_{Nom} V_{fin} PACIENSS_{Acc}$ virsējā struktūrā izpaužas divējādi.

1. Tiek realizēti abi obligātie argumenti. Šajā grupā argumentu secība visbiežāk atbilst tipiskajai secībai ([..] *te viņa senči*_{AGENSS} *reiz cepuši maizi [..]*), tomēr iespējamās arī komunikatīvi motivētas atkāpes. Tiešais papildinātājs izteikuma sākumā norāda šīs semantiskās lomas aktualizāciju, piemēram:

Līdzīgu_{PACIENSS} [kūku] viņa_{AGENSS} cepusi pērn.

Pīrāgus un bulciņas, tās gan cepu pati_{AGENSS} [..]

Protams, tiešā papildinātāja ekvivalents izteikumā iespējams arī teikuma VAI teikuma daļas sākumā — *[..] garšīgāks par cietajiem plāceņiem, kādus_{PACIENSS} viņš_{AGENSS} cepa līdz šim* —, un šādu lietojumu nosaka gan salikta teikuma sintaktiskā struktūra, gan arī komunikatīvais nolūks. Brīvas tiešās runas atveidē sastopama arī specifiska secība — *teikuma priekšmets–tiešais papildinātājs–izteicējs*. Iespējams, ka izteikumā no lugas — *Babuļa_{AGENSS} garšīgas kūkas_{PACIENSS} cep* — papildinātāja komunikatīvais nozīmīgums mijas ar nejaušību vai runātāja vēlmi pēc iespējas ātrāk pateikt visu saziņai svarīgo informāciju.

2. Receptšu aprakstos parasti tiek realizēts tikai viens no obligātajiem argumentiem — tiešais papildinātājs. Šajā grupā, kaut arī iespējams tiešā papildinātāja lietojums aiz izteicēja (šāda secība ierasta izteikumos ar potenciāli sadalāmu gramatisko centru, piemēram, *Cepam maizi_{PACIENSS}; Iepriekšējā semestra beigās mežā cepām desiņas_{PACIENSS}*), dominē izteikumi ar tiešo papildinātāju pirms izteicēja, īpaši gadījumos, kad izteikumā konkrētais aktants saistīts ar vairākām propozīcijām, piemēram:

Sīpolus_{PACIENSS} nomizo, sagriež ripiņās un cep uz pannas.

[..] visu_{PACIENSS} pārkaisa ar cukuru un cep 30–40 minūtes.

Citos izteikumos ar papildinātāja novietojumu sākumā panākts ne tikai papildinātāja, bet arī pašas darbības uzsvērums, piemēram:

[Pati tā gaidīji.] Klingēri_{PACIENSS} cepi no rītiem.

Jau karbonādi_{PACIENSS} cep.

Tātad sintaktiskās un komunikatīvās struktūras analīzē nevar neņemt vērā to, ar kādām leksēmām piepildās semantiskās lomas, kādi diatēzes (sk. 3.3. nodaļu), konsituācijas un teikuma struktūras (vienkāršs teikums vai salikta teikuma daļa) noteikti faktori ietekmē teikuma locekļu realizāciju un kādā komunikatīvajā tipā (piemēram, stāstījuma teikumā vai jautājuma teikumā) realizējas konkrētais verbs.

1.2.4 Komunikatīvā struktūra

Teikums saziņā nav tikai propozīciju virknējums, piemēram, fragments var būt veidots no gramatiski pareiziem izteikumiem, bet par saistītu tekstu to grūti nosaukt, ja informācija nav atbilstoši noformēta, piemēram:

Sociāli atbildīga attieksme.

Raksturīga Teterēviem. Savu pelnīto iespēju jaudu uz visām pusēm sēt sabiedrībā. Un mūsu apcerētajā gadījumā — izmantot ne tikai tālu zemju dizaina sasniegumus, bet atcerēties arī savējos. Tika aicināti mūsu mākslinieki vilnas paklāju dizaina konkursā. Ināras Teterēvas kaisle floras formās noteica tematisko izvēli un grafisko valodu. („Latvijas Architektūra”)

Izteikuma komunikatīvā struktūra attiecas uz veiksmīgu konkrēta teikuma funkcionēšanu saziņā, tajā nozīmes tiek izteiktas, mijiedarbojoties gan gramatiskiem, gan negramatiskiem līdzekļiem (Daneš 1964, 126–127). Šī teikuma aspekta izpētē ļoti nozīmīga ir konsituācija, tomēr, kā jau minēts, būtiskas ir arī komunikatīvās struktūras attieksmes ar sintaktisko struktūru un dziļo semantisko struktūru.

Termins „komunikatīvā struktūra” vai līdzīgi apzīmējumi (piemēram, „semantiski komunikatīvā struktūra” (angļu val. *semantic communicative structure* (Mel’čuk 1988, 58)), „komunikatīvā organizācija” (krievu val. *kommunikativnaja organizacija* (Beloshapkova (red.) 2002, 796)), „teikuma nozīmes komunikatīvais (noformējuma) komponents” (krievu val. *kommunikativnyj (upakovochnyj) komponent predložhenija*), „jēdzieniski komunikatīvā organizācija” (krievu val. *kommunikativnaja organizacija smysla*) (Kobozeva 2004, 250)) galvenokārt sastopami krievu lingvistiskajā tradīcijā. Savukārt rietumu tradīcijā, lai arī ar dažām nozīmes niansēm, dominē termins „informācijas struktūra” (angļu val. *information structure*; par termina „informācijas struktūra” un līdzīgu apzīmējumu attīstību un izpratni sīkāk sk. 2.2.1.1. nodaļā). Vārds „komunikatīvs” ir daudznozīmīgs, tomēr šajā darbā, runājot par teikumu kā konkrētu saziņas vienību, atbilstoši tradīcijai paturēts termins „komunikatīvā struktūra”.

Teikuma komunikatīvās struktūras līmenis nav viendabīgs, jo apvieno dažādu veidu nozīmes, kas aktualizē sintaktisko veidojumu, proti, piesaista to runas situācijai. Nozīmes, kas izteikumam pievienojas tekstā, atklāj abstrakto sintaktisko struktūru funkcionēšanu saziņā (Lokmane 2005, 25).

Tātad teikuma formu saziņā ietekmē vairāki pragmatiski faktori — ilokūcija jeb tas, kā teiktais iedarbojas uz klausītāju, implikācija un presupozīcija jeb slēptais saturs, kā arī empātija un diskursa referentu kognitīvais statuss. Savukārt informācijas noformējums norāda, kā informācija, kas nodota ar lingvistiskiem līdzekļiem, iekļaujas noteiktā tekstā (Vallduví, Engdahl 1996, 459, 460). Aprakstot informācijas struktūru, vienlaikus jāērēķinās ar valodas formālajiem un komunikatīvajiem aspektiem (Lambrecht 1994, 1).

Komunikatīvajā struktūrā mēdz analizēt dažādas dinamiskā aspekta nozīmes, no kurām daļa tiek pētīta pragmatikā, bet to parādību kopums, kas attiecas uz komunikatīvo struktūru, dažādu teorētiku darbos ir atšķirīgs.

Igors Meļčuks (*Igor' Mel'čuk*) atzīst, ka komunikatīvā struktūra norāda, kā runātājs grib organizēt savu ziņojumu: kas ir jāpasaka vispirms, ko var pievienot vēlāk, kam ir jābūt izteiktam eksplīcīti, ko var noklusēt, kāda informācija ir jāuzsver un kāda var būt tikai fona informācija. Te ļoti svarīga ir subjektīvā nozīme, jo viena un tā pati objektīvā nozīme, atspoguļojot situāciju, var izpausties atšķirīgos ziņojumos, ņemot vērā to, ko runātājs grib pateikt. I. Meļčuks arī norāda, ka komunikatīvajā struktūrā parādās pieci pretstati: tēma — rēma, zināmais — jaunais, fona informācija un priekšplāna informācija (angļu val. — *backgrounded, foregrounded*), apgalvojums un pieņēmums (angļu val. — *asserted/presupposed*), emfātiski uzsvērtais un neitrālais (emfāze norāda uz runātāja psiholoģisko vai emocionālo attieksmi) (Mel'čuk 1988, 58).

Irina Kobozeva (*Irina Kobozeva*) uzskaita kāda situācijas dalībnieka izcelšanu (sk. par diatēzi 3.3. nodaļā), teikuma aktuālo (tematiski rematisko) dalījumu, doto un jauno teikumā, zināmo un nezināmo teikumā, kontrastīvu, emfāzi jeb skatpunktu, svarīgumu (Kobozeva 2004, 250–259).

Jakovs Testeļecs (*Jakov Testelec*) komunikatīvās kategorijas saista ar nododamās informācijas izklāstu un noformējumu, viņš bez tēmas un rēmas, dotā un jaunā min arī kontrastīvo izcēlumu, verifikāciju, emfāzi kā fonētisku izcēlumu un topoloģiju (Testelec 2001, 441–465).

Latviešu valodniecībā I. Lokmane min predikatīvāti, subjektīvo un objektīvo modalitāti, izteikuma komunikatīvo mērķi, aktuālo dalījumu un implicīto saturu (Lokmane 2005, 26), „Latviešu valodas gramatikā” komunikatīvajā struktūrā aprakstīta nolieguma izteikšana, komunikatīvie tipi un aktuālais dalījums (Valkovska, Lokmane 2013, 774). Līga Ciematniece komunikatīvo struktūru vienādo ar aktuālo dalījumu (Ciematniece 2015, 42).

Arī atsevišķi krievu valodnieki ar komunikatīvo struktūru saprot tieši aktuālo dalījumu, piemēram, Jeļena Padučeva (*Elena Paducheva*) aktuālajā dalījumā iekļauj gan teksta, gan intonatīvās parādības (Paducheva 2004b, 113–120). O. Krilova par komunikatīvi sintaktiskā līmeņa organizāciju sauc aktuālā dalījuma komponentus — tēmu un rēmu, piebilstot, ka šī līmeņa izpēte nozīmē to teikuma komponentu izpēti, kas veido teikumu kā komunikatīvu vienību, šo komponentu saistīšanās likumības, to mijiedarbību

teikuma izveides procesā ar noteiktu komunikatīvu un semantisku nozīmi. Šo teikuma analīzes aspektu mēdz saukt arī par dinamisko sintaksi atšķirībā no statiskās sintakses. Galvenā komunikatīvās (dinamiskās) sintakses izpratne ir teikuma aktuālais dalījums (Krylova 2009, 6–8). Janam Firbasam (*Jan Firbas*) komunikatīvā struktūra ir tas pats, kas teikuma funkcionālā perspektīva (Firbas 1992, 14).

Kā redzams, parādības, kas aplūkotas komunikatīvās struktūras robežās, dažādās pieejās mēdz atšķirties, bet aktuālais dalījums jeb tēma un rēma saskatāma gandrīz katrā pieejā. Uz aktuālo dalījumu kā vienu no svarīgākajiem komunikatīvās struktūras izpētes aspektiem norāda arī tas, ka daži valodnieki ar komunikatīvo struktūru saprot tieši aktuālo dalījumu. Šī darba uzdevums nav konstatēt visu, kas attiecas uz teikuma komunikatīvo struktūru, bet pētījums ļauj postulēt, ka informācijas struktūra kā aktuālā dalījuma un konsituatīvās saistības vienība ir viena no būtiskākajām komunikatīvās struktūras parādībām (sīkāk par informācijas struktūru, aktuālo dalījumu un konsituatīvo saistību sk. 2.2. nodaļā).

1.3 Ar vārdu secību saistītās opozīcijas valodā

Kad tiek runāts par kādas valodas vārdu secību, pārsvarā ar to tiek saprasts teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja savstarpējais novietojums, tomēr vārdu secība vispārīgāk nozīmē secību starp jebkuru elementu kopumu — gan teikumā, gan vārdkopā (Dryer 2007, 61). Lai nošķirtu, kurā no šīm vienībām tiek analizēta vārdu secība, pazīstami arī apzīmējumi „absolūtā vārdu secība”, kas attiecināma uz teikumu, un „relatīvā vārdu secība, kuras izpētes objekts ir komponentu secība vārdkopā. Šajā darbā relatīvā vārdu secība attiecināta galvenokārt uz komponentu secību pakārtojuma sakarā, konkrēti — nominālā vārdkopā, savukārt absolūtā vārdu secība analizēta visos pārējos sintaktiskā sakara veidos, daļēji arī verbālā vārdkopā (sk. arī 1.2.2. nodaļu).

1.1. tabula. Ar vārdu secību saistītās opozīcijas
(tabulā minētās opozīcijas pamatā ņemtas no Jarceva (red.) 1998, 388)

Vārdu secības iedalījums	Opozīcijas	Piemēri
Pēc komponenta novietojuma attieksmē pret centrālo komponentu (iespējams ne tikai vārdkopā, bet arī, piem., predikatīvajā sakarā)	prepozitīva	<i>jauna meitene</i>
	postpozitīva	<i>lasīt grāmatu</i>
	kontakta	<i>* viņi <u>sparīgi</u> irās uz krastu</i>
	distanta	<i><u>sparīgi</u> viņi irās uz krastu</i>
Pēc tipoloģiskās uzbūves	brīva	latviešu val.
	fiksēta	angļu val.
Gramatiski, pēc teikuma locekļu novietojuma	tieša	<i>* zelta mākoņi</i>
	netieša	<i>mākoņi zelta [pa debesīm staigā]</i>
Informācijas struktūra	objektīva	<i>* zelta mākoņi</i>
	subjektīva	<i>mākoņi zelta [pa debesīm staigā]</i>

Vārdu secības aprakstā mēdz izmantot vairākas opozīcijas (sk.1.1. tabulu). Šajā darbā valodas analizē no tabulā minētajām opozīcijām galvenokārt ņemtas vērā šādas opozīcijas:

- 1) brīva un fiksēta vārdu secība (sk. 1.4. nodaļā);
- 2) prepozitīva–postpozitīva, kontakta–distanta (sk., piem., 4.2.1.2. un 4.2.2.3. nodaļā).

Lai arī norādīts, ka gramatiski, pēc teikuma locekļu novietojuma teikumā ir tieša jeb konkrētā valodā dominējoša vārdu secība un netieša vārdu secība, kur vērojamas atkāpes no parastās vārdu secības (Jarceva (red.) 1998, 388), pret šo opozīciju vajadzētu izturēties piesardzīgi un to izmantot tikai atsevišķos gadījumos, piemēram, runājot par netiešu apzīmētāja novietojumu, īpaši dzejā (sk. 4.2.1.1. nodaļu).

Tā kā netiešai vārdu secībai bieži pievienojas kāda papildinformācija, ar opozīciju tieša/netieša vārdu secība cieši saistīta arī objektīva/subjektīva vārdu secība, kas attiecas gan uz vārdu izkārtojumu atbilstoši domas virzībai no zināmā uz jauno, gan uz runātāja emocijām. Šai opozīcijai līdzīgi apzīmējumi ir neitrāla un ekspresīva, pragmatiski nemarkēta un pragmatiski marķēta vārdu secība.

Teorētiski latviešu valodā jebkura secība, kas atšķiras no latviešu valodas pamatsecības *teikuma priekšmets–izteicējs–papildinātājs* (par latviešu valodas

pamatsecību sk. 1.4.1. nodaļā), varētu būt netieša, tomēr ir vairākas pretrunas, jo noteiktā kontekstā un ar noteiktu leksisko pildījumu arī secība *teikuma priekšmets–papildinātājs–izteicējs* atzīstama par samērā objektīvu. Citas secības var būt vēl tālāk perifērijā (apsvērumus par tipisko secību sk. arī 1.1. nodaļā).

Saistībā ar šīm opozīcijām rodas vairāki jautājumi, jo teikumā jau nav tikai teikuma priekšmets, izteicējs un papildinātājs, — ko par tiešu secību uzskatīt, piemēram, teikumos ar situantu jeb apstākli, kas iesaistās teikumā neatkarīgi no vārda sakariem (Lokmane 2013a, 760), jo zināms, ka teikumos ar situantu teikuma gramatiskajā centrā bieži vērojama secība *izteicējs–teikuma priekšmets* (piemēram, *Pēc gada uzsnīga jauns un tīrs rīts*)? Kā tiešu secību ietekmē konteksts un teikuma intonācija? Vai ir iespējama tieša, bet emocionāla secība? Piemēram, nākamajā teikumā nepārprotami izcelta vārdforma *svētais*, kaut arī vārdu secība gramatiskajā centrā ir tieša:

[*Jūs zināt, ka bija viens svētais tā teicis: ja, saka, velns ar manu tēvu strīdētos, un es redzētu, ka velnam ir taisnība, es nostātos velna pusē.*] **Svētais** tā ir teicis. („Rīgas Laiks”)

No otras puses, var novērot arī netiešu, bet objektīvu vārdu secību, piemēram, konstrukcija *Līst lietus* neizsaka nekādu papildinformāciju.

Minēto neskaidrību dēļ promocijas darba autore, kur iespējams, apzināti izvairījusies no opozīciju tieša/netieša un subjektīva/objektīva vārdu secība lietojuma. Konkrētas kombinācijas vai noteiktu teikuma locekļu izplatītākā secība saukta par tipisku vārdu secību, kas var sakrist ar latviešu valodas pamatsecību (piemēram, secība *teikuma priekšmets–izteicējs–papildinātājs* teikumā *Bērns zīmē pavasari*), bet var arī nesakrist (piemēram, secība *izteicējs–teikuma priekšmets* teikumā *Aust rīts*). Šāda secība arī visbiežāk ir pragmatiski nemarķēta secība, t. i., tai nepiemīt papildinformācija.

Analizējot vārdu secību, izkristalizējas arī citas iespējamās opozīcijas — vai vārdu secība latviešu valodā var būt pareiza/nepareiza (sk., piemēram, 4.1. nodaļu) un iederīga/neiederīga? Piemēram, oriģinālais teikums *Pūtīs visu dienu mērens rietumu puses vējš* („Latvijas Radio”) ir gramatisks, reāls un saprotams, tomēr informatīvi precīzāks un iederīgāks tas būtu gadījumā, ja sāktos ar situantu vai teikuma priekšmetu:

**Visu dienu pūtīs mērens rietumu puses vējš.*

**Mērens rietumu puses vējš pūtīs visu dienu.*

Šīs opozīcijas, protams, visas jāapzinās, bet diez vai ir iespējama vārdu secības izpēte tikai atbilstoši šajā nodaļā minētajām opozīcijām, jo to analīzē trūkst skaidru kritēriju.

1.4 Latviešu valodas vārdu secība tipoloģiskajā valodu klasifikācijā

Aktuālā dalījuma un vārdu secības attieksmju problēma ir ļoti svarīga, lai varētu saprast valodas mehānismu (Chafe 1975b, 241), jo kādai valodai raksturīgā vārdu secība ir viena no pazīmēm, pēc kuras valodas tiek klasificētas noteiktos tipos. Tātad pētījums šajā jomā attiecas ne tikai uz sintaksi, bet arī uz valodu tipoloģisko klasifikāciju.

Pirms pievēršanās vārdu secības funkcijām latviešu valodā īsi aprakstīti vārdu secības un tipoloģijas jautājumi un analizēta latviešu valodas kā valodas ar brīvu vārdu secību specifika valodu tipoloģiskās klasifikācijas kontekstā.

1.4.1 Vārdu pamatsecības izpratne

Vārdu secības tipoloģijā dominē uzskats, ka uz katru valodu var attiecināt noteiktu pamatsecību (angļu val. *basic word order*) — ne tikai verba¹³, subjekta un objekta pamatsecību, bet arī, piemēram, lietvārda un adjektīva novietojumu nominālā vārdkopā. Tomēr ne vienmēr ir skaidrs, ko saprast ar pamatsecību. Ja valodā ir iespējama tikai viena vārdu secība, par pamatsecību un tās klasifikāciju šaubu nav. Tās rodas gadījumos, kad valodā parādās vairāki iespējamie vārdu secības modeļi. Pamatsecības identificēšanai tiek piedāvāti vairāki kritēriji, piemēram:

- 1) noteiktas secības biežums tekstā,
- 2) biežums gramatikas sistēmā (piemēram, vairāk adjektīvu noteiktā novietojumā attiecībā pret lietvārdu),
- 3) gramatiski nemarkēts statuss (Hawkins 1983, 13).

Blakus šiem kritērijiem tiek piedāvāts vēl viens — pragmatiski nemarkēts statuss, tomēr praksē šie jēdzieni pārsvarā saplūst un nav nošķirami (Dryer 1996, 1061). Bet arī gadījumos, kad valodā iespējami vairāki alternatīvi vārdu secības modeļi, viens no modeļiem parasti tiek lietots biežāk (Dryer 2007, 71), tātad pamatsecības identificēšanā par galveno kritēriju tiek uzskatīts noteiktas secības biežums tekstā. Runājot par pragmatiski marķētu vārdu secību (par subjektīvu un objektīvu secību sk. 1.3. nodaļā), tiek atzīts, ka bieži tomēr ir tā, ka noteiktai secībai nepievienojas papildu nozīmes elementi.

---

¹³ Lai gan precīzāk šajā gadījumā būtu izmantot terminu „izteicējs”, nevis „verbs”, jo aprakstītās sakarības lielā mērā attiecas arī uz nomināliem un adverbīāliem izteikumiem, izveidojušās tradīcijas dēļ arī šajā darbā, aprakstot pamatsecību, izmantots apzīmējums „verbs”. Valodu tipoloģiskās klasifikācijas aprakstā tradīcijas dēļ paturēts arī subjekta un objekta nosaukums. Citur darbā, ja nepieciešams aprakstīt vispārīgākas semantiskās lomas — subjektu un objektu, lietoti termini „semantiskais subjekts” un „semantiskais objekts”. Savukārt, analizējot vārdu secības pētījumus latviešu valodniecībā, paturēti literatūrā izmantotie termini.

Piemēram, ja objektam aiz verba ir raksturīgi, ka tas ir zināms, nevar teikt, ka secība *objekts–verbs* iekļauj noteiktības papildnozīmi. Šis ir tikai iegansts aprakstīt vienu no secībām kā pragmatiski nemarkētu (Dryer 2007, 72).

Jāpiebilst, ka transformāciju gramatikas pieejā ar vārdu pamatsecību reizēm tiek domāts tas pats, kas ar dziļo struktūru, tomēr nav pārliecības par to, vai šie jēdzieni sakrīt (Dryer 2007, 73). Fleksīvas valodas daudz plašāk nekā valodas, kam trūkst fleksiju, pieļauj stilistisku secības maiņu, un gramatiskās transformācijas nav piemērotas, lai izteiktu pilnīgi visas stilistiskās inversijas iespējas. Drīzāk varētu būt, ka eksistē daži vispārinājumi, kas nosaka secības maiņas pieļaujamību un mainītās secības semantiskās funkcijas (Chomsky 1965, 126).

Lai arī ir ierasts aplūkot visus sešus iespējamus subjekta (S), verba (V) un objekta (O) modeļus (sal. *Jānis raksta vēstuli. Vēstuli raksta Jānis. Vēstuli Jānis raksta. Jānis vēstuli raksta. Raksta vēstuli Jānis. Raksta Jānis vēstuli.*), amerikāņu tipologs Džozefs Grīnbergs (*Joseph Greenberg*) pieņem, ka jebkura valoda pieder pie viena no trim *subjekts–verbs–objekts* izkārtējuma modeļiem — SVO (piemēram, angļu valoda), SOV (piemēram, japāņu valoda) un VSO (piemēram, velsiešu valoda). Viņš norāda, ka pārējie secības modeļi — VOS, OSV un OVS, t. i., tie, kur subjekts novietots aiz objekta, kā dominējošie neparādās vai arī parādās ļoti reti (Greenberg 1990, 44).

Valodu tipoloģijā ir izveidojusies tradīcija valodas pēc vārdu secības īpatnībām iedalīt četrās vispārinātās grupās:

1) valodas, kurās subjekts un objekts novietots pirms verba (*verb-final* valodas), — valodas ar SOV (pasaulē visvairāk izplatītā secība) un OSV secību;

2) valodas, kurās verbs novietots pirms subjekta un objekta (*verb-initial* valodas), — valodas ar VSO un VOS secību;

3) SVO valodas, kas pēc izplatības ierindojas otrajā vietā aiz valodām, kurās subjekts un objekts novietots pirms verba;

4) valodas, kurās ir prepozitīvs objekts (*object-initial* valodas), šajā grupā ietilpst visretāk sastopamās valodas, resp., valodas, kurās dominē modeļi OVS un OSV (Dryer 2007, 125).

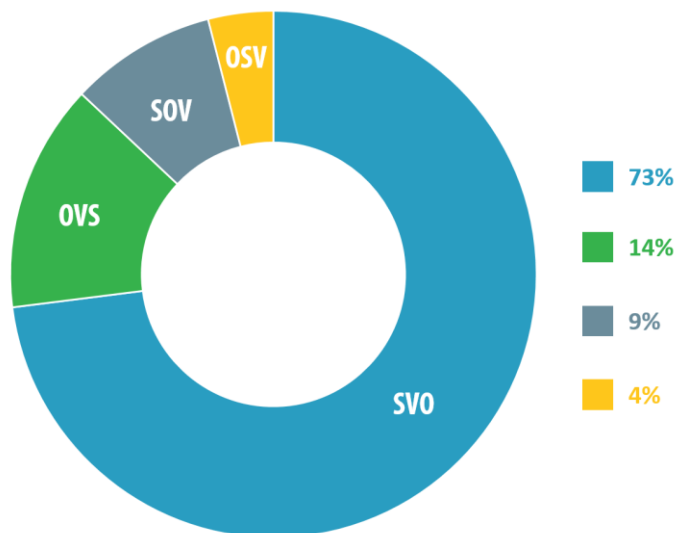
Jāpiebilst, ka subjekta, verba un objekta pamatsecībai ir noteiktas sakarības arī ar citu teikuma locekļu novietojumu, piemēram, valodām, kurās subjekts un objekts novietots pirms verba, raksturīgas postpozīcijas, postpozitīvas jautājuma partikulas, veida apstāklis pirms verba, savukārt valodām, kurās verbs novietots pirms subjekta un objekta, —

prepozīcijas, jautājuma partikulas teikuma sākumā un veida apstāklis aiz verba. SVO valodu vispārinātās secības pazīmes ierindojas kaut kur pa vidu starp valodām, kurās verbs novietots pirms subjekta un objekta, un valodām, kurās subjekts un objekts novietots pirms verba (Dryer 2007, 125).

Lai gan valodu klasifikācija pamatā balstās uz valodām ar fiksētu vārdu secību un valodas ar brīvu vārdu secību pašas par sevi ir atsevišķs valodu tips, tās, ņemot vērā biežāk sastopamo secību, parasti iekļaujas kādā no minētajām vārdu secības grupām (Dryer 2007, 100), piemēram, latviešu valodu nešaubīgi var pieskaitīt SVO valodu grupai ar brīvu vārdu secību.

1.4.2 SVO un citi vārdu secības modeļi latviešu valodā

Lai kvantitatīvi novērtētu subjekta, verba un objekta secības īpatnības un tipiskos modeļus latviešu valodā, promocijas darbā tika veikts eksperiments, izmantojot „Latviešu valodas verbu valences datubāzē” pieejamos datus. Šajā datubāzē aplūkoti pārejoši verbi, kuri konkrētajā lietojumā piesaista subjektu un tiešo objektu, piemēram, *atrast, celt, cept, dzert, iegādāties, īstenot*. Kopumā skatīts vairāk nekā 1000 teikumu ar dažādiem subjekta, verba un objekta secības modeļiem (statistiku sk. 1.1. attēlā). „Latviešu valodas verbu valences datubāzē” konstatēti visi seši iespējamie vārdu secības modeļi, no kuriem modeļi ar verbu pirms subjekta un objekta — VSO un VOS — sastopami tikai pāris reižu. Jāpiebilst, ka šajā eksperimentā uzmanība netika pievērsta nepilniem teikumiem (t. i., teikumiem, kur objekts vai subjekts reducēts), resp., nav analizēti modeļi OV un VO, kā arī SV un VS.

1.1. attēls. Vārdu secības modeļi latviešu valodā

Kā jau minēts, **SVO** ir latviešu valodas vārdu pamatsecība — biežākā vārdu secība, ko ierasti uzskata arī par pragmatiski nemarkētu secību. Šāda secība ir iespējama dažādās teikumu konstrukcijās (piemēram, dažādos komunikatīvajos tipos, arī palīgteikumos). Verbs (piemēros iekrāsots sarkans) ir rēmas sastāvdaļa (par rēmu sk. 2.2.1.2. un 3.2.1. nodaļā), objekts (piemēros iekrāsots zaļš) šādā modelī var būt vai nu vienkārša rēmas sastāvdaļa, vai rēmas centrs, t. i., teikuma beigās — pēdējais komponents ar paplašinātājiem vai bez tiem. Subjekts (piemēros iekrāsots zils) šajā modelī var būt teikuma sākumā, piemēram:

Arheologi un foliantu pētnieki ceļ galdā skaitļus.

Modernais sēdeklis un improvizētais sauljums pasargāja Aleksi no retajām lietus lāsēm.

Viņš lēni un bijīgi nesa mani cauri vēsajai dūmakai.

[..] autori raksta to, ko lasītāji vēlas lasīt.

[..] kura īsteno apjomīgo Eiropas Reģionālās attīstības fonda ERAF finansēto projektu.

Subjekts var būt arī aiz citiem teikuma paplašinātājiem vai partikulas, piemēram:

[..] taču es lasu arī Umberto Eko un Džeimsu Džoisu.

[..] skolā mēs tikai rakstām formulas no grāmatām.

[..] kāpēc tu lasi Šekspīru.

Otra biežākā secība aplūkotajos datos ir **OVS**. Šai secībai raksturīgs tiešais objekts pašā teikuma sākumā. Subjekts parasti ir jaunā informācija, bet objekts visbiežāk ir konsituatīvi saistīts, t. i., jau parādījies konsituācijā, piemēram:

Katru viņa audu pildīja prieks.

Ko meklē sieviete, kuru savaldzinājis [..]

Šo parādību novēroja jau senie ēģiptieši un ķīnieši.

[..] ne pārāk glaimojošās atsauksmes lasīja arī pats deputāts.

Teikuma sākumā novietotam objektam var arī nepiemist pazīme — konsituatīvi saistīts. Tādā gadījumā tas veic tikai ziņojuma sākumpunkta funkciju bez citas pragmatiski noteiktas papildinformācijas, piemēram:

[..] fotogrāfijas par fona attēliem [..] vislabprātāk izvēlas gandrīz visu vecuma grupu pārstāvji [..]

Savu ceļu mākslā [..] meklē Laura Pīgozne.

Nepatīkamu *pārsteigumu* šonedēļ *pieodzīvojusi daļa* Latvijas pilsoņu, kuri dzīvo ārpus dzimtenes.

Modelī **SOV** objekts visbiežāk ir konsituatīvi saistīts, piemēram:

Leons tevi meklē.

Un *arī viņa mani meklēja.*

[..] *pat Nora Ikstena savulaik kaut ko rakstīja par dzīves svinēšanu.*

Šis nosacījums bieži kombinējas ar papildpazīmi, ka modelis lietots palīgteikumā vai jautājuma teikumā, kā arī virsteikumā, kas var pieprasīt noteiktu secību, piemēram:

Kur jūs to lasījāt?

Kā jūs to reāli īstenosiet?

[..] *maksimāli gribēdams būt vecis, kurš tās arī īsteno* [..]

[..] *cilvēki sulas galvenokārt izvēlas tāpēc, ka* [..]

Savukārt subjekts, kā redzams iepriekšējos piemēros, lai arī visbiežāk šajā modelī veido tēmu (vairāk par tēmu sk. 2.2.1.2. un 3. nodaļā), informatīvi ir diezgan nozīmīgs, var būt uzsvērts arī ar partikulām (partikulas, kas uzsver tēmu, piemēros dotas treknrakstā).

Teikumos, kuros novērota secība **OSV**, raksturīgi, ka objektam galvenokārt ir strukturāla nozīme — saikļa vai jautājamā vārda funkcijā palīgteikumos, piemēram:

Ko es tur pie šiem meklēšu?

[..] *ko nozīmē tas čeks, kuru tu izrakstīji Grosas jaunkundzei* [..]

Tāpat šādas secības teikumos objekts bieži ir izteikts ar norādāmajiem vietniekvārdiem, tātad ir konsituatīvi saistīts, bet vienlaikus arī uzsvērts, piemēram, *Tās audzēkņi lasa visur*. Ja objekts izteikts ar pilnnozīmes vārdiem, tam informācijas struktūrā ir lielāka nozīme nekā subjektam, piemēram:

Britu preses uzkurto skandālu modes žurnāls nodēvējis par raganu medībām.

Savā laikā populāro žurnālu „Amerika” krievu valodā viņi lasījuši tai pašā dienā, kad [..]

Cimdus Žanna iegādājās nevis tāpēc, lai rokām būtu silti [..]

Māti Mia sastapa noraizējušos un neticami nervozu.

Kā jau minēts, modeļi **VSO** un **VOS** ir ļoti netipiski — konstatēti tikai septiņi gadījumi aptuveni 1000 apskatītajos teikumos — pārsvarā palīgteikumos un daiļliteratūrā — sarunvalodas attēlojumā vai dzejā, piemēram:

[..] *lai gan noķēris to vēl neviens nebija.*

Dzertuvē, Dzirnavu ielā, kur naktīs *pērk zemnieki mīlu*, sulainis ķīnietis pasniedza alu [..]

Lasīju tātad es to burvju žurnālu un uzdūros sarakstam.

Vārdsakot, pārdeva viņi čigāniem vilku par teļu.

Ja bērni gribēs te apmesties, lai ceļ paši blakām vēl vienu namiņu.

Bet pēkšņi Stefans saka: „Pērc tu to sev.”

Pie galda sēž un dzer tēju divas sievietes — Elīza un Sabīne.

Kā redzams, teikumi ar šādu secību ļoti bieži ir komunikatīvi nedalāmi, kas divkomponentu teikumos ir visai reta parādība (par komunikatīvi nedalāmiem teikumiem sk. 3.4. nodaļā).

Secinājumi

Vārdu secības un aktuālā dalījuma analīzē ir jānošķir sintakses statiskais un dinamiskais aspekts. Lai arī visbiežāk tiek uzskatīts, ka aktuālais dalījums ir dinamiskās sintakses izpētes objekts, lietderīgāk to ir aplūkot kā parādību, kas attiecas gan uz teikumu kā valodas vienību, gan uz izteikumu kā runas vienību, jo nevar iedomāties teikuma izveides procesu pirms aktuālā dalījuma un pēc tā.

Vārdu secības izpētē jānošķir trīs dažādas teikuma struktūras — semantiskā struktūra, sintaktiskā struktūra un komunikatīvā struktūra. Tas ļauj analizēt vārdu secības īpatnības katrā struktūrā atsevišķi, kā arī ļauj spriest par iemesliem, kādēļ teikumā ir noteikta vārdu secība. Vārdu secības analīzē ir jāpatur prātā semantiskā struktūra, bet rūpīgāk jāiztīrā sintaktiskā un komunikatīvā struktūra, turklāt šīs divas struktūras nedrīkst skatīt atrauti vienu no otras.

Valodniecībā zināmas vairākas skaidras un ne tik skaidras opozīcijas, kas saistītas ar vārdu secību. Dažas no šīm opozīcijām ir lietderīgas vārdu secības analīzē, tomēr citas — ne, jo, piemēram, opozīcijas tieša/netieša vārdu secība un objektīva/subjektīva vārdu secība ir samērā pretrunīgas, tās skatāmas ciešā saiknē, turklāt lietderīgāka ir šo pāru gradācija, nevis pretstatīšana.

Analizējot valodas ar brīvu vārdu secību, nav skaidrs, vai uz šīm valodām var attiecināt kaut kādus vispārīnājumus. Lietderīgāk ir runāt par noteiktiem novērojumiem, piemēram, kurās konstrukcijās secība ir brīva un kur ne, tāpat var pētīt, kāda secība ir ierastāka. Bet pats sarežģītākais uzdevums ir izpētīt, kādi faktori — pragmatiski vai kādi citi — nosaka alternatīvas vārdu secības izvēli. Pēdējais uzdevums ir ļoti grūts, jo,

analizējot jēdzienus, kas dažādās valodās varētu būt līdzīgi, pastāv terminoloģiskas neskaidrības un teorijas dažādība (Dryer 2007, 100).

Daudzām valodām ar brīvu vārdu secību ir raksturīgi, ka vārdu secība vieniem elementiem ir brīva, bet citiem elementiem — fiksēta, piemēram, latviešu valodā teikumā kopumā secība ir diezgan brīva, tai pat var nepiemest nekāda papildinformācija, bet, mainot apzīmētāja novietojumu substantīviskā vārdkopā, var mainīties sintaktiskais sakars vai pievienoties kāda papildnozīme.

Eksperiments, kurā kvantitatīvi analizēts novietojums dažādos SVO modeļos, atklāj noteiktas absolūtās vārdu secības tendences latviešu valodā, piemēram, kuri modeļi tiek biežāk lietoti, kas raksturīgs noteiktam vārdu secības modelim, kādā apkaimē tas tiek lietots. Pētījums arī pierāda, ka SVO ir latviešu valodas vārdu pamatsecība gan pēc lietojuma biežuma, gan arī pēc tā, ka tā drīzāk nekā citas uzskatāma par pragmatiski nemarkētu vārdu secību, t. i., tipisko vārdu secību, tomēr ar to vien nepietiek, lai atrisinātu vārdu secības un aktuālā dalījuma problemātiku. Tāpat noteikti var secināt, ka secība VOS un VSO latviešu valodā drīzāk ir pragmatiski marķēta nekā nemarkēta.

2. Vispārīgs ieskats vārdu secības un informācijas struktūras izpētē

Pasaules valodnieki un datorlingvisti bieži pievēršas aktuālā dalījuma un vārdu secības likumībām, tomēr trūkst vienotu atziņu par šīm kategorijām, tādēļ vārdu secības pētījumi ir jāturpina, ne vien iepazīstoties ar dažādām teorijām par šo problēmu, bet arī analizējot valodas materiālu un mēģinot nošķirt aktuālā dalījuma kategorijas no anaforiskām konstrukcijām un citiem tekstveides, kā arī komunikatīvās struktūras aspektiem.

Šajā nodaļā vispirms apzināti vārdu secības pētījumi latviešu valodniecībā, jo latviešu valodnieki līdz šim pārsvarā koncentrējušies uz vārdu secības sintaktisko funkciju, bet komunikatīvajai funkcijai (izņemot Kārli Mīlenbahu un Jāni Endzelīnu, kas, sekojot pasaules valodniecības modernajām tendencēm, vārdu secības psiholoģisko aspektu aplūkojuši jau XIX gs. beigās un XX gs. sākumā) pievērsušies tikai XX gadsimta beigās.

Pasaules valodniecībā pētnieki vārdu secību komunikatīvā aspektā analizējuši jau vairāk nekā gadsimtu (sk. 2.2. nodaļu), tādēļ jārēķinās ar neskaitāmām pieejām gan vārdu secības, gan informācijas struktūras izpētē. Kā jau minēts, informācijas struktūra ir uzskatāma par vienu no svarīgākajiem teikuma komunikatīvās struktūras aspektiem. Promocijas darbā, cik iespējams ņemot vērā pasaules valodniecības populārākās teorijas par informācijas struktūru, meklēti latviešu valodai piemērotākie līdzekļi un pieeja vārdu secības un aktuālā dalījuma izpētē.

2.1 Vārdu secības un aktuālā dalījuma pētījumi latviešu valodniecībā

Tradicionāli tiek uzsvērts, ka latviešu valodas vārdu secība gandrīz nemaz nav pētīta. Tomēr, lai turpinātu analizēt vārdu secību latviešu valodā, ir svarīgi noskaidrot, kādas īsti ir iestrādnes latviešu valodniecībā šajā jomā. Nodaļā aplūkoti paši pirmie apraksti par vārdu secību, bet no XIX gadsimta beigām plašāk skatīti akadēmiski pētījumi, kuri ienes kaut ko jaunu vārdu secības analīzē, mazāk uzmanības pievērsts skolu gramatikas aprakstiem par šo jautājumu.

2.1.1 Pirmie apraksti par latviešu valodas vārdu secību

Pirmās atziņas par latviešu valodas vārdu secību atrodamas XVIII gs. beigās, kaut pirmā latviešu valodas rokasgrāmata parādījās jau 1644. gadā. Pašās senākajās gramatikās

nav nekā par vārdu secību, bet 1790. gadā Rubenes mācītāja Kristofa Hardera (*Christoph Harder*) papildinājumos Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*) „Latviešu gramatikai” ir neliels pielikums par vārdu secību latviešu valodā. K. Harders norāda, ka „vārdi jāsakārto tā, lai domas dabiski izkārtotos cita aiz citas, turklāt domām jābūt saprotamām arī tad, ja nav interpunkcijas” (Harder 1790, 92). Šajā grāmatā aprakstīti galvenokārt tie gadījumi, kad latviešu valodas secība atšķiras no vācu valodas vārdu secības. Tā, K. Harders uzsver, ka artikuls (latv. — norādāmais vietniekvārds) vienmēr nostājas pirms substantīva, ar ko tas saistīts. Starp substantīvu un artikulu var būt vienīgi ģenitīvs vai adjektīvs:

Tas Ziemas Ceļš.

Tie jauni Svārki.

Tāpat K. Harders norāda, ka adjektīvs vienmēr ir pirms substantīva, izņemot gadījumus, kad tie ir vokatīvā —

Meitiņa mīlā!

Kungs žēlīgais! (Harder 1790, 93)

K. Harders aplūko substantīva vietu teikumā (tam jābūt pirms verba), pronomena vietu (tam jābūt pirms verba un nedrīkst teikt *Es lūdzu tev*, bet pareizi ir *Es tev lūdzu*), kā arī verba vietu teikumā. Secinājumi ir nepilnīgi, vietumis kļūdaini, bet šis jautājums ieinteresē turpmākos pētniekus. Un nākamajās gramatikās vārdu secībai tiek veltītas atsevišķas nodaļas.

Johans Frīdrihs Ageluts (*Johan Fridrich Ageluth*) 1828. gadā kādā rakstā atzīst, ka latviešu valodā vārdu secība nav tik stingri noteikta kā franču valodā un tas, viņaprāt, nav pareizi. Ar vienu piemēru J.F. Ageluts norāda, kāda secība latviešu valodā būtu jāizvēlas:

Vai es viņam to ne esmu vis sacījis diezgan (arī diezgan sacījis), mīlēt taisnību un būties no Dieva pāri visām lietām. (Ageluth 1828, 77)

1841. gadā tiek izdota Heinriha Heselberga (*Heinrich Hesselberg*) „Lettische Sprachlehre”, kur nodaļā par vārdu secību vairākos apakšparagrāfos aprakstītas vārdu secības likumības. H. Heselbergs (Hesselberg 1841) tāpat kā K. Harders pielīdzina latviešu valodas vārdu secību vācu valodai, kā arī norāda, ka palīgteikumā verbs atrodas teikuma daļas beigās:

[..] turpat bij divi eņģeļi, kas uz tiem kungiem sacīja.

H. Heselbergs runā arī par vārdu secības inversiju. Viņš atzīst un ar vairākiem piemēriem ilustrē, ka runātā valodā un poētiskajā stilā pieļaujamas arī atkāpes no ierastās

vārdu secības. Tad vieta teikumā ir atkarīga no tā, kam grib pievērst lielāku uzmanību:

[..] *slavējams tas, kas nebīstas, ir grūtību tuvāka dēļ uzņemties.*

XIX gs. piecdesmitajos gados izdotās Oto Rozenbergera (pilnā vārdā *Otto Benjamin Gotfried Rosenberger*) „Der lettischen Grammatik” otrā daļa pilnībā veltīta sintaksei. Tajā ir nodaļa „Ordnung der Woerter im Satz”. O. Rozenbergers atsaucas uz K. Hardera vārdu secības pētījumiem un norāda, ka K. Harders radījis izcilus vārdu secības likumus, pielīdzinot latviešu valodas vārdu secību vācu valodai. O. Rozenbergers izmantojis gan K. Hardera atziņas, gan arī šo to papildinājis. Autors gan norāda, ka īpaši neuzsvērs atšķirības starp vārdu secību latviešu valodā un vācu valodā (Rosenberger 1848).

K. Harders, H. Heselbergs un O. Rozenbergers latviešu valodas teikumus analizē galvenokārt no vācu valodas viedokļa un cenšas vārdu secību mākslīgi pakļaut noteiktiem likumiem, atkāpes pieļaujot tikai atsevišķos gadījumos.

1863. gadā iznāk vācu tautības latviešu valodnieka Augusta Bīlenšteina (*August Bielenstein*) latviešu valodas rokasgrāmata. Tajā autors, balstoties uz sarunvalodas materiāliem, baznīcas grāmatu valodu un arī latviešu folkloru, aplūko atsevišķu teikuma locekļu un palīgvārdu izvietojumu. A. Bīlenšteins, ņemot vērā valodas sistēmu kopumā, norāda, ka teikuma locekļu secība latviešu valodā nav tik stingra kā, piemēram, franču valodā, bet tā nav arī pilnīgi brīva. Svarīgi ir tas, ka jēdzieniski nozīmīgākais teikuma loceklis ir pirms mazāk nozīmīgā, turklāt cits no cita atkarīgie teikuma locekļi novietojas iespējami tuvu un starp tiem nav tādu teikuma locekļu, kas ir nepiederīgi (Bielenstein 1863, 413). A. Bīlenšteins analizē izteicēja vietu teikumā. Viņš arī norāda, ka objekts var būt gan pirms, gan aiz verba, tāpat ir iespējami gan tieši, gan netieši objekti, kas izteikti ar akuzatīvu vai datīvu. Parasti tie ir tuvāk verbam, bet, ja nepieciešams, ir iespējama arī apgriezta vārdu secība (Bielenstein 1863, 414). Interesanti, ka likumos par atribūta vietu teikumā A. Bīlenšteins arī skaidro, ka latvieši pārņēmuši no vācu valodas tradīciju personu vārdus un uzvārdus rakstīt nominatīvā, ne tā, kā līdz XIX gs. trīsdesmitajiem gadiem bija pieņemts, ka uzvārdu lieto ģenitīvā un pirms vārda (*Ošu Jānis, Timrānu Andrejs*). Apstākļa un pielikuma vietu teikumā A. Bīlenšteins analizē līdzīgi kā iepriekšējie vārdu secības pētnieki, bet balstoties uz tautā runātās valodas piemēriem.

2.1.2 Vārdu secības apraksti no XIX gs. beigām līdz mūsdienām

Kopš XIX gs. beigām par latviešu valodas vārdu secību sāk rakstīt paši latvieši.

Viena no pirmajām pašu latviešu sarakstītajām gramatikām ir 1880. gadā iznākusi Stērstu Andreja „Latviešu valodas mācība”. Šīs grāmatas avoti ir G. Stendera, O. Rozenbergera, A. Bīlenšteina u. c. sarakstīti valodas darbi, bet piemēri ņemti no „pašas tautas gara ražojumiem un krietnākiem rakstniekiem”. A. Stērstes „Latviešu valodas mācības” otrajā daļā, kas veltīta sintaksei, nodaļā „Vārdu sakārtojums un sakopojums” ir atsevišķa apakšnodaļa par vārdu secību. Autors norāda, ka „pareizs vārdu sakārtojums dara valodu ausīm patīkamu un dod pašām domām skaidrumu, novērsdams nesaprašanu un pārprašanu”. Latviešu valodā dabiska ir tāda vārdu secība, kur „teikumu iesāk subjekts, tad nāk predikāts, tad — objekts”, turklāt „līdzās stādami tie teikuma locekļi, kas cits no cita atkarā vai arī zīmējas cits uz citu”, bet „tie teikuma locekļi, kuriem pielikts īpašs svars, stādami vai teikuma iesākumā vai beigās, bet ne vidū” (Stērste 1880, 44).

A. Stērste analizē predikāta, objekta, atribūtu un apstākļu novietojuma likumības. Bet viņš runā arī par izņēmumiem, norādot, ka „teikuma locekļu pārstātijums, t. i., teikuma locekļu nostātijums citā kārtā, nekā tas parasts, notiekas, ja uz kāda locekļa atrodas sevišķs svars, loģiskais akcents (tas pārceļams vai nu teikuma sākumā, vai beigās)”. Šādi teikuma locekļu pārstātijumi, viņaprāt, pieļaujami jautājuma teikumos, nolieguma teikumos un dažos citos gadījumos (Stērste 1880, 46). A. Stērste no piemēriem izsecina atsevišķus likumus, kas kopumā atbilst latviešu valodas sintaktiskajām īpatnībām.

Vēl nopietnāk vārdu secības pētījumiem pievērsies Kārlis Mīlenbahs. 1891. gadā viņš analizē „nevietā nostādītu ģenitīvu”, norādot, ka „pareizi latviešu valodas virsraksti nebūt nelīdzinās krievu, bet gan grieķu vai latīņu” (piemēram, *Ksenofonta ievērojumi*, nevis *Ievērojumi Ksenofonta*), tāpat aplūkots arī ģenitīvs pie participa (pareiza secība — *tēva audzināts, Dieva radīts*) (Mīlenbahs 1891, 20). Nākamajā rakstā K. Mīlenbahs skaidro runātāja apziņas virzību, ilustrējot to ar skaitļa vārdu: skaitļa vārds var nostāties aiz apzīmējamā vārda, ja tas ar šādu vārdu secību apzīmē „puslīdzenu daudzumu, daudzumu apmēram” (Mīlenbahs 1893, 76).

Vēlāk — grāmatā „Teikums” —, latviešu valodu salīdzinot ar citām indoeiropiešu valodām, K. Mīlenbahs noskaidro galvenās latviešu valodas secības likumības. Vārdu secība — *teikuma priekšmets–izteicējs* — sastopama jau kopš indoeiropiešu valodas kopdzīves laikiem. Bet, salīdzinot valodas, autors atzīst, ka „izteicējs teikuma sākumā biežāk sastopams senākos rakstos, bet ne jaunākos laikmetos. Parastā vārdu kārtā gājusi vairumā, bet apgrieztā — mazumā” (Mīlenbahs 1898, 20). K. Mīlenbahs norāda: „Atsevišķu vārdu etimoloģija liecina, ka agrākos laikos parastā vārdu kārtā bijusi *izteicējs–*

teikuma priekšmets, par ko liecina dažu vārdu etimoloģija. Jo ja personu apzīmētājas galotnes cēlušās no patstāvīgiem vietnieku vārdiem, tad jau *ei+mu = iet+es*, t. i., izteicējs *ei* — pirms, tad *mu = es* — teikuma priekšmets.” (Mīlenbahs 1898, 20–21)

K. Mīlenbahs ne tikai aplūko valodas sistēmu no vēsturiskā viedokļa, bet arī runā par teikuma loģisko struktūru. K. Mīlenbahs norāda, ka, lūkojoties no psiholoģijas stāvokļa, pirmais vārds teikumā vienmēr bez izņēmuma ir psiholoģiskais teikuma priekšmets. Piemēram, *Vakar bija svētdiena; Svētdiena bija vakar* — „vakar” vienā gadījumā ir psiholoģiskais teikuma priekšmets, otrā — izteicēja daļa (Mīlenbahs 1898, 21). K. Mīlenbahs arī definē psiholoģisko subjektu un psiholoģisko predikātu. „Psiholoģiskais subjekts — tā iegaumējumu virkne, kas papriekš rodas runātāja apziņā, uz to runātājs griež uzrunātās personas vērību, bet psiholoģiskais predikāts ir tas, kas uzrunātai personai domājams par psiholoģisko subjektu, viņš ir tas teikuma loceklis, kas kaut ko jaunu piebiedro jau pazīstamam. Uz psiholoģisko predikātu ir vienmēr lielākais balssvars.” (Mīlenbahs 1898, 22) Tāpat K. Mīlenbahs analizē attiecības starp psiholoģisko subjektu un predikātu un gramatisko subjektu un predikātu. Tie ne ikreiz saskan. Mazattīstītās valodās valda lielāka saskaņa starp psiholoģiskiem un gramatiskiem jēdzieniem nekā attīstītās. Apcerot teikumu psiholoģiski, jebkurš teikuma loceklis var būt subjekts vai predikāts (*tēvs šodien brauks uz Rīgu*). Par „attīstītām” K. Mīlenbahs sauc valodas, kurās attīstījusies vārdu lokāmība (Mīlenbahs 1898, 22).

Būtiskas ir K. Mīlenbaha atziņas, analizējot apzīmētāja un apzīmējamā vārda novietojumu. „Valodās, kurās attīstījusies vārdu lokāmība, sakaru starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu nosaka arī vārdu lokāmība. Ir sastopama divējāda vārdu kārtā:

- 1) apzīmētājs nostājas aiz apzīmējamā vārda;
- 2) apzīmētājs nostājas pirms apzīmējamā vārda.

Pirmā vārdu kārtā sastopama malaju, siāmiešu un dažās citās valodās, otrā — somu, igauņu, ķīniešu, tatāru. Indoeiropiešu valodās otrā vārdu kārtā ir bijusi pirmatnēja, par ko liecina salikteņi.” (Mīlenbahs 1898, 42) Tāpat, aplūkojot palīgteikumu struktūras latviešu valodā, K. Mīlenbahs norāda, ka mums palīgteikumā ir tāda pati vārdu secība kā virsteikumā, nevis „sevišķa vārdu kārtā kā vācu valodā” (Mīlenbahs 1898, 70).

Arī nākamajā pētījumā (Endzelīns, Mīlenbahs 1907) vārdu secība galvenokārt aplūkota tautas daiļradē, pievēršot uzmanību arī dialektiem. Latviešu valodas vārdu secība tiek salīdzināta ar lietuviešu valodas vārdu secību. Autori norāda, ka latviešu valoda uzglabājusi „diezgan lielu formu bagātību, tāpēc vārdu kārtā brīva, nepazīdama tādus

stingrus vārdu kārtas likumus, kādi sastopami tās jaunākās valodās, kur formas laika straumē nodilušas. Tomēr īstenā valodā, arī visbagātākā, attīstījušies zināmi vārdu kārtas likumi” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 222).

Šajā gramatikā vārdu secība atsevišķi analizēta gan vienkāršā nepaplašinātā, gan vienkāršā paplašinātā teikumā, gan arī palīgteikumā.

Kā citās, tā arī latviešu valodā vissvarīgākais nojēgums ieņem pirmo vietu; daudzkārt arī beidzamais vārds teikumā uzsvērts, piemēram:

Ikdienas brālis un māsa iet pa ezeru. Māsa un brālis iet pa ezeru ikdienas.
(Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 223)

Runājot par teikuma priekšmeta un izteicēja novietojumu, tiek atzīts: „Palaikam seko izteicējs teikuma priekšmetam. Bet kad izteicējs sevišķi uzsvērts, tas var vienkāršā teikumā pirmo vietu ieņemt. Ja vienkāršā teikumā sastopama arī saitiņa, tad vārdu kārtas dažādība aug augumā. Sastopamas sešādas vārdu kārtas:

Es biju meita, es biju droša.

Jauns ir mans arājiņš.

Es brālīša māsa biju.

Sudrabota pāde bija.

Ira, ira tā meitiņa gana skaisti ģērbusies.

Vai ir atdarītas durvis?

Pirmā visparastākā, otrā lietojama, ja izteicējam piemīt sevišķs svars teikumā, trešā un ceturtnā reti sastopama, piektā un sestā pa laikam tikai jautājuma teikumos iespējama.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 224)

Aprakstot pārējo teikuma locekļu novietojumu, norādīts, ka vārdu secība paplašinātā teikumā ir jo sarežģītāks jautājums. „No visiem teikuma locekļiem visvairāk saistīti savā vārdu kārtā apzīmētāji, kas parasti stāv apzīmējamo vārdu priekšā.” Bet apzīmētājs var nostāties arī aiz apzīmējamā vārda, pielikumā (šī vārdu secība piešķir īpašības vārdam lielāku svaru):

Maza, maza upīte, strauja, ar dzelzi, tēraudu salodēta. (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 225)

Tradicionāli teikuma priekšmets nostājas pirmajā vietā un izteicējs bieži ieņem pēdējo vietu teikumā. „Tā, bez šaubām, ir veca vārdu kārtā (*Sveši dūmi acis grauž*). Bet šī vārdu kārtā nav lietojama, kad ar viņu izteicējs tiek pārlietu attālināts no teikuma priekšmeta. Teikumam kuplumā ejot, latviešu valodā attīstījušies paraša izteicēju teikuma

priekšmeta tuvumā virzīt, bieži to tūlīt aiz teikuma priekšmeta nostādīt (*Četri vīri tek pa ceļu*). Daudzkārt izteicējs kā svarīgākais nojēgums atmosfēras pirmais atmiņā un šaujas pirmais pār runātāja lūpām (*Jūdz tautietis, jūdz bāliņš, abi jūdz kumeliņus*).” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 227, 228)

Vēlāk J. Endzelīns gan „Lettische grammatik”, gan „Latviešu valodas gramatikā” atsevišķas nodaļas velta vārdu secībai vienkāršā un saliktā teikumā, kā arī aplūko, kādā secībā tiek lietots finīts verbs dažādās izteiksmēs neatkarīgā teikumā un palīgteikumā (Endzelīns 1922, 827–838; Endzelīns 1951, 1046–1056). Šie ir pirmie nozīmīgie pētījumi par latviešu valodas vārdu secību. Vēlāk sarakstītajās skolu gramatikās vārdu secībai veltītas vien pāris lappuses, turklāt apraksti par to galvenokārt balstīti uz J. Endzelīna un K. Mīlenbaha pētījumiem. Piemēram, valodniece Valerija Bērziņa-Baltiņa norāda, ka viņas grāmatas pamatā ir J. Endzelīna darbi, turklāt viņš arī šo gramatiku ir rediģējis. Jānorāda, ka savā gramatikā nodaļā par vārdu secību V. Bērziņa-Baltiņa izmantojusi atšķirīgu terminu — „vārdu seka” (Bērziņa-Baltiņa 1946, 229).

Nākamais un līdz šim apjomīgākais pētījums ir Tamārai Porītei, diemžēl viņa neturpina J. Endzelīna un K. Mīlenbaha iesākto komunikatīvās struktūras analīzē, bet galvenokārt pievēršas dažādu teikuma locekļu tipiskajam novietojumam. Vārdu secību T. Porīte pētījusi kopš pagājušā gadsimta piecdesmitajiem gadiem disertācijā „Vārdu kārtā vienkāršā teikumā mūsdienu latviešu valodā”, un vēlāk šī pētījuma rezultāti ievietoti arī 1962. gadā izdotajā „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā”. T. Porīte norāda, ka fleksīvajās valodās (pie kurām pieder arī latviešu valoda) ir savas vārdu secības likumības un ka vārdu secībai teikumā ir gan stilistiska, gan gramatiskā funkcija, un pati analizē galvenokārt vārdu secības gramatisko funkciju, atceroties, ka gramatiskā funkcija ir cieši saistīta ar stilistisko funkciju, ar ko acīmredzot saprasta komunikatīvā funkcija. Autore definē, kas ir stingra vārdu secība, kas — samērā brīva vārdu secība. Tāpat viņa analizē brīvas vārdu secības būtiskās pazīmes, norādot, ka vārdu secība var būt tieša (teikuma priekšmets parasti nostājas pirms izteicēja, piemēram, *Pali pārskrēja*) un netieša jeb apgriezta (teikuma priekšmets aiz izteicēja, piemēram, *Nodunēja zeme*). Teikuma locekļa vai vārda parastākajā novietojumā izpaužas tieša vārdu secība, turpretim netiešā vārdu secība ir tajos gadījumos, ja gramatisku vai stilistisku nosacījumu dēļ kāda teikuma locekļa vai vārda novietojuma ziņā ir atkāpe no tā parastā novietojuma (sk. Porīte 1962, 440). Tāpat vārdu secība saistībā ar kontekstu nosaka vai precizē kāda teikuma locekļa vietu teikumā vai arī diferencē izteikuma saturu (Porīte 1954, 5).

T. Porīte atzīst, ka „no visiem teikuma locekļiem un vārdiem novietojuma ziņā teikumā ciešāk ir saistīti teikuma priekšmets un izteicējs, apzīmētājs ar apzīmējamo vārdu, papildinātājs ar papildināmo vārdu, saikļi ar saistāmo teikumu, teikuma daļu vai teikuma locekli, prievārdi ar deklinējamā vārda formu un partikulas ar niansējamo vārdu, mazāk — apstākļi ar raksturojamo vārdu” (Porīte 1962, 442). Viņa sīki analizē, piemēram, dažādu apstākļu, palīgvārdu, uzrunas novietojumu teikumā. Tas nav īpaši lietderīgi, jo, protams, dažās vārdkopās pastāv stingri noteikta elementu secība, bet izpētīt visus vārdkopu atkarīgo komponentu novietojuma variantus valodā, kurā dominē brīva vārdu secība, nav iespējams. T. Porīte plaši apraksta dažādos teikuma locekļu novietojuma variantus, ilustrējot tos ar piemēriem. Ir norādīti, viņasprāt, tie gadījumi, kad teikuma locekļiem ir stingri noteikts novietojums un kad pieļaujamas atkāpes. Autore atzīst, ka tagad, kad ir izpētītas vārdu secības gramatiskās likumības, izvirzās problēma par vārdu secības stilistisko funkciju, kā arī — kāda ir saikne starp vārdu secības stilistisko un gramatisko funkciju (Porīte 1954).

Vēlāk latviešu valodnieki sāk pievērsties aktuālā dalījuma problēmām, respektīvi, vārdu secība tiek aplūkota no komunikatīvā viedokļa. Grāmatā „Latviešu valodas sintakse” aktuālais dalījums apskatīts gan vienkārša teikuma funkcionālās organizācijas (Valdmanis 1989, 99–103), gan teksta sintaktisko procesu (Rozenbergs 1989, 185–187) aspektā. Jānis Valdmanis definē aktuālo dalījumu, tā vienības — tēmu un rēmu, analizē ar to saistītās problēmas. Autors arī nošķir izteikumu kā saziņas vienību no teikuma kā valodas vienības un aktuālo dalījumu analizē tieši izteikumā. J. Valdmanis apraksta attiecības starp tēmu un rēmu, doto un jauno, zināmo un nezināmo, izteikuma pamatu un informatīvi svarīgāko izteikuma daļu. Autors arī norāda, ka dalījums tēmā vai rēmā aktuāls ne vien tāpēc, ka tas būtisks noteiktam kontekstam vai situācijai, bet arī tāpēc, ka tas rāda izteikuma iekļaušanas veidu kontekstā vai situācijā (Valdmanis 1989, 100). Pamatoti tiek šķirtas vārdu secības un aktuālā dalījuma likumības kodificētajā mutvārdu vai rakstveida runā un sarunvalodā (Valdmanis 1989, 101). Svarīgi, ka minētas arī tēmas un rēmas attiecības ar teikuma locekļiem.

J. Valdmanis 2003. gada publikācijā „Sintaktiskās konstrukcijas saturs un „dalītās zināšanas”” aplūko aktuālo dalījumu nedaudz no cita viedokļa. Viņš aicina precizēt un konkretizēt attiecības, proti, līdzības un atšķirības no „klasiskās” aktuālā dalījuma izpratnes. Pēc autora domām, ļoti diskutējams un precizējams ir atzinums, ka latviešu valodā ir brīva vārdu secība, jo atkarībā no tā, par ko tieši grib informēt, tiek veidota

atbilstoša sintaktiskā konstrukcija (Valdmanis 2003, 215). J. Valdmanis pieņem, ka sintaktiskajā konstrukcijā ietvertā informācija tiek dalīta starp izteikuma autoru un adresātu, tāpēc svarīgi ņemt vērā arī šo aspektu.

Autors piedāvā atšķirīgu pieeju — viņš norāda, ka „sintaktiskās konstrukcijas saturs tiek veidots, pamatojoties uz dotā un jaunā stratēģiju, taču veidojas nevis divas daļas, bet divi centri (kas nav viens un tas pats): tēma un fokuss. Tēma ir atbalsta punkts fokusa izveidei, kura dēļ sintaktiskā konstrukcija tiek veidota, izrunāta vai uzrakstīta. Fokuss ir tas, ko un kādā veidā ietver uzmanības lokā” (Valdmanis 2003, 217). Sintaktiskā konstrukcija informatīvā aspektā nav viendabīga, tā ir veidota no informatīvi vairāk vai mazāk nozīmīgiem vārdiem, kas grupējas ap katru no informatīvajiem centriem.

Vārdu secības aprakstam ir pievērsusies arī I. Lokmane. Viņa gan analizējusi vārdu secību kā kritēriju sintaktiskās funkcijas noteikšanā (Lokmane 2009), gan ieskicējusi galvenās ar vārdu secību saistītās problēmas un pētījumu virzienus (Lokmane 2010). Tiek nošķirtas vārdu secības funkcijas teikumā: gramatiskā, komunikatīvā un stilistiskā, norādot, ka vārdu secību var skatīt divējādi — divu vārdformu robežās (relatīvā) un teikumā kopumā (absolūtā). Analizējot gramatisko funkciju, autore pievērš uzmanību gadījumiem, kad no vārdu secības ir atkarīga sintaktiskā funkcija (determinanti, sekundāri predikatīvi komponenti, situanti). Tāpat tiek norādīts, ka latviešu valodā teikumos ar vārdu secību *verbs-subjekts* var būt arī neitrāla, nevis subjektīva, t. i., pragmatiski marķēta, vārdu secība.

Runājot par vārdu secības komunikatīvo funkciju, autore par galveno izvirza problēmu, kas īsti ir aktuālā dalījuma vienības un kā tās identificēt. Analizējot vairākas aktuālā dalījuma teorijas, tiek aplūkotas arī iespējas aktuālo dalījumu pētīt no runātāja un teksta uztvērēja viedokļa. Tomēr tiek secināts, ka aktuālā dalījuma teorijai ir jābūt tādai, lai tā spētu izskaidrot vārdu secības atšķirības, un pētīšana ir jāsāk ar konkrētu valodas materiālu, nevis ar abstraktām teorijām (Lokmane 2010).

Vārdu secība un teikuma vērsums jeb aktuālais dalījums nedaudz aprakstīts arī Alda Lauža rakstā „Teikuma vērsums un vārdu kārtā”. Autors ne vien atklājis savu pieeju un terminoloģiju aktuālā dalījuma izpētei, bet arī ar piemēriem norādījis, kā „vārdu kārtā pieskaņojama domu virzībai teikumā” (Lauzis 2009, 69). Aktuālā dalījuma jeb teikuma vērsuma aprakstam A. Lauzis izvēlas trīs elementus — rakursu, tēmu un rēmu, ar rakursu saprotot „izteikuma daļu, kas parasti atrodas izteikuma sākumā pirms tēmas un norāda, kādā aspektā tēmu tver rēma” (Lauzis 2009, 64).

Latviešu valodas gramatikā vārdu secības komunikatīvā aspekta aprakstā piedāvāta šajā promocijas darbā iztirzātā koncepcija — teikuma aktuālais daļījums skatīts ciešā saiknē ar teikuma sintaktisko struktūru (sk. Valkovska, Lokmane 2013, 792–800).

Pēdējos gados latviešu valodas vārdu secība arī pētīta, par galveno metodi izmantojot valodas lietotāju aptauju. Toms Voits savā maģistra darbā un arī rakstā (sk. Voits 2014a; Voits 2014b) saskata triju opozīciju — noteikts/nenoteikts, dots/jauns un dzīvs/nedzīvs — nozīmīgumu konkrētas vārdu secības izvēlē. Izskaidrojot respondentiem noteiktu konsituāciju, autors rosina viņus modelēt atbildes uz noteiktiem jautājumiem (sk. Voits 2014a, 49–54). Iegūto datu analīze viņam ļauj secināt, ka liela nozīme konkrētas vārdu secības lietojumā ir opozīcijai dzīvs/nedzīvs (Voits 2014b, 154).

2.2 Vārdu secības un informācijas struktūras pētījumi pasaules valodniecībā

Vārdu secības komunikatīvā aspekta pētījumi valodniecībā aizsākās jau XIX gadsimta pirmajā pusē ar Anrī Veila (*Henri Weil*) secinājumiem, ka vārdu secība varētu atbilst ideju secībai (Weil 1887, 21). Elementus, kuros dalās teikums, A. Veils apzīmē ar terminiem *la notion initiale* un *le but* (latviski „sākuma jēdziens” un „mērķis”, angļu val. tulkojumā — *initial notion* un *the goal* (Weil 1887, 43)). Vēlākos pētījumos, aprakstot vārdu secību kā psiholoģiski motivētu parādību, tiek izmantoti termini „psiholoģiskais subjekts” (vācu val. *psychologisches Subject*) un „psiholoģiskais predikāts” (vācu val. *psychologisches Prädicat*) (sk., piem., Gabelentz 1901, 369–370; Paul 1886, 100). Tāpat, analizējot gramatisko subjektu kā nenozīmīgu zināmo (vācu val. *interesselose Bekannte*), savukārt predikātu — kā nozīmīgu un jaunu (vācu val. *Interessierende und Neue*), tiek izmantoti termini „loģiskais subjekts” un „loģiskais predikāts”, kas ne vienmēr atbilst gramatiskajam subjektam un predikātam, jo, mainot vārdu secību kombinācijā ar uzsvāru, gramatiskais subjekts var būt arī jaunā un nozīmīgā informācija (Wegener 1885, 20).

XX gadsimta divdesmitajos gados rodas diskusijas par termina „subjekts” daudznozīmību valodniecībā, turklāt, lai arī daudziem šķiet, ka noteiktas vārdu secības izvēlē liela nozīme ir tieši psiholoģiskiem aspektiem, piemēram, nejaušībai, vēlmei nosaukt to, kas pirmais ienāk prātā, vēlmei kaut ko uzsvērt, Oto Jespersens (*Otto Jespersen*) atgādina, ka valodas vārdu secību nenosaka tikai un vienīgi psiholoģiski iemesli. To biežāk regulē tieši valodas likumības (Jespersen 1924, 147).

XX gadsimta divdesmito gadu beigās Hermanis Amanis (*Hermann Ammann*) vārdu secības komunikatīvajam aprakstam piedāvāja terminus „tēma” un „rēma” (sk. Ammann 1928), kas tiek izmantoti arī mūsdienās, savukārt amerikāņu tradīcijā izplatījās apzīmējumi *topic* un *comment*¹⁴ (plašāk par tēmu un rēmu sk. 2.2.1.2. nodaļā).

XX gadsimta sākumā šīs parādības izpētei pievēršas V. Matēziuss — aktuālā dalījuma teorijas pamatlicējs Eiropā. Viņš uzsver minētās valodas parādības saikni ar situāciju, kurā rodas izteikums, tāpēc izmanto čehu terminu *aktuální členění* ‘aktuālais dalījums’. V. Matēziuss nošķir teikuma formālo struktūru, kuru veido gramatiskas vienības, un aktuālo dalījumu, kas sastāv no izteikuma izejas punkta jeb pamata (čehu val. *východiště*) — tā, kas noteiktajā situācijā ir zināms vai vismaz viegli saprotams un no kā runātājs sāk veidot izteikumu, — un kodola (čehu val. *jádro*) jeb tā, ko runātājs saka par izejas punktu vai attieksmē pret izejas punktu. Izteikuma sākumpunkts parasti ir tēma, bet ne vienmēr. Viņš norādīja, ka šis dalījums ir ne vien psiholoģisks, bet arī gramatisks, turklāt valodās ar brīvu vārdu secību vārdu secība ir viens no svarīgākajiem aktuālā dalījuma rādītājiem (Mathesius 1967, 239).

V. Matēziuss atšķirībā no mūsdienu čehu valodniekiem nepievērš pārāk daudz uzmanības zināmajam un jaunajam, bet jau nošķir objektīvu secību no subjektīvas secības. Zināmais un jaunais sākotnēji vispār netika nodalīts no tēmas un rēmas. Šos jēdzienus sāka nošķirt XX gs. sešdesmitajos gados (sk. 2.2.1.1. nodaļu). No tā laika gan pētījumi, gan ar šo teikuma aspektu saistītā terminoloģija attīstījās dažādos virzienos.

2.2.1 Terminoloģijas attīstība un galvenās iezīmes

Tā kā aktuālā dalījuma un informācijas struktūras teorija ir ļoti plaša un vērojamas dažādas nianse gan terminoloģijā, gan izpētes aspektos, tālākajā aprakstā vispirms analizēta terminoloģijas daudzveidība, bet vēlāk atklāti šīs teorijas galvenie virzieni.

2.2.1.1 Informācijas struktūras un aktuālā dalījuma attieksmes

Tā kā čehu terminam *aktuální členění větné* ‘teikuma aktuālais dalījums’ netiek atrasts iespējami precīzs tulkojums angļu valodā, V. Matēziusa sekotājs J. Firbass XX gs.

¹⁴ Tā kā angļu-latviešu tulkojošajās vārdnīcās nav doti atbilstoši nozīmju tulkojumi, dažādu pieeju aprakstā termins *topic* arī tulkots kā ‘tēma’, nevis ‘temats’, savukārt *comment* — kā ‘rēma’, nevis ‘komentārs’. Jāpiebilst, ka gadījumos, kur runāts tieši par *topic/comment* jēdzieniem, blakus tulkojumam latviešu valodā vienmēr minēts oriģināls angļu valodā.

sešdesmitajos gados piedāvā apzīmējumu „teikuma funkcionālā perspektīva” (angļu val. *functional sentence perspective*, FSP) (par to sk. arī 2.2.2. nodaļā).

Mūsdienās plaši izplatīto terminu „informācijas struktūra” (*information structure*) ieviesa M. Helidejs. Ar to saprasti valodas aspekti, kas palīdz runātājam veicināt saziņas plūsmu, ņemot vērā adresātam pieejamo informāciju, tātad aspekti, kas attiecināmi uz zināmo un jauno (Krifka, Musan 2012, 1). Lai apzīmētu struktūru, kuras izpētes daļa ir ziņojuma sākumpunkts, M. Helidejs izmanto terminu „tematiskā struktūra” (*thematic structure*) (Halliday, Mathiessen 2004, 93).

Termins „informācijas struktūra” ar citādu nozīmi nekā M. Helideja pieejā mūsdienu valodniecībā tiek izmantots visplašāk. Valodniecības terminu vārdnīcā informācijas struktūra skaidrota kā teikuma vai plašākas vienības struktūra, kas tiek aplūkota kā līdzeklis, ar ko informācija tiek nodota adresātam (Matthews 2007, 194), arī tas, kā teikumā ir noformēta informācija (Lambrecht 1994, 5).

Voliss Čeifs (*Wallace L. Chafe*) piedāvājis terminu „noformējums” (*packaging*), kura ietvaros lietvārds (precīzāk, lietvārda referents) var būt:

- 1) zināms vai jauns;
- 2) kontrasta fokuss (*focus of contrast*);
- 3) nenoteikts vai noteikts;
- 4) teikuma priekšmets;
- 5) teikuma tēma (*topic*).

Tas var arī reprezentēt vienību, no kuras skatpunkta runātājs vēršas pie klausītāja (Chafe 1975a, 26). Runātājam sakāmais jānoformē, ne tikai ievērojot, kas ir adresāta apziņā, bet arī skatoties uz to, lai adresāts spēj pareizi interpretēt vietniekvārdu referentus. Runātājs klausītāja apziņu var prognozēt, ņemot vērā gan lingvistisko, gan ekstralingvistisko kontekstu. Ja runātājs un klausītājs uztver vienu un to pašu, piemēram, skatās uz gleznu, runātāja izteikums — *Es to nopirku pagājušajā nedēļā* — ir pietiekams, lai informācija tiktu uztverta. Parasti gan runātājam pakāpeniski jāievada kaut kas klausītāja apziņā (Chafe 1975a, 29).

Pasaules valodniecībā lietots arī termins „informācijas noformējums” (*information packaging*), kur galvenā nozīme ir dalījumam *ground* — zināmajā, neinformatīvajā daļā un *focus* — negaidītajā, informatīvajā daļā (Vallduví, Engdahl 1996, 461). Tātad šī pieeja pamatā balstās uz to, ka pastāv informatīva asimetrija tajā, kā dažas vienības reprezentē

zināmo informāciju, un informācijas noformējums atklāj runātāja hipotēzi par klausītāja pieņēmumiem (Prince 1981, 224).

Sākotnēji ieviesto terminu „teikuma aktuālais dalījums” , mūsdienās izmanto galvenokārt krievu teorētiķi, kuri ar to saprot tikai daļu no informācijas struktūras vai vienādo ar teikuma komunikatīvo struktūru (sk. 1.2.4. nodaļā). Rietumu tradīcijā pārsvarā tiek lietots termins „informācijas struktūra” (atkarībā no pieejas — ar plašāku vai šaurāku nozīmi), kas arī šajā darbā izmantots kā viens no teikuma komunikatīvās struktūras izpētes objektiem (par informācijas struktūru kā komunikatīvās struktūras apakšjēdzienu sk. 2.2.2. nodaļā). Čehu valodnieki gramatikas aprakstā ir izvēlējušies saglabāt aktuālā dalījuma nosaukumu (*aktuální členění* ‘aktuālais dalījums’) (Karlík, Nekula, Rusínová 2008), savukārt čehu datorlingvistikā informācijas struktūras aprakstam tiek lietots termins *topic focus articulation* ‘tēmas un fokusa mija’ (Hajičová et.al. 1998), kas nozīmē analizēt, par ko tiek runāts (*topic* ‘tēma’) un kas par to tiek pateikts (*focus* ‘fokuss’), kā arī iekļauj kontekstuālo saistību un komunikatīvo dinamismu (Hajičová 1993, 32, 33).

No čehu sākotnējā termina, visticamāk, ar krievu valodas starpniecību radies arī apskatītās parādības nosaukums lietuviešu valodā (*aktualioji skaida* ‘aktuālais dalījums’ (Holvoet 2003), *aktualioji sakinio skaida* ‘teikuma aktuālais dalījums’ (Ambrazas (red.) 1997)) un latviešu valodā (teikuma vai izteikuma aktuālais dalījums). Krievu valodniecībā (par aktuālā dalījuma un komunikatīvās struktūras vienlīdzīgumu krievu valodnieku darbos sk. 1.2.4. nodaļu) un arī latviešu valodniecībā šis termins ir dziļi iesakņojies, turklāt ar to nosauktā parādība cieši saistīta gan ar tēmu un rēmu, gan arī ar zināmā un jaunā aspektiem izteikumā.

Jāpiebilst, ka pret šo terminu gan ir daudz iebildumu, piemēram, nosaukumi „aktuālais”, „aktualizācija” ir daudznozīmīgi, šaubas raisa arī „dalījums”, jo šis apzīmējums no aktuālā dalījuma tvēruma it kā izslēdz komunikatīvi nedalāmus teikumus (par komunikatīvi nedalāmiem teikumiem plašāk 3.4. nodaļā), kas tomēr ir uzskatāmi par īpašu aktuālā dalījuma parādību (sk. arī Zolotova 2007, 282). Tāpat dažādu valodnieku darbos vērojamas svārstības starp terminiem „teikuma aktuālais dalījums”, „izteikuma aktuālais dalījums” un „aktuālais dalījums”, ko daudzi teorētiķi bieži lieto tieši īsuma, nevis kādas specifiskas saturiskas nianšes dēļ. Tā kā jau darba sākumā secināts, ka aktuālais dalījums ir gan valodas, gan runas parādība (sk. 1.1. nodaļu), tātad nav vajadzības nošķirt teikumu un izteikumu, šajā pētījumā priekšroka dota terminam „aktuālais dalījums”, līdzīgi kā lietots Aksela Holvūta (*Axel Holvoet*) rakstā

(Holvoet 2003). Aktuālais dalījums kā labākais apzīmējums vienam no informācijas struktūras aspektiem paturēts gan tradīcijas dēļ, gan tādēļ, ka ar to precīzi var nosaukt šī pētījuma galveno analīzes aspektu — informācijas aktuālumu (par informācijas struktūras aspektiem sk. 2.2.2. nodaļā).

2.2.1.2 Tēma, rēma un citi termini

Ja par aktuālo dalījumu uzskata bināru dalījumu tēmā un rēmā, ļoti svarīgi ir noskaidrot tieši šo jēdzienu būtību, bet jāpatur prātā, ka paralēli abiem aktuālā dalījuma komponentiem būtiskas ir arī to savstarpējās attiecības, jo ziņojuma būtība slēpjas tieši tēmas un rēmas saiknē (sk. Leong Ping 2004, 35).

Jāpiebilst, ka valodniecībā kopumā (sk. arī Lauzis 2009) ir gadījumi, kad aktuālais dalījums tiek aplūkots kā trīsdaļīga, nevis kā divdaļīga parādība. Piemēram, J. Firbas teikuma funkcionālās perspektīvas izpētē atsakās no binārā dalījuma tēmā un rēmā, ieviešot trīsdaļīgumu. Atbilstoši šai pieejai teikuma daļa, kurā pausta zināmā informācija, satur zemāko komunikatīvā dinamisma (par komunikatīvo dinamismu sk. 2.3.2. nodaļā) pakāpi, t. i., tam ir vismazākā vērtība kontekstā, kurā tas tiek nodots adresātam. Tas veido tēmu. Daļai, kas pauž jauno informāciju, ir vislielākā vērtība, tā veido rēmu. Daļas, kas veido starpposmu starp tēmu un rēmu, reizēm tiek sauktas par pāreju (*transition*, sk. Firbas 1992, 70) starp tēmu un rēmu. Piemēram, teikumā *Svētdien man jāapciemo tēvocis* tēma ir *svētdien*, rēma — *tēvocis*, bet pāreja — *man jāapciemo*. Citus apsvērumus par labu trīsdaļīgai informācijas struktūras pieejai un sekundārai tēmai sk. arī: Kovtunova 1976, 53; Firbas 1992, 70–73; Testelec 2001, 445; Thompson 2004, 174.

Šajā darbā saglabāta tradicionālā pieeja un izvēlēts binārs dalījums tēmā un rēmā. Latviešu valodniecībā pieņemta samērā plaša tēmas un rēmas izpratne, kas iekļauj gandrīz visus šīs dihotomijas aspektus, izņemot intonatīvās īpatnības. Tēma:

- 1) ir ziņojuma sākumpunkts,
- 2) tā pauž informāciju par ziņojuma priekšmetu,
- 3) tā visbiežāk izsaka jau zināmo informāciju, kam piesaista jauno,
- 4) teikumos ar tiešo vārdu secību tēma vienmēr atrodas sākumā (Skujiņa (red.)

2007, 394). Rēma:

- 1) ir ziņojuma galvenais saturs,
- 2) tā pauž informāciju par tēmu,
- 3) tā visbiežāk izsaka jauno informāciju,

4) teikumos ar tiešo vārdu secību tā vienmēr ir beigās (Skujiņa (red.) 2007, 325).

Sk. arī 3. nodaļu.

Arī citur sastopama līdzīga izpratne. Atbilstoši savai komunikatīvajai funkcijai teikums parasti dalās divās daļās, no kurām pirmā — tēma — nosauc ziņojuma izejas punktu, t. i., nodod informāciju, no kuras runātājs iziet kā no kaut kā zināma, par ko tiek veidots ziņojums. Otrā daļa — rēma — nodod pašu ziņojumu, rezultātā tēmas un rēmas savienojums adresātam formējas kā jaunas zināšanas (Kovtunova 1976, 44).

Nosakot tēmu, minētas šādas pazīmes: teikuma izejas punkts (Kovtunova 1976, 6); aktuālās informācijas nodošanas sākumpunkts (Adamec 1966, 20); aktuāli mazāk nozīmīga nekā rēma; tā teikuma daļa, kas parasti ir dota, zināma no konteksta (Beloshapkova (red.) 2002, 797, 798).

Rēma satur to, kas tiek pateikts par tēmu (Kovtunova 1976, 7); tā aktuāli ir daudz nozīmīgāka nekā tēma, attiekmē pret tēmu izsaka aktuālo informāciju (Adamec 1966, 22); ietver izteikuma galveno saturu un ir izteikuma komunikatīvais centrs (Kovtunova 1976, 7); parasti satur jauno informāciju (Beloshapkova (red.) 2002, 797, 798). Tātad rēma tiek saistīta ar jauno informāciju teikumā, ar kontekstuāli nesaistītiem elementiem (Hajičová, Partee, Sgall 1998), ar to, kas virza saziņu (Firbas 1964), ar to, kas tiek no jauna apgalvots, nevis ir iepriekš minēts (Lambrecht 1994, 51).

Tomēr bieži tēmu un rēmu saprot šaurāk, to nesaistot ar zināmo un jauno informāciju, piemēram, valodniecības terminu vārdnīcā tēma definēta kā teikuma daļa, kas norāda, par ko ir teikums noteiktā kontekstā, piemēram, teikums *Svētdien man jāapciemo tēvocis* ir par to, ko runātājs grasās darīt svētdien (Matthews 2007, 407), savukārt par rēmu uzskatīta teikuma daļa, kas pauž informāciju par tēmu (Matthews 2007, 347). Arī I. Meļčuks norāda: būtībā ar šiem jēdzieniem galvenokārt tiek saprasts, ka tēma ir izteikuma sākumpunkts jeb tā daļa, par ko ziņojums kaut ko pasaka. Rēma ir tas, kas tiek pateikts par tēmu. Tādējādi tēma un rēma nosaka „maršrutu”, ko runātājs konkrētā situācijā izvēlas no citiem iespējamajiem (Mel’čuk 1988, 58).

Šķīrums starp tēmu un rēmu bieži tiek aplūkots arī kā pakāpe, piemēram, ar noteiktu teikuma intonāciju teikuma sākums var būt maksimāli tematisks, beigas — maksimāli rematiskas (Matthews 2007, 347). Kā redzams, atsevišķās definīcijās, konkrēti — rēmas definīcijā, kā papildu pazīme jau tiek iekļauta teikuma intonācija.

Jāmin arī citi jēdzieni, kas bieži tiek saistīti ar tēmu un rēmu. Piemēram, jēdziena *topic* ‘tēma’¹⁵ 2. nozīme ir sinonīmiska tēmas definīcijai: *topic* — teikuma daļa, kas atbilst tam, par ko ir teikums, piemērā *Tu tagad vari nopirkt apģērbu lielveikalā* — īpašā kontekstā un ar īpašu intonāciju (par intonācijas nozīmi informācijas struktūrā sk. 2.3. nodaļā) *topic* var būt „lielveikalā”. Tāpat *topic* ‘tēma’ trešajā nozīmē skaidrots kā specifisks sintaktisks elements, kura raksturīgā loma ir *topic* ‘tēma’ otrajā nozīmē, piem., angļu val. — tas, ar ko sākas konstrukcija (Matthews 2007, 410). Saistībā ar *topic* ‘tēma’ jēdzienu jāmin arī *comment* ‘rēma’ — sintaktisks elements, kas kopā ar *topic* ‘tēma’ (3) veido teikuma konstrukciju (Matthews 2007, 64). Ar jau minētajiem cieši saistīts arī termins „fokuss” (angļu val. *focus*) — teikuma daļa vai elements, kas ir īpaši izcelts, izmantojot teikuma intonāciju vai citus līdzekļus, parasti vietās, kur domāts pretstats vai uzsverums (angļu val. *emphasis*), vai šķērums starp zināmo un jauno, piemēram, vienā teikumā uzsvērts vārds *noteikti*, otrā — vārdforma *aiziešu*:

Es NOTEIKTI aiziešu vs. Es noteikti AIZIEŠU

Citkārt termins „fokuss” lietots arī kā opozīcija terminam *comment* ‘rēma’ (Matthews 2007, 142).

Kā redzams, jēdzienu lietojumā un izpratnē pastāv ļoti liela dažādība, tādēļ svarīgs darba uzdevums ir definēt aktuālā dalījuma vienības, kā arī ierobežot un konkretizēt to izpratni.

2.2.2 Galvenie informācijas struktūras izpētes virzieni

Kā var noprast no ieskata vārdu secības un informācijas struktūras apraksta vēsturē, par vienu no lielākajām problēmām dažādu teksta aspektu izpētē tiek uzskatīta terminoloģija un dažādās teorijas. Gandrīz katrs autors (sk., piem., Vallduví, Vilks 1998, 80; Kruijff-Korbyová, Steedman 2003, 250; Lambrecht 1994, 2; Testelec 2001, 444, 445; Leong Ping 2004, 28), kas raksta par informācijas struktūru, piemin dažādās pieejas, kurās ir daudz līdzīgā, bet tikpat daudz arī atšķirīgā.

Viena no lielākajām problēmām ir tā, ka ar vienādiem terminiem tiek apzīmētas atšķirīgas parādības (piemēram, M. Helidejs ar terminu *information structure* ‘informācijas struktūra’ apzīmē šaurāku jēdzienu, savukārt citi pētnieki — plašāku), bet ar atšķirīgiem

¹⁵ Tā kā apskatītajās tulkojošajās vārdnīcās terminiem *topic* un *comment* nav norādīti tulkojumi promocijas darbā nepieciešamajām nozīmēm, promocijas darbā šie termini latviešu valodā tulkoti kā ‘tēma’ un ‘rēma’.

terminiem — ļoti līdzīgas parādības (piemēram, *theme* ‘tēma’ un *topic* ‘tēma’). Šo daudzveidību varētu skaidrot šādi:

1) pētnieki koncentrējas uz dažādiem izpausmes veidiem — teikuma intonāciju, vārdu secību, informācijas statusu utt. — un izmanto atšķirīgus analīzes paņēmienus (piemēram, tēmas un rēmas pārbaudi ar jautājumiem (pat tēmas noteikšanas kritērijiem sk. 3.2.1. nodaļu), akustisku izpēti (par teikuma intonāciju sk. 2.3. nodaļā), zināmā un jaunā noteikšanu), gan paturot prātā, ka saziņā visas šīs parādības mijiedarbojas (sīkāk par dažādo pieeju galvenajiem virzieniem sk. Kruijff-Korbayová, Steedman 2003 un Leong Ping 2004);

2) informācijas struktūra tiek pētīta dažādās nozarēs — par to ir daudz pētījumu fonoloģijā, sintaksē, semantikā, pragmatikā, psiholingvistikā un datorlingvistikā. Diemžēl ar katru jaunu pētījumu jau esošajai teorijas daudzveidībai pievienojas vēl kādas šķietami specifiskas nianšes, tomēr nav noliedzams, ka vārdu secības komunikatīvā aspekta izpēte jāturpina un īpaši lietderīgi ir empīriski un valodas korpusā balstīti pētījumi.

Kaut arī terminu piedāvājumā dominē konceptuālas atšķirības, iezīmējas arī kopīgi elementi. Informācijas struktūra plašākā nozīmē aptver izteikuma strukturālās un semantiskās īpatnības, kas atspoguļo izteikuma saikni ar diskursu, t. i., diskursa satura statusu, diskursa dalībnieku uzmanības stāvokli, diskursa dalībnieku sākotnējo un mainīto nostāju (zināšanas, gaidas, pārliecību utt.). Šāda izpratne iekļauj visas zināmās dihotomijas (Kruijff-Korbayová, Steedman 2003, 250).

Lielāko daļu pieeju var sadalīt divās grupās, tātad pastāv (sīkāk par terminu izpratni sk. 2.2.1. nodaļu):

1) teorijas, kas aplūko, kā kombinējas teikuma daļa, kas teikumu piesaista diskursam, ar daļu, kas attīsta diskursu. Izmanto dihotomiju tēma/rēma (angļu val. terminoloģijā *theme/rheme* (Halliday 1968; Kruijff-Korbayová; Steedman 2003), ļoti līdzīgas parādības tiek sauktas arī par *topic/comment* (piem., Chomsky 1965; Jackendoff 1972), *topic/focus* (Prāgas skolas pārstāvji), *ground/focus* (Vallduví, Engdahl 1996);

2) teorijas, kas aplūko, kā izteikumā mijas jau zināmā informācija ar jauno. Apskata jēdzienus zināmais/jaunais jeb kontekstuāli saistītais/kontekstuāli nesaistītais (angļu val. — *given/new*, *background/focus*, *background/kontrast* u. c. (sk. Vallduví, Engdahl 1996, 463; Kruijff-Korbayová, Steedman 2003, 250). Sīkāk par šo pieeju un informācijas struktūras saikni ar teikuma intonāciju sk. 2.3. nodaļā.

Šos divus aspektus teorētiskajā literatūrā mēdz saukt arī šādi (sk. arī 2.1. tabulu):

1) aktuālais dalījums, teikuma funkcionālā organizācija, arī dalījums tēmā un rēmā, tematiskā struktūra;

2) kontekstuālā saistība (angļu val. — *contextual boundness*, čehu val. — *kontextová zapojenost*), informācijas struktūra un dotība (angļu val. — *giveness*); jāpiebilst, ka šis aspekts attiecas gan uz kontekstu, gan uz situāciju, tādēļ promocijas darbā tas precīzāk dēvēts par konsituatīvo saistību¹⁶.

Protams, arī minētajā dalījumā pieeja izpētes objektiem atšķiras — daži autori, piemēram, M. Helidejs (Halliday 1968), nošķir divas neatkarīgas struktūras:

1) informācijas struktūru, kas šajā gadījumā aptver dihotomiju zināmais/jaunais un ir orientēta uz klausītāju;

2) tematisko struktūru, kas analizē tēmu un rēmu un tiek uzskatīta par orientētu uz runātāju.

Arī, piemēram, V. Čeifs (Chafe 1975a), Elena Prinsa (*Ellen F. Prince*; Prince 1981), Džineta Gundela (*Jeanette K. Gundel*; Gundel, Hedberg, Zacharski 1993), katru no šīm dihotomijām aplūko dažādos neatkarīgos līmeņos. Pētnieki, kas nošķir dažādus līmeņus, visbiežāk koncentrējas uz vienu no tiem, piemēram, V. Čeifs (Chafe 1975a, 28) un E. Prinsa (Prince 1981, 231), analizē zināmās informācijas pakāpes.

Populārāk un lietderīgāk šīs dihotomijas ir skatīt kā dažādus vienas struktūras aspektus, t. i., informācijas struktūrā pētīt gan tēmu un rēmu, gan arī konsituatīvi saistīto un konsituatīvi nesaistīto informāciju, jo nav noliedzams, ka abi aspekti mijiedarbojas un konsituatīvā saistība noteikti raksturo tēmu un rēmu. Šī tradīcija raksturīga, piemēram, Sgall 1986, kā arī Vallduví, Vilkuna 1998; Hajičová, Partee, Sgall 1998; Kruijff-Korbayová, Steedman 2003.

---

¹⁶ Latviešu valodniecībā zināms arī termins „kontekstuālā noteiktība”, ar ko saprasts īpašs noteiktības veids, kad noteiktības rādītāju (fleksīvu, t. i., noteikto galotņu, vai pronominālu, t. i., atsevišķu vietniekvārdu) lietojumu nosaka konteksts (sk. Ceplīte 1971, 203).

2.1. tabula. Galvenie informācijas struktūras izpētes virzieni
(tabulas izveidē izmantots Kruijff-Korbayová, Steedman 2003)

Mathesius	Východiště	Jádro	Aktuální členění
Sgall, Hajičová, Panevová	Topic (contextually bound) topic proper contrastive topic communicative dynamism	Focus (contextually non-bound) focus proper	FSP, topic-focus articulation
Halliday	Theme [given vs. new]	Rheme [given vs. new]	Thematic structure [information structure]
Chomsky, Jackendoff	Topic Presupposition	Comment Focus	
Vallduvi, Engdahl	Ground	Focus	Information packaging
Steedman	Theme Background vs. Focus	Rheme Background vs. Focus	Information structure

2.3 Teikuma intonācijas vieta informācijas struktūras izpētē

Informācijas struktūra ir cieši saistīta ar teikuma intonāciju, jo tā, līdzīgi kā vārdu secība, ir viens no informācijas struktūras izteikšanas līdzekļiem. Teikuma intonācija ir uzskatāma par ļoti būtisku parādību informācijas struktūras izpētē runātā tekstā. Rakstītā tekstā intonācijas izpēte ir sarežģītāka, jo pētnieks var tikai atbilstoši kontekstam un savai valodas izjūtai prezumēt, kāda varētu būt konkrēta izteikuma intonācija. Šī promocijas darba galvenais izpētes objekts ir rakstīta teksta, nevis runas aktuālais dalījums, tāpēc šajā apakšnodaļā tikai minēts nozīmīgākais, kas saistīts ar teikuma intonāciju un informācijas struktūru.

Kaut gan runas intonācijai ir daudz elementu, piemēram, pauze, intonatīvais skaļums, loģiskais uzsvars, runas melodija (sk. Auziņa 2013, 107), informācijas struktūras aspektā, šķiet, visbūtiskāk ir analizēt tieši:

1) pauzi jeb īsu izteikuma pārtraukumu (Skujiņa (red.) 2007, 281), kas var palīdzēt tēmas un rēmas kā divu intonatīvo frāžu robežas noteikšanā;

2) uzsvaru — valodas vienības izcēlumu, izrunājot to ar lielāku intensitāti (Skujiņa (red.) 2007, 414), kas var norādīt uz atsevišķu izteikuma vienību izcēlumu izteikumā.

Intonatīvās parādības latviešu valodā aplūkotas galvenokārt „Latviešu valodas runas korpusā”. Šī korpusa apjoms ir 100 stundu, tajā iekļauti ortogrāfiski marķēti audioieraksti, kas izskanējuši dažādos plašsaziņas līdzekļos. Korpusā parādās vairāk nekā 1800 dažādu vecumposmu runātāju balss ieraksti — gan spontāna, gan iepriekš sagatavota runa. Intonācija un pauzes galvenokārt noteiktas, analizējot spektrogrammas, savukārt uzsvars visbiežāk noteikts, izmantojot auditīvu analīzi.

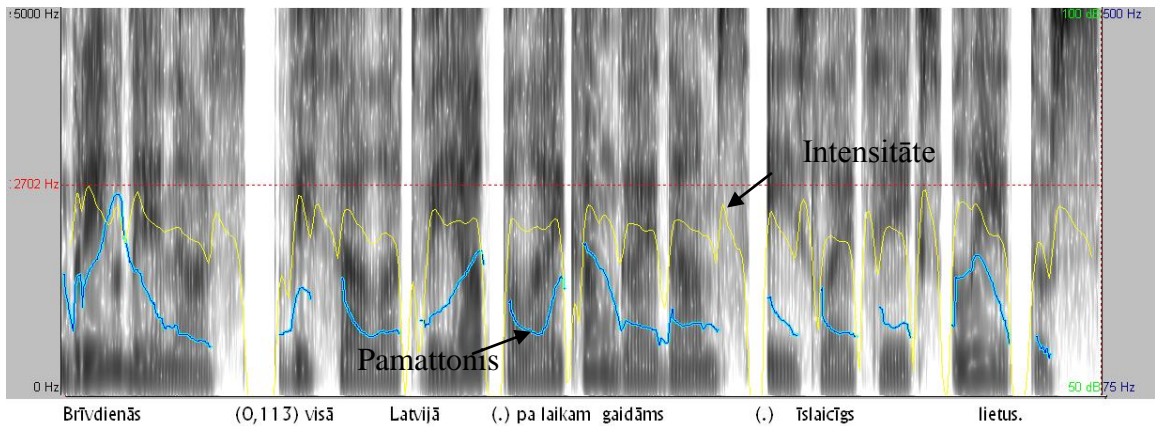
Nākamajās apakšnodaļās iztirzātas galvenās pieejas un definēti būtiskākie jēdzieni informācijas struktūras un intonācijas izpētē, kā arī iezīmēti secinājumi, kas radušies, veicot eksperimentus ar intonācijas un vārdu secības izpēti latviešu valodā.

2.3.1 Intonatīvās frāzes un uzsvara jēdziens

Pētījumā veiktajos eksperimentos mēģināts identificēt pauzes un loģiskā uzsvara īpatnības runā — paūzi starp tēmu un rēmu, kā arī loģisko uzvaru un palīguzvaru jeb sekundāro izcēlumu, kas ir vājāks par loģisko uzvaru (Skujiņa (red.) 2007, 275).

Kā jau minēts iepriekš, aktuālais dalījums šajā darbā pamatā aprakstīts vienkāršā izteikumā, kam runā atbilst viena vai vairākas sintagmas — vārdu vai jēdzieniski saistītu vārdu virknes, kas runas plūsmā intonatīvi nodalītas (Skujiņa (red.) 2007, 355), piemēram, teikumu *Mežā / pie lielās priedes / dzīvo Vinnijs Pūks* veido trīs sintagmas. Jāpiebilst, ka terminam „sintagma” ir arī otra nozīme, kura raksturo valodas vienības, ko savā starpā saista sintagmatiskās attiecsmes (sk. Jarceva (red.) 1998 447; Skujiņa (red.) 2007, 355), tādēļ precīzāks un pasaules valodniecībā ierastāks termins būtu „intonatīvā frāze” (*intonational phrase*, sk. Matthews 2007, 201; *intonation phrase*, sk. Ladd 1998), kas lietots arī šajā darbā.

Latviešu valodas runas datu analīze (konkrēti: diktores lasītas laika ziņas) rāda, ka starp tēmu un rēmu mēdz veidoties pauze, tātad bieži katra no šīm vienībām veido savu intonatīvo frāzi un katrā no tām ir savs uzsvērtais elements. Piemēram, teikuma *Brīvdienās visā Latvijā palaikam gaidāms īslaicīgs lietus* dinamiskajā spektrogrammā (sk. 2.1. attēlu) redzams, ka vārds *brīvdienās* tiek izrunāts spēcīgāk (sk. intensitātes līkni 2.1. attēlā) nekā pārējie vārdi teikumā un to no nākamā situanta *visā Latvijā* atdala pauze. Turklāt vārda *brīvdienās* izrunas laikā vērojama strauja pamattona augstuma maiņa (sk. pamattona līkni, kas atspoguļo toni, ko rada balss saites, svārstoties ar vismazāko iespējamo frekvenci (sk. Matthews 2007, 304)). Arī situantu *visā Latvijā* kā patstāvīgu sintagmu no pārējā teikuma atdala pauzes un intonatīvā vienotība.

2.1. attēls. Teikuma *Brīvdienās visā Latvijā palaiķam gaidāms īslaicīgs lietus* dinamiskā spektrogramma, kurā norādīta pamattone un intensitātes līkne

Jāpiebilst, ka daļījums intonatīvajās frāzēs ne vienmēr atbilst aktuālā daļījuma elementiem, jo predikatīvā vienībā var būt viena, divas vai vairāk nekā divas intonatīvās frāzes, līdz ar to kādu no aktuālā daļījuma elementiem — visbiežāk rēmu — var veidot divas vai vairāk nekā divas intonatīvās frāzes, piemēram:

Mežā / pie lielās priedes / dzīvo Vinnijs Pūks.

Teikums veidots no trim intonatīvajām frāzēm — vienas tēmā (par tēmas noteikšanas kritērijiem sk. 3.2.1. nodaļu), divām — rēmā.

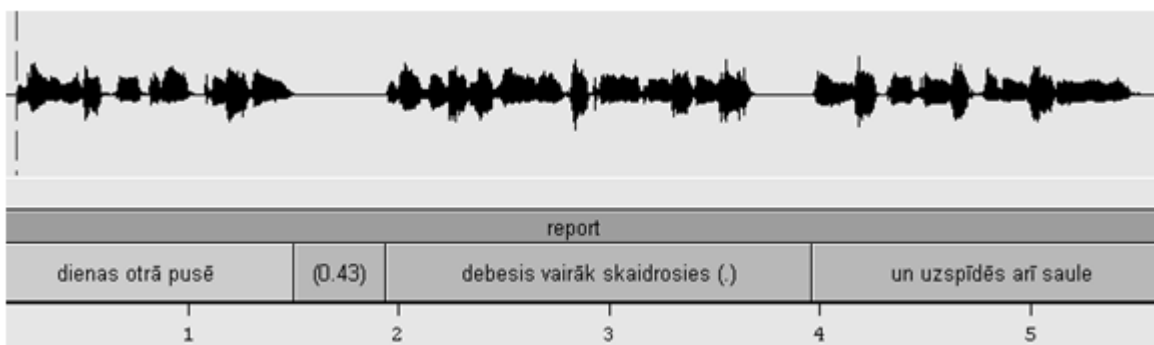
Pauze starp tēmu un rēmu runā raksturīga gadījumos, kad tēma izteikta ar paplašinātu vai kombinētu vārdkopu, piemēram, situantu (par situantu sk. arī 4.5. nodaļu), piemēram:

[..] *pirmajās divās februāra dienās* (pauzes garums — 0,46) *snigs salīdzinoši daudz.*

Dienas otrā pusē (pauzes garums — 0,42) *debesis vairāk skaidrosies* (sk. arī 3.3. un 3.4. attēlu, bet plašāk par pauzi aiz situanta sk. Auziņa, Saulīte, Nešpore 2012).

2.2. attēls. Izteikuma *un pirmajās divās februāra dienās snigs salīdzinoši daudz* dinamiskā spektrogramma

2.3. attēls. Izteikuma *Dienas otrā pusē debesis vairāk skaidrosies* dinamiskā spektrogramma

Katru intonatīvo frāzi parasti raksturo arī loģiskais uzsvars, kas ir kāda intonatīvās vienības vārda izcēlums runā, ko panāk ar fonētisko līdzekļu — intensitātes, pamattona augstuma maiņas, ilguma un reizēm arī ar tembra — palīdzību (Ceplītis 1974, 89; Auziņa 2013, 112) un kas latviešu valodā bieži ir intonatīvās frāzes beigās (Ceplītis, Katlape 1960, 125). Teikumā ar vairākām intonatīvajām frāzēm visbiežāk ir atrodams uzsvars, kas ir intensīvāks par pārējiem un kas būtu uzskatāms par teikuma uzsvaru (šis uzsvars saukts arī par intonācijas centru (angļu val. — *intonation centre*), sk. Hajičová, Partee, Sgall 1998, 105). Parasti arī galvenā intonatīvā frāze un teikuma uzsvars atrodas teikuma beigās.

Kā jau minēts, loģiskais uzsvars parasti atrodas intonatīvās frāzes beigās, turklāt raksturīgi, ka loģiskais uzsvars ir tajos vārdos, kas izsaka kaut ko jaunu, klausītājam vēl nezināmu, un palīdz izprast runas saturu, tādējādi ir cieši saistīts ar dihotomiju zināms un jauns, bet loģiskajam uzsvaram var piemist arī papildnozīme — pretstatījuma nozīme (Ceplītis, Katlape 1960, 124–126), kas ļauj izcelt komponentu, kurš tiek pretstatīts kaut kam iepriekš minētam. Nav grūti noteikt, uz kura vārda intonatīvajā frāzē ir uzsvars, ja analizē mazemocionālu runu (Ceplītis 1974, 96).

Tātad uzsvars var būt arī tēmā, piemēram:

[Eu, Alf! kas te būs, kas nebūs?] LEONS tevi meklē.

Tā var būt, piemēram, gadījumos, kad izteikuma sākumā atrodas informācija, kas kaut kam pretstatīta (Matthews 2007, 79), tad uzsvars tēmā viens vai kopā ar citiem līdzekļiem, piemēram, partikulu, iegūst pretstatījuma nozīmi un runā tam raksturīgs kontrastīvais uzsvars:

Ne jau MĒS esam vainīgi, bet gan izsoles administrators (sk. arī par marķētu tēmu 3.2.2. nodaļā).

2.3.2 Informācijas struktūras attieksmes ar intonāciju

Ar intonatīvām parādībām cieši saistīta tieši konsituatīvā saistība (t. i., zināmais un jaunais), un šie aspekti pasaules valodniecībā bieži tiek aplūkoti, izmantojot terminus „fokuss” (angļu val. — *focus*, par dažādām fokusa izpratnēm sk. Gundel 1999), „kontrastīvais fokuss” (*contrastive focus*, sk. Selkirk 2007), „īstenais fokuss” (angļu val. — *focus proper*, tas ierasts čehu pieejā, sk. Hajičová, Partee, Sgall 1998) un „pamatinformācija” — „kontrasts” (angļu val. — *background/kontrast*, sk. Vallduví, Vilkuna 1998; *background/focus*, sk. Dahl 1969), kā arī „kontrastīva (pretstata) tēma” (*contrastive topic*). Šie jēdzieni galvenokārt attiecas uz informācijas struktūras intonatīvo noformējumu — kādu teikuma vienību izcēlumu starp citām, izmantojot uzsvāru.

Daži pētnieki (sk. Steedman 1991; Vallduví, Vilkuna 1998) uzskata, ka katru no aktuālā dalījuma vienībām — gan tēmu, gan rēmu — raksturo uzsvārs, kas šeit ilustrēts ar dialogu (gan tēmā, gan rēmā uzsvērtie vārdi norādīti ar versāļiem, pārējā ir fona informācija):

Es zinu, ka šī mašīna ir „Porsche”. Bet kāda ir tava otrā mašīna?

Mana OTRĀ mašīna ARĪ ir „Porsche”. (Kruijff-Korbayová, Steedman 2003, 252)

Angļu valodā tiek pieņemts, ka informācijas struktūru atspoguļo intonatīvā struktūra un ka tēmai un rēmai ir katrai savs raksturīgais tonis (Kruijff-Korbayová, Steedman 2003, 253), kas tiek mērīts pēc ToBi sistēmas, pēc kuras tiek marķētas prosodiskās īpatnības, norādot, cik strauji kāpj un krīt pamattonis (sk. Ladd 1998, 95).

Citi pētnieki kontrastīvo izcēlumu saista tikai ar tēmu, kurā atrodas komponents, kas izsaka kontrastu attieksmē pret pārējo (Selkirk 2007, 126; Hajičová, Partee, Sgall 1998, 105). Iepriekš minētais dalījums fona informācijā un kontrastā (*background/kontrast*) gan daļēji sakrīt arī ar Evas Hajičovā (*Eva Hajičová*) un citu čehu valodnieku pieeju, resp., kontrasts rēmā atbilst tam, ko Prāgas skolas pārstāvji sauc par *focus proper* ‘īstenais fokuss’, savukārt kontrasts tēmā — *contrastive topic* ‘kontrasta tēma’. Tomēr atbilstoši šai teorijai kontrasts tēmā neparādās vienmēr — par tādu var runāt tikai gadījumos, kad teikumā ir elements, kas norāda uz pretstatu ar kādu iepriekš minētu vienību, piemēram, atbildē uz mudinājumu norādīt cietušo, palīguzsvāru iegūst vārdforma „viņam”, savukārt teikuma uzsvārs atrodas īstenajā fokusā (*focus proper*) — „ar ķēdi”:

Es viņam iesitu AR ĶĒDI. (sk. Hajičová, Partee, Sgall 1998, 105)

Čehu valodnieku izmantotajā komunikatīvā dinamisma pieejā izteikuma vienību nozīmīgums tiek vērtēts salīdzinājumā ar citām vienībām, resp., konsituatīvi nesaistītas vienības ir dinamiskākas nekā konsituatīvi saistītas vienības, turklāt elementi ar zemāku komunikatīvā dinamisma pakāpi parasti ir pirmie, bet ar augstāku komunikatīvā dinamisma pakāpi — pēdējie (Matthews 2007, 150). Atbilstoši tam īstētais fokuss ir visdinamiskākā un komunikatīvi nozīmīgākā konsituatīvi nesaistītā vienība. Īstētajā fokusā parasti atrodas intonācijas centrs jeb teikuma uzsvars. Kontrasts tēmā var būt norādīts ar palīguzsvaru, bet tas nav obligāti, jo šī kontrasta noteikšanā liela nozīme ir kontekstam.

2.3.3 Vārdu secība un intonācija

Valodās ar fiksētu vārdu secību, piemēram, angļu valodā, secība norāda uz teikuma priekšmeta un papildinātāja sintaktisko funkciju. Lai precizētu informācijas struktūru, angļu valodā parasti tiek pārvietots teikuma uzsvars, bet valodās ar brīvu vārdu secību bieži tiek mainīta vārdu secība. Uzsvara pozīcijas lingvistiski analizējamas grūtāk nekā atšķirības vārdu secībā (Hajičová, Partee, Sgall 1998, 125, 126), turklāt šie abi informācijas struktūras izteikšanas līdzekļi mijiedarbojas.

Tātad, norādot uz kādas vārdformas nozīmīgumu, angļu valodā plaši tiek izmantota intonācija — atšķirīgs dalījums tēmā un rēmā var būt arī teikumam ar vienu sintaktisko struktūru (līdz ar to arī vienu vārdu secību), bet ar dažādu intonāciju. Piemēram, atbildot uz jautājumu — *Kas noticis ar caurulēm?* —, tiek uzsvērtas teikuma beigas *Caurules ir SARŪSĒJUŠAS*, savukārt uz jautājumu — *Kādēļ no ūdenskrāna tek brūns ūdens?* — atbildei var būt identiska sintaktiskā struktūra, bet tiek uzsvērts teikuma sākums *CAURULES ir sarūsējušas* (Vallduví, Vilkuņa 1998, 82).

Arī valodās ar brīvu vārdu secību viena un tā pati sintaktiskā struktūra un vārdu secība var iegūt dažādu prosodisko struktūru — atšķirīgu teikuma uzsvara vietu, pamattoņa līkni, paužu izvietojumu, kas palīdz noformēt izteikumu atbilstoši komunikatīvajam mērķim. Piemēram, lai arī latviešu valodā ir tendence uzsvērt intonatīvās frāzes pēdējo vārdu (Ceplītis 1974, 101), vienai un tai pašai vārdu secībai var būt atšķirīgs teikuma uzsvars:

Mēs īstēnosim PROJEKTU

Mēs ĪSTENOSIM projektu

MĒS īstēnosim projektu

M. Šeljajins, kas aplūko tēmu kā mainīga novietojuma elementu, norāda, ka arī valodās ar brīvu vārdu secību ekspresīvu aktuālo dalījumu (t. i., atbilstoši viņa pieejai — mainītu tēmu un rēmu) var paust gan neitrāla aktuālā dalījuma izmaiņas, gan intonatīvs izcēlums bez mainītas vārdu secības, tomēr krievu valodā u. c. valodās ar brīvu vārdu secību rēmas intonatīvo izcēlumu bieži pavada arī neitrāla tēmas un rēmas novietojuma izmaiņas (Sheljakin 2001, 198).

Var pieņemt, ka valodās ar brīvu vārdu secību iespējamās intonācijas un vārdu secības kombinācijas informācijas struktūras kontekstā ir (sīkāku analīzi sk. 2.3.3. nodaļā) šādas:

- 1) informācijas struktūru atspoguļo tikai intonācija, bet vārdu secība ir tipiska¹⁷;
- 2) informācijas struktūru atspoguļo mainīta vārdu secība, bet intonācija ir tipiska;
- 3) informācijas struktūru atspoguļo mainīta vārdu secība un mainīta intonācija.

Lai noskaidrotu, vai latviešu valodā mainītu vārdu secību papildina arī kādas prosodiskās īpatnības un vai ir vērojamas raksturīgas intonācijas iezīmes noteiktām teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja kombinācijām:

- 1) izvēlēti četri pārejoši verbi, kas lietojumā piesaista tiešo papildinātāju, — *celt, lasīt, rakstīt, īstenot*;
- 2) ortogrāfiski marķētajā „Latviešu valodas runas korpusā”¹⁸ atlasīti piemēri (apmēram 150), kur konkrētie verbi lietoti finītā vai infinītā formā un piesaista tiešo papildinātāju akuzatīvā;
- 3) piemēros analizēta teikuma intonācija, nosakot teikuma uzsva vietu, pamattoņa līknes virzību un pauzes.

Konstatēts, ka arī runā tipiskā secība ir SVO (par vārdu secības modeļiem un pamatsecību sk. 1.4. nodaļā). Tikai desmitajā daļā no analizētajiem runas piemēriem parādās secība SOV, savukārt pavisam niecīgs skaits ir izteikumu ar secību OVS un OSV. Turklāt kombinācija OSV konstatēta tikai objekta palīgteikumu konstrukcijās (piemēros pasvītrotas), piemēram:

(.h) *es esmu rakstītāja un tas ko es rakstu patiesībā tu ļoti pareizi pateici (LVRK)*
vai tas, ko jūs rakstat [rakstāt] tā patiešām ir (LVRK)

¹⁷ Sakrīt ar latviešu valodas pamatsecību SVO.

¹⁸ „Latviešu valodas runas korpusā” audiomateriāli transkribēti t. s. ortogrāfiskajā transkripcijā, kas ir burtiska sacītā atveide rakstos mašīnlasāmā formā, ievērojot latviešu valodas vārdu pareizrakstības principus. Interpunkcija ortogrāfiskajā transkripcijā netiek izmantota, runātais tiek pierakstīts vārdiem, tostarp rakstot gan ciparus, gan arī saīsinājumus. Papildus tekstā tiek norādīti arī neverbālie elementi, pauzes un teksts svešvalodā. Par ortogrāfisko transkripciju plašāk sk.: http://larko.aialab.lv/index.php/info/ortographical_transcription.

Kombinācijas, kur gan papildinātājs, gan teikuma priekšmets novietots aiz izteicēja (VOS vai VSO), analizētajā runas materiālā nav konstatētas (sk. 2.2. tabulu).

2.2. tabula. Dažādi SVO modeļi „Latviešu valodas runas korpusā”

	SVO	VO	OVS	OV	SOV	OSV	VOS	VSO	Kopā
celt	12	4	1	2	5	0	0	0	24
lasīt	17	8	2	4	3	0	0	0	34
rakstīt	35	15	0	5	4	3	0	0	62
īstenot	10	10	2	1	1	2	0	0	26
	74	37	5	12	13	5			146
	51%	26%	3%	8%	9%	3%			

Ja papildinātājs atrodas aiz izteicēja, bieži — arī aplūkotās vienības beigās, tas parasti ir uzsvērts, un pamattonis mēdz būt līdzens vai nedaudz krītošs, piemēram:

mēs ceļam MĀJU (LVRK)

es kad rakstīju HRONIKU (LVRK)

lai vīrs varētu (ē) lasīt GRĀMATAS (LVRK)

Ja papildinātājs atrodas aiz izteicēja, retāk uzsvērts ir izteicējs (piemēram, *ja viņa RAKSTĪS dzejoļus tad rakstīs; tāda tradīcija ka dzejnieks tomēr LASA arī savu dzeju (LVRK)*) vai izteicējs un papildinātājs, piemēram:

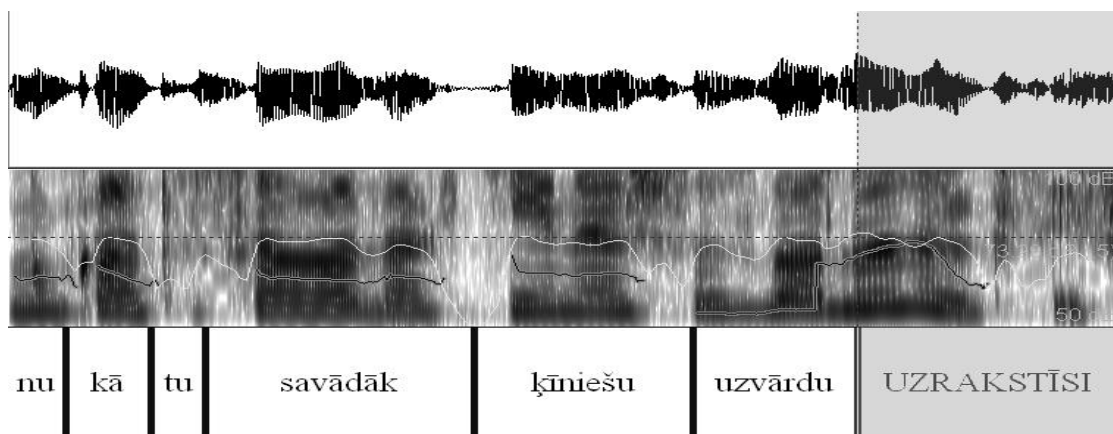
un piegādātājs CEĻ PRASĪBU par nesamaksāto summu (LVRK)

kāpēc cilvēki labprāt LASA Ingas Jērumas GRĀMATAS (LVRK)

Ja papildinātājs atrodas pirms izteicēja (secība OVS un SOV), papildinātājs netiek uzsvērts, bet tiek uzsvērts izteicējs (sk. 2.4. attēlu), piemēram:

Priekšcenzūra tam ko katrs LASA (LVRK)

Nu kā tu savādāk ķīniešu uzvārdu UZRAKSTĪSI (LVRK)

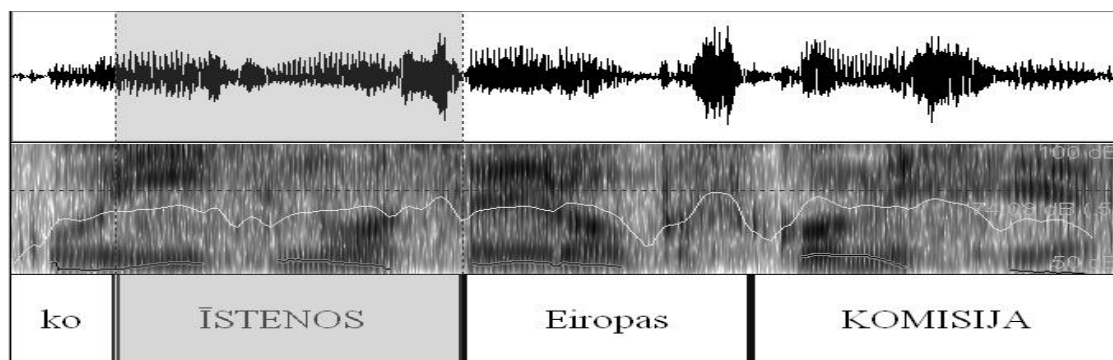

2.4. attēls. Izteikuma *nu kā tu savādāk ķīniešu uzvārdu uzrakstīsi* dinamiskā spektrogramma un oscilogramma

Ja izteicējs neatrodas teikuma daļas beigās, var būt uzsvērts izteicējs un teikuma priekšmets (sk. 2.5. attēlu), piemēram:

ko ĪSTENO Inženieru fakultātes PĀRSTĀVJI (LVRK)

ko ĪSTENOS Eiropas KOMISIJA (LVRK)

2.5. attēls. Izteikuma *ko ĪSTENOS Eiropas Komisija* dinamiskā spektrogramma un oscilogramma

Lai arī šis eksperiments ir pavisam neliels, tas parāda, ka neatkarīgi no komponentu secības visbiežāk runā tiek uzsvērtas intonatīvās frāzes beigas. Ja ir uzsvērts kāds cits komponents, ne intonatīvās frāzes beigas, tas runā iegūst īpašu nozīmi — tiek izcelts vai pretstatīts kaut kam.

Kā redzams analizētajos piemēros, mainīta vārdu secība runātā tekstā nemaz nav tik bieži sastopama. Vārdu secība ir svarīga tieši rakstītā tekstā, un tā norāda arī uz teikuma intonāciju. Salīdzinājumam 2.3. tabulā var aplūkot, kā apakšnodaļas sākumā minēto piemēru dažādajai intonācijai varētu atbilst izteikumi ar mainītu vārdu secību.

2.3. tabula. Vārdu secība rakstītā tekstā un intonācija runātā tekstā

Runāts teksts (informācijas struktūru atspoguļo intonācija)	Rakstīts teksts (informācijas struktūru atspoguļo vārdu secība)
<i>Mēs īstenosim PROJEKTU</i>	<i>Mēs īstenosim PROJEKTU</i>
<i>Mēs ĪSTENOSIM projektu</i>	<i>Mēs projektu ĪSTENOSIM ĪSTENOSIM mēs projektu</i>
<i>MĒS īstenosim projektu</i>	<i>Projektu īstenosim MĒS</i>

Secinājumi

Vārdu secība komunikatīvā aspektā latviešu valodniecībā aplūkota pavisam nedaudz un sporādiski, līdz ar to nav izstrādāta sistēma, kā šis vārdu secības aspekts vispār būtu analizējams. Aprakstot vārdu secību, pētnieki ir izvēlējušies dažādas pieejas, kā arī ierobežotu valodas materiālu, piemēram, T. Voits ir veicis eksperimentu, lūdzot respondentiem izvēlēties teikumus ar, viņuprāt, visdabiskāko vārdu secību, savukārt A. Lauzis vārdu secības un aktuālā dalījuma analīzei izvēlējies pārbaudi ar jautājumiem.

Šie pētījumi neļauj izdarīt vispārīgus secinājumus par vārdu secības nozīmi dažādos aspektos un patvaļīgi izvēlētos izteikumos, arī I. Lokmane un J. Valdmanis norāda uz aktuālā dalījuma teorijas nepieciešamību latviešu valodniecībā. Tādēļ, veidojot piemērotāko pieeju vārdu secības izpētei latviešu valodā, šajā promocijas darbā ņemtas vērā pasaules valodniecības teorijas, bet tā galvenais uzdevums ir apskatīt vārdu secību iespējami plašā valodas materiālā, mēģinot aptvert un, ja vajadzīgs, arī nodalīt dažādās parādības, kas komunikatīvajā struktūrā mijiedarbojas ar vārdu secību.

Izvērtējot galvenās pieejas, šajā darbā par informācijas struktūru izlemts saukt aktuālo dalījumu kombinācijā ar konsituatīvo saistību un teikuma intonāciju, bet, runājot par dalījumu tēmā un rēmā, izmantots termins „aktuālais dalījums”, tāpat parādības analizētas kā dažādi vienas struktūras aspekti (līdzīga pieeja izvēlēta arī Valkovska, Lokmane 2013; Lokmane 2010; Saulīte 2009). Lai arī galvenokārt analizēts aktuālais dalījums, t. i., tēma un rēma, iespēju robežās komentēta arī konsituatīvā saistība jeb pazīme, kas norāda, vai komponents konsituācijā tiek lietots kā klausītājam zināms (konsituatīvi saistīts) vai kā jauns (konsituatīvi nesaistīts). Tāpat pētīts tas, kā

veidojas teksts, ņemot vērā zināmo un jauno, bet galvenokārt — latviešu valodas vārdu secības iespējas maksimāli precīzi un atbilstoši konsituācijai atklāt nepieciešamo informāciju.

Aktuālais dalījums visbiežāk tiek uzskatīts par bināru — tēma un rēma (par citu pieeju sk. 2.2.1.2. nodaļu), savukārt vērtību „konsituatīvi saistīts” (KS) un „konsituatīvi nesaistīts” (KN) teikumā var pievienot nominālai vārdkopai vai ar nomenu izteiktam teikuma loceklim:

Decembra pirmā diena (KN) aizritēs pārsvarā bez nokrišņiem (KN) un saglabāsies sals (KN), bet turpmākajās dienās (KS) no dienvidiem (KN) Latviju (KS) atkal pārklās nokrišņu zona (KS), kas (KS) no jauna nesīs sniegu (KS), tas (KS) jau gaidāms visā Latvijas teritorijā (KS). („meteo.lv”)

Diemžēl pilnai informācijas struktūras izpētei latviešu valodā trūkst iepriekšēju pētījumu dažādās jomās, tāpēc šajā darbā atsevišķi informācijas struktūras aspekti ir tikai ieskicēti, bet plašāk pētīts izvēlētais samērā ierobežotais lauks — latviešu valodas vārdu secība vārdkopā un teikumā, kā arī tās saikne ar dažādiem informācijas struktūras, galvenokārt aktuālā dalījuma, aspektiem. Šis darbs būs izmantojams par pamatu pētījumiem par konsituatīvo saistību latviešu valodā, par pretstata izteikšanu un prosodisko struktūru, īpaši uzsvaru (sk. 2.3. nodaļā), un par šo parādību saikni ar aktuālo dalījumu. Tātad darbā nav analizēta pilna informācijas struktūra, bet tikai aktuālais dalījums kā ļoti nozīmīga informācijas struktūras daļa.

Neitrālai runai raksturīgi, ka teikuma uzsvars atrodas rēmā — tiek uzsvērta kāda no rēmas vienībām (visbiežāk — beigās), savukārt tēma vai nu nav uzsvērta, vai iegūst palīguzsvaru, piemēram:

Skaistules ir sarežģītas BŪTNES, un mūsu cēlā dāma Rīga nav IZNĒMUMS, kur loģiskais akcents (norādīts ar versāļiem) abās teikuma daļās atrodas beigās, bet tēmā ir palīguzsvars (pasvītrots pārtrauktu līniju).

Nodaļā analizētās intonācijas parādības liecina, ka uzsvars ir nozīmīga informācijas struktūras sastāvdaļa, bet tas diez vai ir kritērijs tēmas un rēmas noteikšanā, piemēram, nav pārlicības, ka teikuma uzsvars vienmēr norāda uz rēmu, resp., vai tiešām gadījumos, kad ir uzsvērta teikuma sākums, tas uzskatāms par rēmu. Lietderīgāk ir pieņemt, ka uzsvars var būt arī tēmā — it īpaši, ja tas ir kontrastīvais uzsvars. Šī darba galvenais uzdevums ir pētīt vārdu secību, tāpēc turpmāk uzsvara īpatnības analizētas tikai tur, kur tas nepieciešams un kur no konteksta tiešām var izsecināt noteiktu uzsvaru.

3. Aktuālais dalījums un tēma kā tā galvenais izpētes objekts

Aktuālais dalījums atbilst komunikatīvajam uzdevumam — tas organizē teikumu informācijas nodošanai (Beloshapkova (red.) 2002, 796). Ar teikuma aktuālo dalījumu latviešu valodniecībā tiek saprasts konsituatīvi nosacīts teikuma dalījums aktuālā un mazāk aktuālā informācijā, bet aktuālā dalījuma komponenti ir tēma un rēma (Skujiņa (red.) 2007, 388).

Atbilstoši šajā pētījumā izvēlētajai metodoloģijai aktuālo dalījumu precīzāk būtu definēt kā vienu no informācijas struktūras aspektiem — teikuma dalījumu tēmā un rēmā. Aktuālā dalījuma galvenie izpētes aspekti ir — ar ko tiek izteikta tēma un kāda ir rēma, kādas ir iespējas kaut ko aktualizēt jau vārdkopā, kādas — tikai teikumā. Aktuālā dalījuma tvērumā ietilpst arī teikumi bez bināra informācijas dalījuma, resp., arī komunikatīvi nedalāmi teikumi, kuros nav iespējams nošķirt aktuālā dalījuma vienības, aplūkojami kā aktuālā dalījuma sastāvdaļa (par komunikatīvi nedalāmiem izteikumiem sk. 3.4. nodaļu).

Jāpiebilst, ka dažās pasaules valodās informācijas struktūra tiek marķēta arī gramatiski, piemēram, japāņu valodā tiek izmantotas partikulas ‘wa’ un ‘ga’, citās valodās tiek izmantotas arī dažādas sintaktiskas konstrukcijas (Van Valin, LaPolla 2004, 207). Latviešu valodā par aktuālā dalījuma izteicējiem tiek uzskatīta intonācija (sk. 2.3. nodaļu), partikulas (sk. 3.2.2. nodaļu) un vārdu secība, kuras izpēte ir šī darba galvenais uzdevums.

Protams, visi izteikšanas līdzekļi kombinējas. Pie aktuālā dalījuma izteikšanas līdzekļiem mēdz minēt arī izlaidumu, ko lietderīgāk apskatīt nevis kā atsevišķu aktuālā dalījuma izpausmes veidu, bet kā tādu paņēmienu, kas patiešām mijiedarbojas ar pārējiem, resp., redukcija un dažādi teksta pārveidojumi netiek analizēti atsevišķi, bet skatīts redukcijas rezultāta aktuālais dalījums.

Lai arī par teikuma svarīgāko daļu tiek uzskatīta rēma, aktuālais dalījums patiesībā koncentrējas tieši uz tēmu, kam ir ievērojama konstruktīva nozīme (Daneš 1974, 113). Tēma parasti tiek aplūkota pretstatā rēmai, bet šajā darbā galvenā uzmanība pievērsta tieši tēmai bez īpaša salīdzinājuma ar rēmu. Tomēr tas nenozīmē, ka nav pausts viedoklis par rēmu — aprakstot dažādus sintaktiskos sakarus, ir iezīmētas arī vispārīgas vārdu secības tendences rēmā. Rēmas struktūra, protams, būtu analizējama sīkāk, bet tas ir atsevišķa pētījuma uzdevums, ko vieglāk risināt, ja ir rasta skaidrība par aktuālā dalījuma robežām, analīzes metodoloģiju un izpētes aspektiem.

3.1 Tēmas tipiskās pazīmes

Kā jau minēts 2.2.1.2. nodaļā, tēmas būtiskās pazīmes ir šādas:

- 1) tā ir ziņojuma sākumpunkts (tālāk norādītajā teksta fragmentā tēma visos teikumos atbilst šim kritērijam — a–e, t. i., ziņojuma sākumpunkti: *Sabīne* (a, c, e); *Viņas tumšās būdiņas kaktos* (b); *Arī ārā* (d)),
- 2) tā pauž informāciju par ziņojuma priekšmetu (a–e, t. i., ziņojuma priekšmets teikuma sākumā: *Sabīne* (a, c, e); *Viņas tumšās būdiņas kaktos* (b); *Arī ārā* (d)),
- 3) tēma izsaka zināmo informāciju (atbilst teikumos — b–e, t. i., *Sabīne* (c, e); *Viņas tumšās būdiņas kaktos* (b); *Arī ārā* (d), bet pirmajā teikumā (*Sabīne* (a)) ar tēmu tiek sniegta jauna informācija),
- 4) sintaktiskajā struktūrā ir tipiski, ka tēma visbiežāk tiek izteikta ar nomenu vai nominālu vārdkopu (a–c, e, t. i., *Sabīne* (a, c, e); *Viņas tumšās būdiņas kaktos* (b), savukārt piemērā *Arī ārā* (d) tēmu, kas acīmredzot ir marķēta (par marķētu tēmu sk. 3.2.2. nodaļā), veido partikula un apstāklis).

Sabīne (a) palūkojās apkārt. *Viņas tumšās būdiņas kaktos* (b) neviena nebija. *Sabīne* (c) pieskrēja pie durvīm un paskatījās ārā. *Arī ārā* (d) neviena nebija. *Sabīne* (e) aptipināja apkārt mājai un paskatījās pat uz jumta.

Var redzēt, ka tēmai var piemist dažāds tipisko pazīmju skaits. Atsevišķos gadījumos tēmā šo tipisko pazīmju skaits ir minimāls, līdz ar to nav skaidrs, kāds pazīmju kopums ir obligāts, lai identificētu tēmu.

Valodniecībā informācijas struktūras analīze tēmas noteikšanā pamatā balstās vai nu uz t. s. Prāgas skolas, vai M. Helideja pieeju. Tātad viens no stūrakmeņiem informācijas struktūras analīzē ir — vai tēma ir elements, kam ir noteikta pozīcija — teikuma sākums (Halliday 1968, 198), vai tomēr tā ir pozicionāli nesaistīts elements (Sgall, Hajičová, Panevová 1986; Firbas 1992).

Izanalizējot dažādas pieejas aktuālā dalījuma analīzē, latviešu valodai, lai arī tā ir valoda ar brīvu vārdu secību, apsvērta tēmas kā pozicionāli noteikta elementa (par to plašāk 2.2.2. un 3.2. nodaļā) pieeja, resp., šajā darbā tēma uzlūkota kā pirmais teikuma komponents, bet par rēmu uzskatīta teikuma pārējā daļa (sk. arī Thompson 2004, 143). Izvēlēta pieeja varētu šķist pārāk formāla, bet, lai pārbaudītu tās lietderīgumu, veikts eksperiments, kas apstiprina, ka šāds dalījums tēmā un rēmā latviešu valodai ir piemērots (par tēmu kā ziņojuma sākumpunktu plašāk sk. 3.2. nodaļu).

Nevar apgalvot, ka valodās ar brīvu vārdu secību teikumā ir iespējama jebkāda vārdu secība. Atbilstoši izvēlētajai tēmas definīcijai var konstatēt, ka brīva vārdu secība drīzāk nozīmē to, ka valodā pastāv vairāk iespēju, ko izvēlēties par teikuma tēmu un kā noformēt rēmu, piemēram, ar nozīmes niansēm un atkarībā no komunikatīvā nolūka ir iespējami šādi izteikumi — vienā tēmas funkciju uzņemas adverbiālas nozīmes paplašinātājs, otrā — tiešais papildinātājs (par situantu un papildinātāju tēmas funkcijā plašāk sk. 4.2.2.2. un 4.5.3. nodaļu):

Lietuvā kals Rainim un Aspazijai veltīto monētu. („lsm.lv”) vs. *Rainim un Aspazijai veltīto monētu kals Lietuvā.*

Līdzīgi teikumā — *Viļņā viņi atgriezās pēc pusdienām.* (Sabaļauskaite 2008, tulk. D. Meiere) —, kur ir iespēja izvēlēties arī kādu citu teikuma locekli, kas pildītu tēmas funkciju, piemēram:

**Pēc pusdienām viņi atgriezās Viļņā.*

**Viņi atgriezās Viļņā pēc pusdienām.*

Lai arī atkarībā no paplašinātāju skaita kontekstā varbūt ir iespējams ievietot izteikumus ar dažādām tēmām, tomēr ne jebkura vārdu secība ir piemērota noteiktā kontekstā. Piemēram, ja raksta sākumā, t. i., pirmajā rindkopā, jau pastāstīts par konkrētu vietu — Daugavpili, tad izteikumā — *Dzestrā piektdienas rītā esam ieradušies Daugavpilī — otrajā lielākajā Latvijas pilsētā.* („Ir”) — ziņojuma sākumpunkts kontrastē ar tēmu kā konsituatīvi saistīto informāciju (šajā gadījumā — *Daugavpils*). Lai arī nozīmes nianses bieži šķiet niecīgas, tomēr var runāt arī par konsituatīvi neiederīgu tēmu — minētajā gadījumā iederīgāka vārdu secība būtu *Daugavpilī esam ieradušies dzestrā piektdienas rītā*, t. i., vispirms konsituatīvi saistītā informācija (*Daugavpilī*), pēc tam — konsituatīvi nesaistītā (*dzestrā piektdienas rītā*).

Līdzīgi var sacīt par izteikumu, kas viens pats pauž situācijas aprakstu, t. i., tam nav nekāda iepriekšēja konteksta:

90 000 cilvēku 2 dienās apmeklēja atjaunoto Latvijas Nacionālo mākslas muzeju. („twitter.com”)

Šis izteikums sākas ar tipisku tēmas veidotāju — teikuma priekšmetu, bet teikuma priekšmets vienlaikus pauž jauno, konsituatīvi nesaistīto informāciju (lasītāji zina, ka ir bijis iespējams apmeklēt Latvijas Nacionālo mākslas muzeju, ka šis muzejs ir atjaunots, bet nezina, cik cilvēku tajā ir bijuši). Piemērotāka vārdu secība un informācijas struktūra šajā gadījumā būtu:

*Atjaunoto Latvijas Nacionālo mākslas muzeju 2 dienās apmeklēja 90 000 cilvēku.

Tāpat šo teikumu varētu sākt ar šajā situācijā visneitrālāko tēmu — situantu, un šāda secība būtu piemērotāka nekā oriģinālā teikuma secība:

*2 dienās atjaunoto Latvijas Nacionālo mākslas muzeju apmeklēja 90 000 cilvēku.

Kā redzams, abos pārveidotajos teikumos teikuma priekšmets — jaunā un svarīgā informācija — atrodas teikuma beigās, t. i., rēmā. Valodās ar fiksētu vārdu secību šāda novietojuma maiņa būtu ierobežota, jo to likumības paredz konkrētu secību, it īpaši teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja novietojumu.

3.2 Tēma — ziņojuma sākumpunkts

Lai sīkāk varētu pētīt rēmu kā informatīvi nozīmīgāko teikuma daļu, vispirms ir svarīgi saprast, uz ko tiek balstīts izteikums, resp., ko runātājs izvēlas kā teikuma pamatu, šajā kontekstā — kā ziņojuma sākumpunktu jeb teikuma sākuma komponentu.

Iespējams, ka latviešu valodai kā valodai ar brīvu vārdu secību piemērotāka būtu Prāgas skolas pieeja, tātad informācijas struktūras aspektā būtu lietderīgi analizēt arī konsituatīvo saistību (Saulīte 2011, 285), tomēr šajā darbā tēma aplūkota kā pozicionāli noteikts, respektīvi, teikuma sākuma, elements. Šāda pieeja izvēlēta, lai apzinātu, kādi elementi tipiski veido tēmu latviešu valodā, un analizētu, kāda ir informācijas struktūras specifika teikumos ar noteiktu vārdu secību. Atbilstoši šai pieejai tēma komunikatīvi dalāmos izteikumos (par komunikatīvi nedalāmiem izteikumiem sk. arī 3.4. nodaļā) vienmēr ir ziņojuma sākumpunkts. Protams, teikuma sākuma nozīme teikuma informācijas struktūrā var būt dažāda, tāpēc ir lietderīgi nošķirt nemarkētu tēmu un marķētu tēmu (par nemarkētu un marķētu tēmu sk. 3.2.2. nodaļā).

Čehu valodnieki E. Hajičova, Barbara Partī (*Barbara H. Partee*), Petrs Sgalls (*Petr Sgall*) gan norāda, ka pirmo nominālo vārdkopu nedrīkstētu saukt par tēmu, jo pozicionāli pirmās vārdkopas funkcija ļoti mainās, it īpaši saistībā ar intonācijas centru — ja intonācijas centrs ir uz teikuma priekšmeta, kas teikumā ir sākuma pozīcijā, tas tomēr pieder pie fokusa (Hajičová, Partee, Sgall 1998, 103). Ja no konsituācijas ir skaidrs, ka tēma vai kāds no tēmas elementiem (resp., teikuma sākums) ir uzsvērts, tad šajā darbā tāda tēma aplūkota kā marķēta tēma.

Aktuālā dalījuma analīzē šajā darbā uzsvars likts tieši uz vārdu secības izpēti. Pamatā apskatīti dažādi latviešu valodas teksti, bet ne speciāli sagatavoti teksti vai testi ar jautājumiem (par tēmas noteikšanas kritērijiem sk. 3.2.1. nodaļu), tādēļ tēma kā ziņojuma sākumpunkts šķiet vispiemērotākā izvēle vārdu secības komunikatīvās funkcijas aprakstam. Lai konstatētu galvenās intonācijas iezīmes un izvēlētos labāko pieeju tēmas un rēmas analīzē, analizēti arī runas ieraksti (sk. 2.3.3. nodaļu).

Lai pārbaudītu šīs pieejas lietderīgumu un konstatētu tipisko teikuma sākumu latviešu valodā, no „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” (miljons-2.0m) automātiski tika izgūti apmēram 45 tūkstoši vienkāršu teikumu, savukārt no šiem teikumiem pēc nejaušības principa analīzei atlasīti teikumi no dažādiem valodas funkcionālajiem paveidiem. Pa 500 teikumiem tika atlasīts no zinātniskā stila, daiļliteratūras, periodikas un t. s. populārzinātniskās literatūras, kopā aptuveni 2000 teikumu (par „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” sastāvu sk. Levāne-Petrova 2011, 187).

Verbāli teikumi atlasītajā valodas materiālā ir pārstāvēti visplašāk (apmēram 1100 teikumu no 1500), tomēr noteiktas iezīmes saskatāmas arī nominālos un adverbīalos teikumos (aplūkots aptuveni 350 teikumu).

Šo teikumu analīze apliecināja, ka tēma visbiežāk tiek izteikta ar nomenu vai nominālu vārdkopu (sk. arī Saulīte 2012). Sintaktiskajā struktūrā tēmai var atbilst teikuma priekšmets (pārsvārā nomens nominatīvā), determinants (galvenokārt nomens datīvā, lokatīvā vai prepozicionāls savienojums, arī adverbs), papildinātājs (pārsvārā nomens vai nomināla vārdkopa akuzatīvā). Piemēram:

***Vienu dienu** [kaķis] noķēra lapseni, **tū** iekoda viņam rokā, **šīs** to nomušīja, **roka** uzpampa kā boksa cimds, — **kaķis** sēdēja krēslā, **pacēlis** priekšķepu kā tāds imperators.*

Pirmās predikatīvās vienības tēmu veido situants (par situantu teikuma sākumā sk. 4.5.2. nodaļā; teikuma priekšmets — *kaķis* — ir reducēts, tādēļ šeit norādīts kvadrātiekvās), savukārt pārējās četrās predikatīvajās vienībās tēma izteikta ar teikuma priekšmetu, kas šajos piemēros arī pauž jau no konteksta zināmo informāciju.

Nominālos un adverbīalos teikumos tēma var būt izteikta arī ar izteicēju — tas saistīts ar nepieciešamību aktualizēt teikuma priekšmetu, kā arī ar izteicēja konsituatīvo saistību. Stikāku tēmas kā izteikuma sākumpunkta analīzi sk. 4. nodaļā.

3.2.1 Tēmas un rēmas robeža un tēmas noteikšanas kritēriji

Lai definētu robežu starp tēmu un rēmu, ir būtiski apzināt kritērijus, pēc kuriem noteikt tēmu. Nosakot tēmu un rēmu, dažādos pētījumos par galveno līdzekli vai par palīg līdzekli ļoti bieži mēdz izmantot diagnosticējošos jautājumus, tātad tēmas un rēmas robežas noteikšanā tiek ņemts vērā konteksts. Piemēram, pragmatiski nemarkēts izteikums, vispārīgs apgalvojums, kam iespējams uzdot speciālo jautājumu:

Kas notiek parkā?

Parkā notiek labdarības KONCERTS.

Turpretim, ja veido izteikumu, par tēmu izvēloties *labdarības koncerts*, iespējama šāda secība, svarīgāko informāciju izvietojot izteikuma beigās un vēl uzsverot:

Kur notiek labdarības koncerts?

Labdarības koncerts notiek PARKĀ.

Ar jautājumu pārbaudi var samērā precīzi noteikt un ilustrēt arī atšķirīga apjoma tēmas un rēmas robežas teikumā ar vienu un to pašu vārdu secību, piemēram:

Kādu grāmatu tu lasi?

Es lasu grāmatu par MĀKSLU.

Ko tu lasi?

Es lasu grāmatu par MĀKSLU.

Ko tu dari?

Es lasu grāmatu par MĀKSLU.

Kas notiek?

Es lasu grāmatu par MĀKSLU.

Kā jau minēts 2.3. nodaļā, spontānā runā var uzsvērt arī jebkuru citu vārdformu neatkarīgi no novietojuma.

Lai arī jautājuma un atbildes tests ir vienkāršākais veids, kā atspoguļot teikuma informācijas struktūru (Jackendoff 2002, 408), šajā darbā tēmas un rēmas noteikšanā nav izmantoti diagnosticējošie jautājumi, jo darba galvenais uzdevums ir vārdu secības izpēte, turklāt, lai izmantotu diagnosticējošos jautājumus, nepieciešama pilnīgi cita pieeja aktuālā dalījuma izpētei. Rakstītā tekstā arī intonācija kā tēmas un rēmas noteikšanas kritērijs ir ļoti subjektīvs. Kā papildu līdzekļi aktuālā dalījuma raksturošanā izmantota pazīme *konsituatīvi saistīts* un *konsituatīvi nesaistīts*, kā arī partikulu lietojums, bet ne partikulas, ne konsituatīvā saistība nav uzskatīta par kritēriju tēmas un rēmas noteikšanā.

Sintaktiskajā struktūrā tēmai parasti atbilst nomens vai nomināla vārdkopa. Visbiežāk tas ir nominatīvā, t. i., teikuma priekšmets ar tam pakārtotajiem atkarīgajiem komponentiem (teikuma priekšmets ar apzīmētāju — *Zeltaina gaisma krīt caur loga vitrāžām*). Ja izteicējs ir pārejošs verbs, t. i., piesaista divus vai vairākus aktantus, atbilstoši komunikatīvajam nolūkam tēmu var veidot arī nomens vai nomināla vārdkopa akuzatīvā, tātad papildinātājs (*Vīnus pavada veiksmē un panākumi*). Ja teikumam piesaistās nevis vārda sakaru nosacīts paplašinātājs, bet gan teikuma sakaru nosacīts paplašinātājs (par to sk. Freimane 1985, 78–81), tēmas funkcijas uzņemas nomens citos locījumos vai adverbs. Tas var būt determinants datīvā (piemēram, *Lūnai bija vairāki tempļi*) vai adverbiālas nozīmes determinants (piemēram, prepozicionāls savienojums *Aiz maniem drebošajiem plakstiņiem sāka rosīties tēli*, adverbs — *Reiz dzīvoja laimīga ģimene*).

V. Belošapkova norādījusi, ka teikuma priekšmetam tipiska ir tēmas funkcija, izteicējam — rēmas, turklāt rēmu parasti neveido izteicējs viens pats, tas šo funkciju veic kopā ar teikuma locekļiem, kas sintaktiski un semantiski saistīti ar izteicēju (Belošapkova (red.) 2002, 800). Šo pieņēmumu varētu paplašināt un par tēmu kā teikuma sākumpunktu uzskatīt teikuma pirmo komponentu — vienu pašu vai kopā ar tā atkarīgajiem komponentiem, resp., vispārīgi par tēmas un rēmas robežu tiek uzskatīta vieta aiz pozicionāli pirmā komponenta ar vai bez paplašinātājiem, piemēram:

1) aiz kāda no predikatīvā sakara locekļiem:

a) aiz teikuma priekšmeta:

Katrs nākamais orators centās pārspēt iepriekšējo daiļrunībā un patosā.

b) aiz nomināla vai adverbiāla izteicēja — adverbiālos, nominālos izteikumos — ja tēma ir izteicējs, tad tēmu veido vai nu tikai predikatīvs, vai arī predikatīvs kopā ar saitiņu (sk. arī 4.4.2.2. un 4.4.3.2. nodaļu), piemēram:

Merkūrija māte bija Maja.

Par daudz jauns Krišjānis bija, lai aizietu.

Ļoti svarīgas ir drēbes.

Ir grūti lielā aizvainojumā palikt lielam.

2) aiz komponentiem, kas izteicējam piesaistīti pakārtojuma sakarā:

a) aiz papildinātāja:

Ziņojumus ieskrāpēja ar vasku pārklātās akmens plāksnēs.

b) aiz vārda sakaru nosacīta adverbiālas nozīmes paplašinātāja — veida, mēra, cēloņa apstākļi tēmu var veidot vieni paši, piemēram:

Aiz bēdām Lielā līgava saēdās drīgenes [..]

Lēni viņa izvelkas pavasara saulē kā apstulbusi.

3) aiz determinatīvā un sekundāri predikatīvā sakara paplašinātājiem:

a) aiz sekundāri predikatīva komponenta:

Pārsteigts un kails tu nometies ceļos.

b) aiz situanta vai determinanta:

Pēc izrādes meitenes ar puķu pušķiem skrien uz skatuvi.

Man paveras viss meža puķu internets.

Jāpiebilst, ka gadījumos, kad teikums sākas, piemēram, gan ar laika, gan ar vietas situantu, par tēmu uzskatāms pirmais komponents. Kaut arī tādos gadījumos varbūt ir iespējams runāt par vairāklīmeņu aktuālo dalījumu, atbilstoši darbā izvēlētajai pieejai otrais komponents pēc kārtas tiek iekļauts rēmā, kas var būt veidota no atšķirīga komunikatīvā nozīmīguma vienībām, piemēram:

Vakaros virtuvē māte raudāja.

Sestdien pie kapsētas paredzēta pieminekļa atklāšana [..]

Ja vārdkopas centrālais komponents un atkarīgais komponents ir kontaktā novietojumā teikuma sākumā, tad tie kopā ir tēma (piemēram, *mākoņi zelta pa debesīm staigā*). Pretrunā ar to, ka centrālais komponents ar atkarīgajiem komponentiem kopā veido tēmu, ir gadījumi, kad nominālas vārdkopas atkarīgais komponents ir distantā novietojumā attieksmē pret centrālo komponentu. Tad viens ir tēma, otrs — rēmas sastāvdaļa (*Birojus uzņēmēji gribēja ekskluzīvus* („Ir")), tātad nominālas vārdkopas komponenti kļūst par teikuma līmeņa parādību.

Analizējot tēmu kā vienkārša teikuma sākumpunktu, jāaplūko arī tekstveides elementu — partikulu un sakārtojuma saikļu — funkcijas. Var piekrist M. Helidejam, kurš norāda, ka tie vieni paši parasti neveido tēmu, bet ir tēmas sastāvdaļas, jo saista teikumu ar iepriekšējo tekstu (Halliday, Matthiesen 2004, 50), piemēram, tēmu veido sakārtojuma saikļi kopā ar situantiem:

Taču pēc mirkļa viņš sakņūp uz ceļiem un sāk raudāt.

Tomēr nekad viņiem nav miera zem olīvkokiem.

Ja partikula uzsver nomenu teikuma sākumā, piemēram, *Pat Tīna nekur vairs neklejoja*, *Tieši viņš tagad bābuškas dzīvoklī dzīvo*, tā, kaut arī novietota aiz nomena, iekļaujama tēmā, piemēram:

Es arī tā mācētu.

Gadījumos, kad aiz saikļa ir verbāls izteicējs, tēmu veido saiklis viens pats, piemēram:

Tomēr palīdz tas, [..]

[Un zini, ko mums četriem atnesa? Katram gabaliņu vistas ar frī kartupeļiem! Un pēc tam rīsus un gabaliņu zivs.] **Bet** maksāja tas tiešām nieka 40 dalasus [..]

Teikumi, kas sākas ar verbālu izteicēju, visbiežāk ir komunikatīvi nedalāmi (sk. 3.4. nodaļu). Arī gadījumos, kad izteikums sākas ar partikulu un verbālu izteicēju, tas uzskatāms par komunikatīvi nedalāmu, jo partikula cieši saistīta ar izteicēju, piemēram:

[Kad atbraucu no Sibīrijas, neviens par manu atgriešanos nepriecājās.] Pat runāt negribēja vai baidījās.

Arī ēd viņi citādi.

Iepriekš minētās sintaktiskās un komunikatīvās struktūras atbildmes, kas izsecinātas, aplūkojot vienkāršu teikumu korpusu, attēlotas apkopojošā tabulā sk. 3.1. tabulu), bet sīkāk aprakstītas 4. nodaļā.

3.1. tabula. Sintaktiskās un komunikatīvās struktūras atbildmes latviešu valodā

		Parasti nemarkēta tēma	Biežāk nemarkēta tēma	Parasti markēta tēma	Rēma
Pred.sak	TP	<i>Katrs nākamais orators</i>			<i>centās pārspēt iepriekšējo daiļrunībā un patosā</i>
	Subst.izt.		<i>Merkūrija māte</i>		<i>bija Maija</i>
	Adjekt. izt.			<i>Par daudz jauns</i>	<i>Krišjānis bija [..]</i>
	Adv.izt.		<i>Ir grūti</i>		<i>lielā aizvainojumā palikt lielam</i>
Pak.sak	Papild.		<i>Ziņojums</i>		<i>ieskrāpēja ar vasku pārklātās akmens plāksnēs</i>
	Apst.			<i>Ilgi</i>	<i>viņš nepakustējies vēroja viņu</i>
Det. un sek. pred. sak.	Situants	<i>Pēc izrādes</i>			<i>meitenes ar puķu pušķiem skrien uz skatuvi</i>
	Det.	<i>Man</i>			<i>paveras viss meža puķu internets</i>
	SPK			<i>Pārsteigts un kails</i>	<i>tu nometies ceļos</i>

3.2.2 Nemarkētas un marķētas tēmas jēdziens

Izmantojot tēmas kā teikuma sākumpunkta pieeju, jāapzinās, ka tēmā iekļautās informācijas nozīme var būt atšķirīga. Tāpēc — ja teikuma pirmajam komponentam piemīt maz tēmas tipisko pazīmju, to ir pamats saukt par marķētu tēmu (angļu val. — *marked theme* (sk. Thompson 2004), lietuviešu val. — *iškeltoji tema* (sk. Holvoet 2003)) pretstatā nemarkētai tēmai, ko veido tradicionāli teikuma sākumā lietoti komponenti, kuriem piemīt vairākas tēmas tipiskās pazīmes (par tēmas tipiskajām pazīmēm sk. 3.1. nodaļu).

Nemarkētai tēmai raksturīgi, ka tā pauž informāciju par ziņojuma priekšmetu un tajā ietverta konsituatīvi saistītā informācija. Savukārt marķētai tēmai piemīt minimāls tēmas tipisko pazīmju skaits, resp., tā var būt konsituatīvi nesaistīta, turklāt to bieži raksturo arī intonatīvs uzsvērumš.

Tātad to, vai tēma ir marķēta vai nemarkēta, ietekmē gan uzsvars, gan konsituatīvā saistība, gan teikuma loceklis, ar ko izteikta tēma. Uz marķētu tēmu var norādīt arī partikulas. Latviešu valodā partikulas aktuālā dalījuma aspektā nav īpaši pētītas, bet arī partikulu nozīme teikuma komunikatīvajā struktūrā ir liela (Zilgalve 2011, 388), un ir skaidrs, ka dažas partikulas var norādīt uz uzsvērtām valodas vienībām — marķētu tēmu. Piemēram, marķēta tēma — teikuma priekšmets — ir teikumos:

Tieši tu esot viņu pierunājusi lēkt upē no dzelzceļa tilta.

Arī meita bija kaut kur aizblandījies [..]

Marķēta tēma — papildinātājs — redzams šādos piemēros:

Ne dubļu piku tu te nedabūsi.

Tikai mani nevienam nevajadzēja.

Par situantu, kas uzsvērts ar partikulu, var runāt teikumā:

Jau sākumā vislielāko interesi izraisīja deputātu karikatūras.

Tāpat partikula var norādīt uz uzsvērtu rēmas elementu, piemēram:

Cilts locekļi runā tikai virsteikumos.

Tā kā šajā darbā uzsvars un konsituatīvā saistība izmantoti tikai kā papildu kritēriji informācijas struktūras raksturošanā, marķēta un nemarkēta tēma prognozēta galvenokārt pēc komponenta, ar ko sākas teikums, pamatā balstoties uz sintaktiskā sakara veidu. Tomēr — ja t. s. nemarkēto tēmu pavada uzsvars vai partikula, tā uzskatāma par marķētu tēmu.

Vistipiskākā tēma latviešu valodā un SVO valodās vispār ir teikuma priekšmets (sk. 3.1. nodaļu). Par tipiskām nemarķētām tēmām latviešu valodā var uzskatīt arī determinatīvus paplašinātājus, t. i., ārējus teikuma paplašinātājus, kuri neizriet no izteicēja vai galvenā locekļa valences un kuru forma un semantika ar izteicēju vai galveno locekli nekādā veidā nav saistīta. Šie paplašinātāji, lai arī bieži ir konsituatīvi nesaistīti, ir ļoti ierasti tēmas funkcijā (sk. 4.5.3. nodaļu).

Nemarķēta tēma latviešu valodā bieži ir arī papildinātājs, jo drīzāk nodrošina izteikuma iekļaušanos konsituācijā, un par netipisku tēmu to varētu uzskatīt tikai attieksmē pret teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja pamatsecību (par pamatsecību sk. 1.4.2. nodaļā).

Arī substantīvisks un adverbiāls izteicējs var būt nemarķēta tēma, savukārt adjektīvisks izteicējs un sekundāri predikatīvs komponents drīzāk veido marķētu tēmu (piemēram, sekundāri predikatīvs komponents — *Baismīgi sarkans un melns aiz mežiem ārdījās saulriets*), tāpat kā marķēta tēma veidojas arī teikumos, kur vārda sakaru nosacīts apstākļi novietots teikuma sākumā (par to sīkāk 4.2.2.4. nodaļā), piemēram:

[..] *visspēcīgāk tā izpaužas mūzikā.*

Mūžīgi jau viņa neslēpsies.

Rimti viņi īrās vienotā ritmā.

Ilgi sēroja princese — kā sēri bērzi un vītoli.

Par marķētu tēmu var runāt arī gadījumos, ja teikums sākas ar t. s. pārtraukto vārdkopu jeb vārdkopu, kur starp komponentiem novietoti vārdkopai nepiederīgi komponenti (sk. arī 4.2.1.1. nodaļu), piemēram, distants apzīmētāja un apzīmējamā vārda novietojums teikumos:

[..] *runātāja es esmu diža.*

Babas pūru es nepaspēju ievākt lielu. („twitter.com”)

Seju Pricene prata savilkt tik skumīgu, ka, paskatoties tajā, tūdaļ gribējās raudāt.
(Hänbergs 2012)

Putras jaunās saimnieces viņiem dod ūdenainas [..]

Kā redzams, balstoties uz to, ar kādiem teikuma locekļiem ir izteikta tēma, un ņemot vērā teikuma sintaktisko struktūru, ir iespējams prognozēt, kāda būs tēma — nemarķēta vai marķēta. Nemarķētas un marķētas tēmas gradācija, kas balstīta uz komponentiem, ar ko izteikta tēma, ilustrēta 3.1. attēlā, kur mazāki burti nozīmē, ka ar

šādiem teikuma locekļiem izteikta tēma parasti ir marķēta, turpretim ar lielākiem burtiem rakstītie teikuma locekļi norāda, ka tēma tipiski ir nemarkēta.

3.1. attēls. Dažādi teikuma locekļi tēmas funkcijā: no tipiskas nemarkētas tēmas līdz tipiskai marķētai tēmai latviešu valodā

3.3 Diatēzes jēdziens un aktuālā dalījuma saistība ar diatēzi

Pirms sintaktiskās un komunikatīvās struktūras analīzes nedaudz jāieskicē arī diatēzes problēma, kura valodniecībā definēta XX gadsimta septiņdesmitajos gados, lai precizētu darbības vārda kārtas izpratni. Diatēze skaidrota kā „atbilsme starp leksēmas semantiskajiem, dziļās sintaktiskās struktūras un virsējās sintaktiskās struktūras aktantiem” (Mel’čuk 1998, 69). Kā norāda J. Padučeva, „nedaudz modernizējot var teikt — kā atbilsme starp semantiskajām lomām un to sintaktiskajām pozīcijām” (Padučeva 2004a, 51).

Tātad verbam dažādos lietojumos var mainīties diatēze, piemēram, mainot darāmo kārtu pret ciešamo, mainās gan teikuma sintaktiskā, gan komunikatīvā struktūra:

*Franču kritiķi viņu **dēvē** par visnoslēpumaināko aktrisi*

AGENSS_{Nom} PACIENSS_{Acc} V₃ VĒRTĒJUMS_{ParAcc}

*Viņa **tiēk dēvēta** par visnoslēpumaināko aktrisi*

AGENSS_{Nom} PACIENSS_{Nom} V_{pass} VĒRTĒJUMS_{ParAcc}

Ir iespējama arī diatēzes maiņa, kas nav marķēta darbības vārdā, t. i., nav kārtā, piemēram:

a) *Sargs **piepilda** baseinu ar ūdeni.*

b) *Ūdens **piepilda** baseinu.*

Te redzama šāda semantisko lomu nozīmīguma maiņa sintaktiskajā struktūrā (AGENSS-semantiskais subjekts, VIETA-semantiskais objekts, TĒMA-perifērija) → (TĒMA-semantiskais subjekts, VIETA-semantiskais objekts) (Padučeva 2004a, 51). Lai

arī šis aspekts, resp., semantisko lomu aktualizācija sintaktiskajā struktūrā, ir ļoti būtisks diatēzes teorijā, šajā darbā tam netiek pievērsta liela uzmanība, jo darba uzdevums nav aplūkot visas semantiskās struktūras realizācijas iespējas virsējā sintaktiskajā struktūrā. Galvenais aplūkojamais jautājums ir diatēzes maiņa, kas marķēta darbības vārda formā.

3.3.1 Semantiskā subjekta pazeminājums latviešu valodā

Latviešu valodā var izšķirt vismaz trīs grupas, kurās ir iespējams izvairīties no semantiskā subjekta nosaukšanas:

- 1) ciešamā kārta;
- 2) vajadzības izteiksme, piemēram:

Atkal jāgāž grants.

Pastiprināta uzmanība jāpievērš problēmu zonām.

Šai ļoti bīstamajai problēmai bija jāmeklē būtiski jauns risinājums.

Katra aspekta attīstībā jārēķinās ar zināmu patstāvības ierobežojumu kopējo mērķu sasniegšanas labad.

- 3) teikumi darāmās kārtas trešajā personā bez darītāja sintaktiskajā struktūrā, piemēram:

Izplata aizdomīgas vēstules par it kā Lielbritānijā apzagtiem latviešiem.

Atklāj jaunizbūvēto Mazās Juglas tiltu.

Nobrauc uz ceļa apsēdušos sievieti.

Francisku sagaida ar protestiem.

Ļaudari notver pusstundu pēc laupīšanas.

Rīgas centrā atklāj jaunu restorānu.

Pasīva nozīme parādās arī gadījumos, kad refleksīvie darbības vārdi tiek lietoti pasīva funkcijā (par to sk. Kalnača 2014, 174).

Diatēze šajā darbā raksturota, galvenokārt koncentrējoties uz ciešamās kārtas teikumiem. Pasīvs ļauj runātājam aprakstīt situāciju no kāda cita — visbiežāk PACIENSA, bet katrā ziņā ne darītāja skatpunkta. PACIENSS tiek nolikts priekšplānā, bet AGENSS — fonā, vairāki autori to sauc par AGENSA pazemināšanu (pazemināts uz prepozicionālu konstrukciju, kā, piemēram, angļu valodā, vai noklusēts kā latviešu valodā) un PACIENSA paaugstināšanu (Givón 2001b, 125; Saeed 2003, 165; Kalnača 2013, 503). Pasīvs tiek uzskatīts par gramatisku, semantisku un arī diskursīvu parādību (Saeed 2003, 166). Līdz ar

darītāja pazemināšanu teikumā paliek mazāk komponentu, kas jāizkārto informācijas struktūrā.

Tiek pat uzskatīts, ka pasīvā vispārinātās PACIENSA tipa lomas ir semantiskais subjekts, bet AGENSA tipa lomas — semantiskais objekts (Van Valin 2005, 23).

Jāpiebilst, ka precīzāk gan būtu runāt par vispārinātām semantiskajām lomām jeb makrolomām, kas dažādos teorētiskajos avotos traktētas dažādi (sk. Van Valin, LaPolla 2004, 140–141), piemēram, kā pakļāvējs (angļu val. *actor*) un pakļautais (angļu val. *undergoer*) (šeit izmantoti L. Ciematnieces izvēlētie termini latviešu valodā (Ciematniece 2015, 74)), no kuriem pirmajā iekļautas AGENSA tipa lomas, bet otrajā — PACIENSA tipa lomas. Šajā darbā, līdzīgi kā „Latviešu valodas gramatikā” (Lokmane 2013d, 769), darītāja un darītājam līdzīgās lomas sauktas par semantisko subjektu, cietēja un cietējam līdzīgās lomas — par semantisko objektu.

Ciešamās kārtas konstrukcijas parasti funkcionē teikumos ar neatklātu, nenosauktu darbības semantisko subjektu, bet ar minēto substantīvu verbam ir objekta attieksmes (Freimane 2008, 76). Tā kā ciešamā kārtā ļauj izvairīties no darītāja minēšanas, ciešamās kārtas lietojums raksturīgs zinātniskā stila tekstiem, bieži arī publicistikai (īpaši dažādu portālu virsrakstos; par ciešamo kārtu un darāmās kārtas 3. personas formu ciešamās kārtas funkcijā sk. arī Kalnača 2011, 123 un Kalnača 2006).

Ciešamo kārtu lieto tad, ja darītājs nav zināms vai arī nav svarīgs — svarīgāks ir darbības rezultāts. Veidojot izteikumus ciešamajā kārtā, mainās arī informācijas struktūras sastāvs — jau sintaktiskajā struktūrā tiek aktualizēts papildinātājs un citi paplašinātāji. Latviešu valodā, līdzīgi kā lielākajā daļā valodu, ciešamās kārtas teikumos darītājs neparādās (Givón 2001b, 126; Kalnača 2013, 503), jo tas var būt, piemēram:

- 1) nezināms vai nenosakāms:
Merkūrijam tika veltīts templis pie Lielā cirka.
- 2) minēts kontekstā:
*[Tur pieņemts šos dokumentus nodot **ekspertiem, kuri** izpēta pretendenta rokrakstu.] Grafologiskās ekspertīzes gaitā tiek noteikts, vai pretendents ir piemērots vakantajam amatam.*
- 3) vispārīgi paredzams un stereotipisks:
Sestdien tika izspēlētas arī divas otrās līgas spēles.
- 4) paredzams atbilstoši pasaules uzskatam un tāpēc lieks:

Savukārt Eiropā ģimenes arvien biežāk tiek dibinātas bez laulības institūta klātbūtnes.

Darbības veicējs var būt arī, piemēram, teksta autors (Givón 2001b, 125, 126) — *Disertācijā tika pētīti vecākās paaudzes cilvēku dzīvesstāsti Zemgalē.* Ciešamās kārtas teikumos šīs atšķirības bieži ir grūti identificējamas, dažas no tām var mijiedarboties. Subjekta klātbūtnes pazīmes un veidi ciešamajā kārtā, protams, ir precīzāk jāizpēta un, iespējams, jāstrukturē kā citādi, bet kā būtiska pazīme visbiežāk pievienojas kritērijs „nav nozīmīgs konkrētajā situācijā”.

Līdzīgi ir ar teikumiem, kur lietots izteicējs trešās personas formā ar vispārinātas vai nenoteiktas personas nozīmi (Freimane 2008, 54). Arī šādā lietojumā verbs zaudējis saistību ar aktīvo darītāju un ieguvis nozīmi, kas tuva patstāvīgi notiekošas, ar semantisko subjektu nesaistītas darbības vai arī kāda procesa nozīmei. *Nosauca uzvarētājus* — darītājs formāli netiek reprezentēts. Jāpiemin, ka šādi teikumi ir uz robežas starp vienkomponta un divkomponentu teikumiem.

Andra Kalnača norāda, ka subjekta nullforma tieši trešajā personā sastopama tādēļ, ka šai darbības vārda formai nav savas marķētājpazīmes ne vienskaitlī, ne daudzskaitlī. Formālo un arī semantisko īpatnību dēļ darbības vārda darāmās kārtas trešās personas formu var lietot dažādās funkcijās (Kalnača 2011, 49).

Gadījumos, kad netieši (parasti ar substantīvu lokatīvā vietas nozīmē) tomēr tiek norādīts darītājs, teikumu var veidot, arī darītāju atšifrējot: *konferencē uzsvēra; katedras sēdē nolēma* u. tml. Var veidot teikumus: *konferences dalībnieki uzsvēra; katedras locekļi* (arī: *katedra*) *nolēma* u. tml. Taču šādas formas nedaudz atšķiras ar satura niansi: tiek uzsvērtā darbības darītāju aktivitāte un mazināta pašas darbības nozīmība (Freimane 1993, 212).

Arī teikumi ar vispārinātas personas nozīmi savā ziņā ir darāmās kārtas teikumi ar ciešamās kārtas nozīmi, kaut gan vispārinātas personas teikumos darītāja aktivitātes pakāpe parasti ir augstāka, bet ne vienmēr, piemēram, kā teikumos, kur vērojama finītā trešās personas forma ar pasīvu nozīmi:

Rīgas centrā atklāj jaunu restorānu.

Atrod daudzas bīstamās automašīnas.

Ciešamās kārtas nozīmi šādos teikumos nosaka konteksts, turklāt darāmās kārtas formas ar nekonkrētu personas un skaitļa formu piešķir lielāku vispārinājuma nokrāsu nekā sinonīmiskās ciešamās kārtas formas (Kalnača 2011, 40). Tādā gadījumā subjekts vispār

netiek minēts, taču izteicēja leksiskā nozīme un kontekstuālais lietojums nepārprotami norāda, ka tā var būt tikai cilvēka veikta darbība. Pats vispārinājuma fakts norāda, ka teksta autoram nav svarīgi, kas tieši veic darbību, daudz būtiskāka ir pati darbība (Kalnača 2010, 204).

3.3.2 Aktuālais dalījums teikumos ar ciešamo kārtu

M. Šeljakins norāda, ka „ar subjekta vai objekta attieksmju aktualizēšanu tiek saprasta pragmatiska koncentrēšanās uz darbības semantisko subjektu vai objektu. Pati semantiskā subjekta vai objekta aktualizācija tiek motivēta ar teikuma saikni ar konsituāciju, kā arī izteikuma komunikatīvo nolūku” (Sheljakin 2001, 127, 128).

Tā kā semantiskais subjekts teikumā neparādās, paliek vairāk aktualizācijas iespēju dažādiem verba paplašinātājiem. Ciešamās kārtas teikumos semantiskais objekts tiek aktualizēts jau sintaktiskajā struktūrā, bet informācijas struktūrā nereti ieņem teikuma priekšmetam raksturīgo vietu, līdz ar to bieži veic tēmas funkciju.

No šeit aprakstītā izriet, ka iespēja jau sintaktiskajā struktūrā izlaist vai neminēt kādu teikuma locekli, resp., iespēja ļaut to noprast no situācijas, ļauj teikumā aktualizēt kādu citu dalībnieku.

Ciešamās kārtas teikumi reizēm ir komunikatīvi nedalāmi (sk. 3.4. nodaļu), bet komunikatīvi dalāmos teikumos semantiskais objekts var būt gan tēma, gan arī rēmas sastāvdaļa. Pētījums par ciešamās kārtas teikumiem runā (Saulīte, Auziņa 2011) liek secināt, ka sarunā ciešamās kārtas teikumos sākumā gandrīz vienmēr ir kaut kāda informācija, kas padara ciešamās kārtas teikumu par komunikatīvi dalāmu.

Teikumi, kuros bez izteicēja realizēts tikai semantiskais objekts un kuri sākas ar šo semantisko objektu, ir komunikatīvi dalāmi, resp., semantiskais objekts veido teikuma tēmu, piemēram:

Būtiskas atšķirības netika konstatētas.

Valdes sēdes norise tiek protokolēta.

Stereotipam pakļautā grupa tiek vienādota [..]

Šādi noformēti izteikumi ar minimālo modeli sastopami retāk, tie norāda uz zināmu informāciju, turklāt tiek aktualizētas abas informatīvās vienības — gan semantiskais objekts, gan izteicējs.

Biežāk gan vienkāršā teikumā ir realizēti vēl citi paplašinātāji, un, izvirzot semantisko objektu tēmā, veidojas plašāka rēma, kas iekļauj ne tikai izteicēju, bet arī

kādus no shēmas vai ārpusshēmas paplašinātājiem (tie var būt gan rēmas sākumā, gan beigās), piemēram:

Šis paņēmiens ziņojumu nosūtīšanai tika izmantots arī Romas impērijas laikā.

Mūsdienu sabiedrība bieži tiek dēvēta par informācijas sabiedrību.

Stāsts pirmoreiz tika publicēts Voltēra esejā ilgi pēc Ņūtona nāves.

Īpaši lipīgā slimība Salomonella DT 104 tika atklāta Eiropas govīm vēlīnajos astoņdesmitajos gados.

Teikumos ar līdzīgu sintaktisko struktūru, resp., ja teikuma struktūrā verbalizēti ne tikai verba valences noteikti obligātie paplašinātāji, bet arī teikuma struktūras shēmas paplašinātāji, semantiskais objekts ciešamās kārtas teikumos var ietilpt arī rēmā — tās sākumā vai beigās.

Ja teikumā iesaistīts kāds ārpusshēmas komponents, arī ciešamās kārtas teikumos tas parasti veic tēmas funkciju, savukārt semantiskais objekts ietilpst rēmā. Reizēm tas ir rēmas sākumā, resp., uzreiz aiz situanta. Tas vērojams gadījumos, kad ar semantisko objektu tiek izteikta zināma informācija, turklāt teikums beidzas ar kādu citu adverbiālas nozīmes paplašinātāju, nevis izteicēju, piemēram:

Tur mašīnas tika pārdotas ar uzviju par 600 latiem.

Ķīnā tēja vēsturiski tiek dalīta pēc uzlējumu skaita.

Diskriminācijas lietās morālā kaitējuma esamība tiek konstatēta līdz ar diskriminācijas fakta konstatēšanu.

Pamatskolas ceturtās klases pirmajā mācību pusgadā visu skolēnu vecāki tiek uzaicināti uz informācijas vakaru.

Šādos teikumos rēmas struktūru nevar mainīt, piemēram, gan semantisko objektu, gan adverbiālas nozīmes paplašinātāju novietojot aiz izteicēja. Noteiktā konsituācijā šīs vienības ir iespējams tikai mainīt vietām. Ja semantiskais objekts būtu teikuma beigās, tas tiktu īpaši uzsvērts vai arī tam būtu vajadzīgs kāds paplašinātājs.

Tomēr ciešamās kārtas teikumu sākumā var arī nebūt semantiskais objekts, piemēram, teikumos ar verbu, kas piesaista trīs argumentus, tēmas funkcijā var būt arī netiešais papildinātājs, semantisko objektu izvirzot rēmā:

Klientam tiek piedāvāta izvēle starp standarta telefona pakalpojumu un samazinātā apjoma telefonpakalpojumiem.

Merkūrījam tika veltīts templis pie Lielā cirka.

*Arī **pēdējai** [padomei] tiek paredzētas tiesības ierosināt Koordinācijas padomē reģistru ekspertīzes.*

Ja semantiskais objekts pauž jaunu informāciju, tas biežāk ir novietots teikuma beigās, resp., ir rēmas beigu sastāvdaļa:

***Sestdien** tika izspēlētas arī divas otrās līgas spēles.*

***Virs pērtuves ieejas** tika novietots vēl vienas dievietes tēls.*

***Pašu veidotajās skicēs** tiek turpinātas iepriekšējo gadu desmitu tradīcijas kompozīcijas izveidē.*

Semantiskais objekts teikuma beigās var atrasties arī gadījumos, ja teikumā iesaistīts vairāk nekā viens adverbialas nozīmes paplašinātājs — tādā gadījumā pirmais no šiem adverbialas nozīmes paplašinātājiem veido tēmu, savukārt otrais visbiežāk ir rēmas sākumā:

***Jau divus gadus** LU datorzinātņu bakalaura programmā tiek lasīts kurss par kvantu skaitļošanu.*

***Pēc pirts** šajā reģionā tiek praktizēta pelde aukstā ūdenī.*

***Kopumā** arī turpmāk netiks nodrošināta valsts pārvaldei nepieciešamā objektīvā informacionālā bāze.*

Šī analīze liecina, ka aktuālais dalījums teikumos ar ciešamo kārtu, lai arī tam ir dažas specifiskas iezīmes (piemēram, bieži vērojami komunikatīvi nedalāmi izteikumi, par tiem sk. 3.4. nodaļu), kopumā aprakstāms tāpat kā aktuālais dalījums darāmās kārtas teikumos.

3.4 Komunikatīvi nedalāmi izteikumi

Pirms sīkākas aktuālā dalījuma analīzes jāaplūko vēl kāda aktuālā dalījuma parādība, t. i., komunikatīvi nedalāmi izteikumi, tādēļ tālākajās apakšnodaļās aprakstīta komunikatīvi nedalāma izteikuma izpratne, kā arī nošķirti un analizēti divi komunikatīvi nedalāmu izteikumu veidi — izteikumi bez tēmas un izteikumi ar reducētu tēmu.

3.4.1 Komunikatīvi nedalāma izteikuma izpratne

Par komunikatīvi nedalāmiem tiek saukti izteikumi, kas paziņo par notikumu, nenodalot izteikuma izejas punktu (Beloshapkova (red.) 2002, 798), piemēram, noteikts stāvoklis raksturots izteikumā:

Smaržo pēc trūdiem.

Rietumu lingvistiskajā tradīcijā šādus izteikumus sauc par tētiskiem (angļu val. — *thetic*, vācu val. — *thetisch*) (Testelec 2001, 447). Arī čehu valodnieki komunikatīvi dalāmus izteikumus nošķir no komunikatīvi nedalāmiem: „Teikumi var būt ar tēmu (*categorical judgment*) vai bez tēmas (*thetic judgment*), piemēram, teikumam *Līst. (It is RAINING)* ir tikai viena nozīme — bez tēmas. Tomēr, ja teikumā ir noteikts teikuma priekšmets, tas iekļaujams tēmā.” (Sgall, Hajičová, Panevová 1986, 83–84)

Vairākos teorētiskajos avotos ir norādīts, ka rēma ir obligāta teikuma sastāvdaļa, bez tās teikums zaudē jēgu (sk., piem., Testelec 2001, 443; Beloshapkova (red.) 2002, 798). Teikums nav iespējams bez rēmas, kas veido tā komunikatīvo centru, turpretim tēma nav obligāta.

Komunikatīvi nedalāmus teikumus bieži raksturo kā „paziņojumu par esamību, par faktu, par notikumu kā realitāti, nenošķirot izejas punktu” (Krylova, Maksimov, Shirjaev 1997, 72). J. Testelecs komunikatīvi nedalāmus izteikumus dala sīkāk, norādot: „Vienlaikus tēmas neesamība vairāk parādās tādos teikumos kā *Bija dzirdami soļi un jautra saruna; Bija auksts rudens vakars*, turpretim teikumos *Ārsts jāizsauc; Klusāk!* kaut kāda tēma tomēr ir, tikai tā neparādās kā teikuma daļa, bet atrodama iepriekšējā tekstā vai arī ir skaidra no situācijas: teikums *Ārsts jāizsauc* ir reakcija uz nopietnām slimības pazīmēm, bet *Klusāk!* — reakcija uz kāda izraisītu troksni.” (Testelec 2001, 447)

Komunikatīvi nedalāmu izteikumu kontekstā svarīgi galvenokārt teikumi ar izteicējiem, kuriem nav obligāts pirmais arguments (pārsvārā verbi, kas nosauc dažādus procesus dabā — šie procesi notiek paši no sevis), kā arī teikumi ar izteicējiem, kam ir obligāts pirmais arguments — teikuma priekšmets. Teikumi, kuru centrā ir verbs ar diviem obligātajiem argumentiem, komunikatīvi nedalāmu teikumu aspektā aplūkoti tikai gadījumos ar reducētu tēmu.

Kā norāda I. Freimane, bez teikuma priekšmeta nominatīvā bieži tiek lietoti kosmisko procesu verbi, „šo verbu lietojumu nosaka verba nepārprotamā leksiskā nozīme” (Freimane 2008, 87). Teikumi, kuru centrā ir šādi verbi, bieži ir komunikatīvi nedalāmi, jo tajos ietvertā informācija ir pārāk koncentrēta, lai varētu nošķirt divas komunikatīvi atšķirīgas daļas, piemēram, *Sāka krēsloņi; Puteņoja*. Tomēr „šie verbi bieži tiek lietoti kopā ar situatīvas nozīmes teikuma locekli — vietas, laika vai veida apstākli” (Freimane 2008, 87), un, kā jau minēts, tad situants uzņemas tēmas lomu un šādos teikumos var runāt par komunikatīvo dalāmību (sk. 4.5.3. nodaļu).

Tēmu kā informācijas struktūras vienību, kura ļoti bieži pauž jau zināmu informāciju, var izlaist, tomēr atsevišķos gadījumos arī konsituācijā nav atrodama tēma, resp., teikumā nav nekāda izejas punkta un tas arī nav nepieciešams.

Latviešu valodā ir iespējami izteikumi bez tēmas — tēmas neesamību var noteikt gan verba saistāmība (teikumos ar nevalentu verbu, sk. arī 1.2.1. nodaļu), gan diatēze (piemēram, teikumos ar ciešamo kārtu, sk. 3.3.2. nodaļu), gan teikuma priekšmeta un izteicēja secība (teikumos ar vienvalentu verbu, piemēram, *Čīkstēja platie un daudzu kāju nostaigātie grīdas dēļi*; par semantisko struktūru sk. 1.2.1. nodaļu, par teikuma priekšmeta novietojumu sk. 4.4.1.1. nodaļu), gan arī iespēja reducēt kādu no strukturāli nozīmīgiem komponentiem izteikumā (par izteikumiem ar reducētu tēmu sk. 3.4.3. nodaļu). Tātad, analizējot komunikatīvi nedalāmus izteikumus, svarīgs aspekts ir teikuma semantiskā un sintaktiskā struktūra. Lai varētu nošķirt komunikatīvi nedalāmus izteikumus no izteikumiem ar reducētu tēmu, ir būtiski aplūkot izteicēja semantiku — kādus obligātos argumentus tas mēdz piesaistīt un kādi obligātie argumenti parādās izteikumā (sk. 1.2.1. nodaļu).

Bieži par komunikatīvi nedalāmo teikumu „tēmu” kalpo viss konteksts vai pat konsituācija. Tas spilgti parādās, piemēram, atbildē uz jautājumu:

Kāda bija konkursa diena?

Bija ļoti auksti. Mēģinājām autobusā. Lija lietus.

Tiek atbildēts ar trim komunikatīvi nedalāmiem izteikumiem, un uz tiem visiem var attiecināt laika apstākli — *konkursa dienā*.

Līdzīgi izteikuma tēma — *Edwards* — nav eksplīcīta arī šādā atbildē uz jautājumu:

Kāds ir jūsu Edwards?

*Mācās jau trešajā klasē. Izaudzis tik garš, ka vēl centimetri desmit un būs manā augumā. **Kopš triju dienu vecuma dzīvojis mežā, nebaidās ne no kāpuriem, ne knišļiem. Vēro un fotografē dzīvniekus.** („Santa”)*

Kā redzams, teikumi bez tēmas saziņā iekļaujas samērā organiski, tomēr jāņem vērā, ka ar katru nākamo komunikatīvi nedalāmo teikumu klausītājs var zaudēt saikni ar noklusēto tēmu. Uz to, ka būtiska teikuma pazīme latviešu valodā ir aktuālais dalījums, norāda arī teikums ar adverbīālas nozīmes situantu tēmas funkcijā (iezīmēts trekņrakstā).

Arī komunikatīvi nedalāmu izteikumu aspektā galvenokārt analizēts viens no informācijas struktūras aspektiem — aktuālais dalījums. Tomēr jāatceras, ka komunikatīvi

nedalāmiem izteikumiem ir raksturīgi, ka tie visbiežāk izsaka jauno informāciju (sk.: Saulīte 2009, 89; Lokmane 2010, 61).

Šajā darbā nošķirti divi komunikatīvi nedalāmu izteikumu veidi:

1) izteikumi, kuru sintaktiskajā struktūrā nav nepieciešams obligātais arguments — teikuma priekšmets (*Snieg!*), vai arī tādi izteikumi, kuros ir nepieciešams un ir izteikts teikuma priekšmets, bet komunikatīva nolūka dēļ vispirms ir izteicējs, bet pēc tam — teikuma priekšmets, piemēram:

Tuvojas ziema, siltais laiks.

2) izteikumi ar reducētu obligāto argumentu, piemēram, teikuma priekšmetu:

[*Žurnāliste atgriezās īstenībā.*] *Sāka cilāt mantas, pa brīdīm atraudamās un it kā riebumā tās notirīnot.*

[*Ērikam ir palaimējies* — *vilciens pagaidām patukšs, kupejā viņš atrodas viens pats, nav vajadzības vienoties ar ceļabiedriem par guļvietas izvēli, nebūs jāuztur pieklājības sarunas un jāklausa citu radītajos trokšņos.*] *Varēs mierīgi dažas stundas līdz gulētiešanai palasīt grāmatu.*

3.4.2 Izteikumi bez tēmas

Komunikatīvi nedalāmi ļoti bieži ir vienkopas teikumi — gan verbāli teikumi ar nevalentu verbu centrā (piemēram, *Krēslo. Salst. Puteņos.*), gan adverbiāli teikumi (piemēram, *Bija auksti*). Ja predikatīvā vienība sākas ar izteicēju, komunikatīvā dalāmība ir ierobežota, piemēram:

Snīga, bija auksti [..]

Snieg aizvien biezāks, aizvien ķēpīgāks.

Sāka līt arvien stiprāk.

Šādu izteikumu semantiskajā struktūrā nav nepieciešams obligātais arguments, kas veiktu tēmas funkcijas.

Tomēr arī vienkopas teikumi var būt komunikatīvi dalāmi — tādi tie ir gadījumos, kad teikuma sākumā iesaistās adverbiālas nozīmes determinants, piemēram:

Aiz loga visu laiku snīga [un cilvēki svinēja Ziemsvētkus].

[*Otrajā dekādē saglabāsies sals,*] *brīžiem arī snigs.*

[*Logs arī bija īsts,*] un *aiz tā snīga.*

Tāpat teikuma sākumā var iesaistīties determinants, kas nosauc darbības izjutēju, piemēram:

Irmgardei salst.

Mums pašiem bija jautri. (Plašāk par determinatīva sakara paplašinātājiem sk. 4.5.3. nodaļu.)

Ja teikums pēc struktūras shēmas pamattipa ir divkoku teikums ar vienvalentu verbu centrā (verbs piesaista tikai teikuma priekšmetu), tad komunikatīvās dalāmības aspektā ļoti svarīga ir teikuma priekšmeta un izteicēja secība teikumā. Šo izteikumu semantiskajā struktūrā ir nepieciešams obligātais arguments — teikuma priekšmets, bet informācijas struktūrā noteiktu informāciju var paust, variējot teikuma priekšmeta un izteicēja savstarpējo novietojumu.

Jāuzsver, ka vārdu secībai ir divas funkcijas — tā norāda uz teikuma locekļu un vārdkoku komponentu savstarpējo ciešumu (iekšējā funkcija), kā arī ir viens no līdzekļiem, kā teikums realizējas kontekstā (ārējā funkcija) (Zolotova, Onipenko, Sidorova 2004, 382), savukārt Irina Kovtunova (*Irina Kovtunova*) atzīst: komunikatīvi nedalāmos teikumos „stilistiski neitrālā runā verbāls izteicējs ir pirms teikuma priekšmeta” (Kovtunova 1976, 48).

Dažos verbālos teikumos, kuros var konstatēt laika virzību, kas izteikta ar verbu, kurš apzīmē procesu (*Atnāca pavasaris. Bija oktobris. Sākās brīvdienas. Pagāja mēnesis.*), vai arī ar vārdiem, kas apzīmē parādību (*Spīd mēness. Nodārdēja pērkons.*), tipiskā ir secība ar postpozitīvu teikuma priekšmetu. Verbi tajos ir neaktīvi, semantiski vāji, līdz ar to sintaktiskā nozīme ir reducēta atšķirīgās pakāpēs (Zolotova, Onipenko, Sidorova 2004, 382).

Dinamiskam vēstījumam raksturīga secība *teikuma priekšmets–izteicējs*, turpretim stāvokļu aprakstos tipiskāka secība ir *izteicējs–teikuma priekšmets* (Golub 1997, 361).

Lai konstatētu komunikatīvi motivētu atšķirību starp izteikumiem ar vārdu secību predikatīvajā sakarā *teikuma priekšmets–izteicējs* (komunikatīvi dalāmiem izteikumiem) un izteikumiem ar vārdu secību *izteicējs–teikuma priekšmets* (komunikatīvi nedalāmiem izteikumiem, ja izteicējs sakrīt ar teikuma sākumu verbālā teikumā), tālāk analizēti izteikumi, kuru centrā ir vienvalents verbs *zvanīt*, savukārt teikuma priekšmeta funkcijā ir vārds *telefons*. Ingas Ābeles lugas „Jasmīns” fragmentā īpaši spilgti atklājas zināmās un jaunās informācijas saikne ar teikuma priekšmeta un izteicēja novietojumu (aplūkotie izteikumi pasvītroti):

„Viņa atver vāciņu, ļoti uzmanīgi iestumj disku magnetofonā, tomēr vēl neieslēdz. *Sāk zvanīt telefons. Zvana un zvana uzstājīgi. No savas istabas iznāk Lana ar grāmatu rokā un pārsteigta skatās uz Jasmīni.*

Lana: **Telefons** zvana.

Jasmīne: Es zinu. **Telefons turpina zvanīt.** Lana parausta plecus, pieiet pie telefona.

Lana: Allo! Nē, Tomas, tētis te nav. Es tiešām nezinu, kur viņš ir. Te mamma ir... Jasmīn, nāc. *Jasmīne nepakustas.* Nāc pie telefona.

Jasmīne: Pasaki, ka es drīz būšu.

Lana: Nāc, Jasmīn, pasaki pati... Bērns tevi sauc.

Jasmīne: Bērns grib runāt ar tēvu. Man nav viņam ko teikt. *Lana noliek telefonu, brīdi stāv un skatās uz Jasmīni. Tad pieiet un notupjas blakus.*

Lana: Kas ir ar tevi? Tu sev arī kaut ko iešpicēji?

Jasmīne: Es gribēju nomazgāties.

Lana: Kur Artis?

Jasmīne: Tur. *Jasmīne pamāj uz ārdurvīm. Lana iziet pa durvīm. **Telefons atkal sāk zvanīt, viņa paskatās uz to.***”

Ja tekstā tiek paziņots par pēkšņu, negaidītu faktu, tipiska ir secība — *izteicējs–teikuma priekšmets* (*Sāk zvanīt telefons*), savukārt, ja ar teikuma priekšmetu izteiktā reālija jau ir zināma no konsituācijas un tai jau iepriekš pievērsta uzmanība vai uzmanība tiek koncentrēta uz to, dabiska ir secība *teikuma priekšmets–izteicējs* un izteikums ir komunikatīvi dalāms (**Telefons** zvana. **Telefons turpina zvanīt**). Pēdējā izteikumā — **Telefons atkal sāk zvanīt** — teikuma priekšmeta iespējamā vieta varētu būt arī aiz izteicēja, jo šis priekšmets tiek atkārtots pēc zināma laika, līdz ar to tas varētu izzust no situācijas dalībnieku uzmanības centra, bet konkrētajā fragmentā iesaistīto uzmanība acīmredzot ir koncentrēta uz minēto priekšmetu.

Arī nākamajos teikumos, kur centrā ir verbs *iezvanīties*, kas visbiežāk norāda uz pēkšņu skaņu, teikuma priekšmets ir aiz izteicēja, bet tēmu jeb informācijas sākumpunktu veido adverbīālas nozīmes situants:

Pēc minūtēm divdesmit iezvanījās Venta mobilais telefons.

Tumsā iezvanījās mobilais telefons.

Aiz muguras iezvanījās mobilais telefons.

Šajā brīdī iezvanījās mans kabatas telefons.

Tāpat izteikumos ar vienvalentiem vārdiem var teikt, ka teikuma priekšmeta un izteicēja secības maiņa ļoti bieži ir komunikatīvi motivēta.

Izteikumos ar mainītu teikuma priekšmeta un izteicēja secību (it īpaši tad, ja secībā *izteicējs–teikuma priekšmets* teikuma priekšmets ir konsituatīvi saistīts), bet bez ārpusshēmas paplašinātāja var pievienoties arī kādas papildnozīmes, piemēram, pretstats pastiprinās izteikumā: *Raudāja viņš tikai pirmajās dienās. [Vēlāk iekšējie bēdu strauti izsusa, ka palika tikai pelēka gultne.]*

Jāsecina, ka gadījumos, kad verba nozīmes un saistāmības dēļ izteikums ir komunikatīvi nedalāms, ļoti liela nozīme tomēr ir konsituācijai kopumā — kādā runas situācijā šāds izteikums tiek lietots —, nevis konkrētai nominālai vārdkopai. Tādēļ arī šādās konstrukcijās ir tik ierasti, ka teikuma sākumā iesaistās brīvie paplašinātāji. Piemēram, bez piesaistes konkrētam laikam un situācijai īsti nav uztverami izteikumi:

Pagāja minūte.

Nāca karš.

Dominē anticiklons.

Vītero putni.

Informācijai par apstākļiem, kādos realizējas teikums, vai nu jābūt iekļautai noteiktā kontekstā, vai arī teikuma sākumā jāparādās adverbiālas nozīmes paplašinātājam, kas attiecināms uz visu teikumu.

Komunikatīvi nedalāmi izteikumi ciešamajā kārtā raksturīgi zinātniskā stila tekstos, kā arī plašsaziņas portālu virsrakstos. Šie izteikumi tipiski sākas ar izteicēju ciešamajā kārtā, kam seko semantiskais objekts nominatīvā, piemēram:

Tiek pļauts siens.

Netika konstatēta izmēģinājumā iekļauto šķirņu ietekme uz šo rādītāju.

Tiek atklātas jaunas krāsas un uzlabota krāsu uzklāšanas tehnoloģija.

Tika atrasta arī vibrāciju forma un katras pašfrekvences atkarība no leņķiskā ātruma.

Kā redzams iepriekšējos piemēros, visbiežāk teikums sākas ar palīgdarbības vārdu „tikt”, tomēr ir iespējami arī teikumi, kuros vispirms ir lokāmais ciešamās kārtas divdabis, piemēram:

[Skolēns nošāva skolotāju.] Satricināta tika visa Igaunija. („Ir”)

Šāda secība teikumā ar ciešamo kārtu ir ļoti specifiska — tāda acīmredzot rodas tādēļ, lai komunikatīvi nedalāmā izteikumā izceltu darbību.

Kā redzams, šādā vārdu secībā visos norādītajos piemēros semantiskais objekts tekstā pārstāv jaunu, vēl nezināmu informāciju, kas būtībā izteikumā ir svarīgākā, bet tiek aktualizēts process, nevis divas atsevišķas informatīvas vienības.

Valodas praksē (gan plašsaziņas līdzekļos, gan rediģēšanai saņemtos darbos) novēroti arī mēģinājumi veidot komunikatīvi nedalāmus paplašinātus ciešamās kārtas teikumus. Tomēr, ja teikumā ir gan semantiskais objekts, gan vēl kāds paplašinātājs, par teikuma tēmu būtu vēlams izvēlēties kādu no šiem paplašinātājiem. Piemēram, tālāk minēto teikumu informācijas struktūra būtu skaidrāka, ja teikums sāktos nevis ar izteicēju, bet ar paplašinātāju, kas sākotnējā versijā novietots teikuma beigās, resp., tiktu veidots izteikums, kas sākas ar tēmu, nevis komunikatīvi nedalāms izteikums:

Tika definētas alternatīvas iespējas darba problemātikas risināšanai.

Tika nejauši atlasīti 200 komentāri no šīs kopas.

Tika izvēlēts nejaušas izkļiedes kritērijs komentāru izvēlē. (Minētie piemēri iegūti no promocijas darba autores rediģēta bakalaura darba.)

To pašu var teikt par komunikatīvi nedalāmu izteikumu ar vispārinātas personas nozīmi, piemēram:

Izveido internetā vietni par bērnu drēbīšu krāpniekiem. („la.lv”)

Tā kā latviešu valodā kopumā ir tendence veidot teikumus ar aktuālo dalījumu, ja tas ir iespējams, nevis komunikatīvi nedalāmus teikumus, informatīvi piemērotāks šajā gadījumā būtu teikums ar tēmu:

*Internetā izveido vietni par bērnu drēbīšu krāpniekiem.

(Par pretēju procesu, resp., par tipiskiem komunikatīvi nedalāmiem izteikumiem, kas noformēti kā komunikatīvi dalāmi teikumi, sk. 4.2.1.1. nodaļu.)

3.4.3 Izteikumi ar reducētu tēmu

Komunikatīvi nedalāmi izteikumi ar reducētu tēmu ir tādi izteikumi, kuru sintaktiskajā struktūrā nav izteikts kāds strukturāli nozīmīgs teikuma komponents — obligātais arguments — nomens vai nomināla vārdkopa, visbiežāk — teikuma priekšmets. Tad izteikuma tematiskā daļa vienkārši nav izteikta eksplicīti, jo tā, būdama „zināmā nesēja”, ir izsecināma no konteksta un to nav nepieciešams atkārtot. Tēma neparādās kā teikuma daļa — tā atrodama iepriekšējā tekstā vai arī ir skaidra no situācijas.

Tēma — teikuma priekšmets — reducēta šādos izteikumos:

[Ria ir mājās.] Aizgāja uz mežu ar suni.

[*Ja brīvajā laikā izsauc uz darbu, vajag strādāt, tad ir jāstrādā. Vajag samaksu saņemt?*] *Nepienākas.*

[*Saimnieku guļamistaba atradās dzīvokļa klusajā galā.*] *Iekārtota vienkārši, taču oriģināli.*

Tēma var būt arī reducēts papildinātājs, piemēram:

[*Teātrī pirmo izrādi redzēju „Princese Gundega un karalis Brusubārda”.*] *Spēlēja Jelgavas teātris.*

Redukcija kā tekstveides līdzeklis izteikuma informācijas struktūras aspektā vēl ir pētāma, jo viena no tēmas identificēšanas pazīmēm ir tā, ka tēmu var izlaist, bez tās izteikums noteiktā kontekstā turpina pilnvērtīgi funkcionēt.

Secinājumi

Tēmai var piemist dažāds tipisko pazīmju skaits, bet nav skaidrs, kāds pazīmju skaits ir obligāts, lai tēmu varētu identificēt, un tas sarežģī aktuālā dalījuma analīzi latviešu valodā. Valodniecībā ir zināmas divas pieejas tēmas noteikšanā — tā var tikt uzskatīta par pozicionāli saistītu vai pozicionāli nesaistītu elementu. Veicot eksperimentu ar vienkāršiem teikumiem latviešu valodā, ir pierādīts, ka latviešu valodā ir lietderīgi aprakstīt tēmu kā izteikuma sākumpunktu.

Tāpat jāsecina: nav tā, ka valodās ar brīvu vārdu secību teikumā ir iespējama jebkāda vārdu secība. Brīva vārdu secība drīzāk nozīmē, ka valodā pastāv vairāk iespēju, ko izvēlēties par izteikuma tēmu un kā noformēt rēmu.

Kad izvēlēts tēmu analizēt kā ziņojuma sākumpunktu, ir svarīgi noskaidrot tēmas un rēmas robežas, kā arī definēt tēmas noteikšanas kritērijus. Tā kā šajā darbā tēmas noteikšanā netiek izmantoti diagnosticējošie jautājumi vai teikuma intonācija, par tēmu vispārīgi uzskatīts teikuma pirmais komponents — viens pats vai kopā ar tā atkarīgajiem komponentiem. Teikumi, kas sākas ar verbālu izteicēju, šajā pētījumā analizēti kā komunikatīvi nedalāmi, resp., verbāls izteicējs neveido tēmu.

Tēma kā pozicionāli noteikts elements var būt marķēta vai nemarkēta. Uz marķētu tēmu norāda vairāki aspekti, piemēram, konsituatīvā saistība, uzsvars, partikulas. Lai arī aktuālā dalījuma analīzē komponenta pozīcija kā galvenais kritērijs varētu šķist pārlietu formāla, tomēr, ievērojot sintaktiskās struktūras saikni ar komunikatīvo struktūru un kā papildu pazīmi pievienojot konsituatīvo saistību, var izdarīt vairākus secinājumus par vārdu secības un aktuālā dalījuma īpatnībām latviešu valodā, piemēram: parasti nemarkēta

tēma ir teikuma priekšmets vai determinants, savukārt par marķētu tēmu visbiežāk uzskatāms adjektīvisks izteicējs, sekundāri predikatīvs komponents un veida, mēra vai cēloņa apstāklis.

Verbam dažādos lietojumos var mainīties diatēze, piemēram, mainot darāmo kārtu pret ciešamo kārtu, mainās arī informācijas struktūras sastāvs — jau sintaktiskajā struktūrā tiek aktualizēts papildinātājs un citi paplašinātāji. Ciešamā kārtā latviešu valodā nav vienīgā iespēja, kā izvairīties no semantiskā subjekta nosaukšanas. Līdzīgu efektu var panākt teikumos, kur izteicējs ir vajadzības izteiksmē, un arī teikumos, kur izteicējs ir īstenības izteiksmes darāmās kārtas trešajā personā un netiek nosaukts semantiskais subjekts. Lai arī ciešamās kārtas teikumi bieži sākas ar izteicēju, tātad ir komunikatīvi nedalāmi, kopumā aktuālais dalījums teikumos ar ciešamo kārtu aprakstāms tāpat kā darāmās kārtas teikumos.

Komunikatīvi nedalāmi izteikumi ir būtiska aktuālā dalījuma parādība. Latviešu valodā bieži ir iespējami izteikumi bez tēmas — tēmas neesamību var noteikt gan verba saistāmība, gan diatēze, gan teikuma priekšmeta un izteicēja secība, gan arī iespēja reducēt kādu no strukturāli nozīmīgiem komponentiem izteikumā. Šajā darbā nošķirti divi komunikatīvi nedalāmu izteikumu veidi — izteikumi bez tēmas un izteikumi ar reducētu tēmu.

4. Vārdu secība un informācijas struktūra dažādos sintaktiskā sakara veidos

Vārdu secība dažādos sintaktiskā sakara veidos latviešu valodā aplūkota abās akadēmiskajās gramatikās, 1962. gada „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Porīte 1962, 439–475) — izvērstāk, savukārt 2013. gadā izdotajā „Latviešu valodas gramatikā” — koncentrētāk (Valkovska, Lokmane 2013, 795–796). Tomēr, tā kā viedokļi par vārdu secības gramatisko funkciju dažādos sintaktiskā sakara veidos ir atšķirīgi (sk. piem., Kārklīšs 1976b, 54, 69; Lokmane 2013c, 765) un arī valodas praksē ir pamanīts tāds vārdu secības lietojums, kas raisa pārdomas (sk. arī Saulīte 2014a), šajā darbā, balstoties galvenokārt uz plašsaziņas līdzekļu valodas materiālu, konkrētais jautājums ir aplūkots sīkāk.

Vārdu secība latviešu valodā ir samērā brīva, tādēļ izteikums ir uztverams arī vairākos vārdu secības variantos. Tomēr ir konstrukcijas, kur jēdzienisko attieksmju un zināmu valodas likumību dēļ atsevišķos sintaktiskā sakara veidos un sintaktiskajās konstrukcijās nepieciešams noteikts vārdu izvietojums (sk. 4.1. un 4.2.1.2. nodaļā).

Analizējot teikuma komunikatīvās struktūras un sintaktiskās struktūras atbilstes, svarīgi noteikt, ar kādiem teikuma locekļiem teikumā parasti realizējas tēma. Lai varētu izsecināt noteiktus modeļus, valodas materiāls aprakstīts atbilstoši teikumu struktūras shēmām — vispirms no nomināliem un adverbīāliem teikumiem nošķirti verbāli teikumi, savukārt verbālos teikumos arī aplūkots, kāda ir verba valence — cik aktantu tas piesaista un cik no tiem ir izteikti sintaktiskajā struktūrā (Saulīte 2011, 287; sk. arī 1.2.3. nodaļu), līdz ar to var iepriekš paredzēt, ar kādiem teikuma locekļiem tiks izteikta tēma.

Predikatīvais, sekundāri predikatīvais un determinatīvais sintaktiskais sakars realizējas tikai predikatīvā vienībā, savukārt sakārtojuma un pakārtojuma sakars realizējas vārdu savienojumā (resp., vienkāršā teikumā) un saliktā teikumā. Tātad vārdu secība predikatīvajā, determinatīvajā un sekundāri predikatīvajā sakarā galvenokārt jāaplūko teikumā kopumā (t. s. absolūtā secība), skatoties vārdu secību kontekstā ar dažādiem diskursa faktoriem (konsituatīvo saistību, aktuālo dalījumu, komunikatīvo tipu utt.). Tomēr arī pakārtojuma sakaru ne vienmēr ir iespējams analizēt, skatot tikai relatīvo vārdu secību, resp., divu teikuma locekļu savstarpējo novietojumu, jo verbālā vārdkopā, īpaši vārdkopā ar objekta attieksmēm starp komponentiem, būtiskākā komponentu novietojuma funkcija ir tieši komunikatīvā funkcija. Šeit aprakstīts tipiskais novietojums šajos sintaktiskā sakara veidos un aktuālā dalījuma vai citu faktoru noteiktas atkāpes no tā.

Nodaļas struktūra ir veidota atbilstoši tam, kā sintaktiskie sakari savstarpēji saistīti un kāda ir to nozīme aktuālā dalījuma aspektā, jo teikuma locekļiem pašiem par sevi piemīt dažādas aktualizācijas pakāpes. Vispirms aprakstīti atsevišķi novērojumi par vārdu secības īpatnībām sakārtojuma sakarā, kur aktuālajam dalījumam ir pavisam niecīga nozīme (sk. 4.1. nodaļu). Tālāk analizēts pakārtojuma sakars (sk. 4.2. nodaļu) un vispirms nomināla vārdkopa, kurā kopumā aktuālā dalījuma nozīme ir samērā neliela — lai arī jau nominālā vārdkopā (sk. 4.2.1. nodaļu), izvēloties noteiktu vārdu secību, ir iespējams kaut ko vairāk izcelt vai norādīt ciešākas jēdzieniskās attiecības, aktuālais dalījums no tā nemainās. Salīdzinoši lielāks aktuālā dalījuma svars ir verbālā vārdkopā (sk. 4.2.2. nodaļu). Nākamais ir aprakstīts teikuma sakaru nosacītais sekundāri predikatīvais sakars. Tas aplūkots pirms predikatīvā sakara, jo pats sekundāri predikatīvais komponents satura aktualizācijas ziņā atrodas pa vidu starp apzīmētāju un izteicēju (sk. 4.3. nodaļu). Uzreiz aiz sekundāri predikatīvā sakara analizēts predikatīvais sakars (sk. 4.4. nodaļu), bet pēc tam — determinatīvais sakars (sk. 4.5. nodaļu), jo šajos sintaktiskā sakara veidos vārdu secībai piemīt galvenokārt komunikatīva funkcija.

Jāpiebilst, ka, piemēram, nenoteikts adjektīvs vai adjektīvējies divdabis, kam izteikumā var veidoties formu atbilde gan ar apzīmētāju, gan sekundāri predikatīvu komponentu, gan nominālu izteicēju, reizēm ne tikai rada šaubas par tā sintaktisko funkciju, bet arī maina izteikuma nozīmi un informācijas struktūru. Tātad aplūkotā problēma saistīta ar teikuma predikativitāti, sekundāro predikativitāti un vārdu savienojumu, bet ne tikai. Šeit atsevišķās nodaļās atbilstoši izvēlētajai darba struktūrai apskatīts tieši nenoteiktais adjektīvs vai adjektīvējies divdabis nominatīvā un tas, kā pazīmes novietojums ietekmē teikuma nozīmi, informācijas struktūru un pazīmes sintaktisko funkciju. Starp predikatīvu, sekundāri predikatīvu un pakārtojuma sakaru var rasties robežgadījumi, kuru sintaktiskās funkcijas noteikšanā bieži tiek ieteikts aplūkot vārdformas novietojumu. Šajā darbā aplūkoti daži no tādiem gadījumiem (sk. 4.4.2.2.2. nodaļu).

4.1 Sakārtojuma sakars

Sakārtojuma sakars jeb „sakars starp sintaktiski līdztiesīgām vienībām — vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, vārdu savienojumiem vai teikuma daļām” (Skujiņa (red.) 2007, 335) šajā darbā minēts pavisam nedaudz, jo sakārtojumā saistīto funkcionāli līdztiesīgo komponentu savstarpējais novietojums ir brīvs.

Tomēr novērots, ka atsevišķās sakārtojuma formās, piemēram, slēgtās vārdkopās ar vienojuma saikli *ne tikai — bet [arī]*, ir svarīgi, kā novietotas saikļa daļas un sakārtojumā esošās vienības. Lai skaidri norādītu, ka sakārtojumā saistīti izteicēji, tiem jābūt secībā *saikļa pirmā daļa–izteicējs, saikļa otrā daļa–izteicējs*. Tālākajos piemēros ilustrēta secība, kuras dēļ zūd saikne starp komponentiem, ko teksta autors ir vēlējies norādīt kā sintaktiski līdztiesīgus:

1) sakārtojumā saistīts tiešais papildinātājs un izteicējs, nevis sintaktiski vienlīdzīgi izteicēji:

[..] *padome veic ne tikai administratīvos un nodrošināšanas uzdevumus, bet arī ir pilnvarota pildīt noteiktus uzdevumus.*

Uzticības tālruņa konsultanti sniegs ne tikai psiholoģisku atbalstu, bet arī informēs [..]

[..] *tika aizvākts ne tikai viss liekais, bet arī izlauztas starpsienas un grīdas.*

2) sakārtojumā saistīts apstāklis un izteicēja daļa, nevis divas vienlīdzīgas izteicēja daļas:

Turpmāk unikālo Rīgas jūgendstila arhitektūru varēs baudīt ne tikai no ārpuses, aplūkojot skaistās ēku fasādes, bet iepazīt arī interjeru.

3) saikļa pirmā daļa nevajadzīgi pārtrauc saitiņas un predikatīva saikni: *tāda ārišķa māžošanās[.] ir ne tikai pazemojoša, bet arī pilnīgi nepieder piedošanas būtībai.*

4) ja sakārtojumā vajag saistīt vienlīdzīgus papildinātājus, tad sakārtojuma apgabalā nevajadzētu atrasties arī šo papildinātāju centrālajam komponentam:

Mēs gribējām ne tikai pieminēt Latvijas valsts veidošanās pirmsākumus, bet arī savus senčus.

Šī grāmata ir ne tikai ieguvums Zinas pagastam, bet arī visam novadam.

Līdzīgi arī gadījumā, kad ar sakārtojumu iecerēts vienot salikta sakārtota teikuma daļas — tas konkrēti jānorāda ar precīzu vārdformu novietojumu, nevis saikli nemotivēti iespraužot starp teikuma daļas vārdiem:

Klonēs ne tikai aitas, bet atdzims Kleopatras, Afrodītes un Veneras.

4.2 Pakārtojuma sakars

Pakārtojumā, t. i., „sakarā starp sintaktiski nelīdztiesīgām vienībām” (Skujiņa (red.) 2007, 273), vārdu secībai ir nozīme gan vārdkopā, resp., „vārdu savienojumā, kura komponenti saistīti pakārtojumā” (Skujiņa (red.) 2007, 434), gan arī teikumā. Šī sakara analīze dalīta divās daļās — vispirms pētīta nomināla vārdkopa — apzīmētājs ekspresīvos izteikumos, kā arī vārdkopas centrālā komponenta un atkarīgo komponentu novietojums, īpašu uzmanību pievēršot dažādiem pakārtojuma paveidiem vārdkopās ar paralēlu pakārtojumu, jo apzīmētāju secība latviešu valodā nav patvaļīga (Lokmane 2006, 93). Tālāk aprakstītas secības īpatnības verbālā vārdkopā — papildinātāja un dažādu apstākļu tipiskais novietojums. Tā kā verbālas vārdkopas komponentiem ir liela nozīme aktuālā dalījuma aspektā, aprakstīts arī papildinātājs un veida, mēra, cēloņa apstākļi tēmas funkcijā.

4.2.1 Nomināla vārdkopa

Nominālās vārdkopās (*asinssarkans zieds*, *daudzstāvu nams*, *koši balts*) un adverbiālās vārdkopās (*pārāk bīstami*, *ļoti strauji*) atkarīgais komponents parasti atrodas pirms apzīmējamā vārda. Ja substantīviskā vārdkopā ar lietvārdu izteiktais apzīmētājs ir nevis ģenitīvā, bet citā formā, tad tas piesaistās aiz apzīmējamā vārda (*jautājums par Abreni, ziņa Baltajam tētiņam*).

Substantīviskas vārdkopas komponentu novietojumam var būt arī jēdzieniska nozīme (Skujiņa (red.) 2007, 438; Porīte 1962, 458). Piemēram, aiz apzīmējamā vārda latviešu valodā mēdz piesaistīties tādi ar skaitļa vārdu izteikti apzīmētāji, kuri izsaka aptuvenu daudzumu — jēdzieniski daudzums atšķiras šādos teikumos:

Tur bija cilvēku desmit (sal. Tur bija desmit cilvēku).

Viendabīgu biezpiena masu iegūst, izberžot to caur sietu vai reizes divas izmaļot (sal. *[..] izberžot to caur sietu vai divas reizes izmaļot).

[..] saka mecosoprāns Andra Muižniece, kas pie Anitas Garančas mācījusies gadus desmit (sal. *[..] kas pie Anitas Garančas mācījusies desmit gadus).

Ja adjektīviskā vārdkopā adjektīvs raksturots ar mēra apstākli, arī tas parasti ir pirms raksturojamā vārda, piemēram, *trakoti skaists*, *dikti dārgs*, *ļoti intensīvas*. Tomēr latviešu valodā, īpaši sarunvalodā, konstatēti arī piemēri, kur mēra apstākļi novietoti aiz raksturojamā adjektīva:

[..] *mazs pavisam biju.*

Tu jau branga diezgan.

Ai, plata diezgan tā upe bija.

Šādam novietojumam piemīt papildinformācija, kas ne tikai iekļauj mēra apstākļa aktualizāciju, bet arī norāda uz lietoto valodas paveidu — sarunvalodu. Turklāt konkrētā secība rāda, ka izteikuma autors acīmredzot pārsteidzies ar konkrētās īpašības nosaukumu un tikai pēc tam šo īpašību ierobežo ar mēra apstākli (par adverbiālas nozīmes vārda sakaru nosacītiem paplašinātājiem sk. arī 4.2.2.3. nodaļā).

Jāatzīmē, ka relatīvā vārdu secība šajā darbā aplūkota pavisam nedaudz, iztīrāti galvenie novērojumi un atklātas pārdomas, ko izraisījusi izteikuma informācijas struktūras izpēte.

4.2.1.1 Apzīmētājs ekspresīvos izteikumos

Sarunvalodā un dzejā vērojami izteikumi, kuros pazīmes izteicējs novietojas aiz atbalsta vārda, neiegūstot sekundāri predikatīva komponenta funkciju (par sekundāri predikatīvu komponentu sk. 4.3. nodaļā), piemēram, izteikumos — *viņas rokās līst asinis zelta; mākoņi melni pa istabu šaudās* — apzīmētāja funkcija novietojuma dēļ nemainās, jo netiek nosaukta īslaicīga, tikai darbības brīdim raksturīga pazīme. Šāda novietojuma maiņa saistīta ar atskaņām, emocionālo ekspresiju, protams, arī aktualizāciju u. c. aspektiem. Te jāpiemin arī pateicības frāzes, piemēram, *Paldies liels/milzīgs*, kur acīm redzami uzsvērts novērtējums, kas izteikts ar apzīmētāju aiz apzīmējamā vārda.

Sastopami arī izteikumi, kuros pazīmes izteicējs neatrodas pirms vārda, uz kuru tas varētu attiekties. Šādos gadījumos pazīmes izteicējs tomēr būtu uzskatāms par apzīmētāju, nevis sekundāri predikatīvu komponentu (sk. 4.3. nodaļu), jo izteiktā pazīme nevis norāda uz nosauktās darbības laikā ierobežotu pazīmi, bet liecina par pastāvīgu nosauktās reālijas pazīmi:

[..] *runātāja es esmu diža.*

Babas pūru es nepaspēju ievākt lielu. („twitter.com”)

Seju Pricene prata savilkt tik skumīgu, ka, paskatoties tajā, tūdaļ gribējās raudāt.

(Hänbergs 2012)

Putras jaunās saimnieces viņiem dod ūdeņainas [..]

Kanādiešu režisora Ksavjē Dolana filmas redzējusi daudzās. („Ir”)

Šāds novietojums, iespējams, izvēlēts tādēļ, lai izceltu pazīmi — apzīmētājs nolikts teikuma vai teikuma daļas beigās, veidojot specifisku aktuālo dalījumu — tēma ir teikuma priekšmets vai papildinātājs, kura saskaņotais apzīmētājs atrodas rēmas centrā (par rēmas centru sk. 1.4.2. nodaļā) — teikuma beigās.

Vēl vairāk šāda pazīme aktualizēta, piemēram, nākamajā iezīmētajā izteikumā. Izceltā pazīme viena pati veido rēmu, bet sintaktiskā aspektā pat nav īsti skaidri novelkamas robežas, vai izteikums uzskatāms par parcelātu — atsevišķā izteikumā nošķirtu teikuma struktūras daļu (Skujiņa (red.) 2007, 282) — vai par izteikumu ar reducētu teikuma priekšmetu un saitiņu:

Sliedes ir karstas kā tējkanna uz plīts. Gar uzbēruma malām daudz zemenīšu. Lielas, tumšas. (Zālīte 2014)

Par komunikatīvi dalāmiem šādā veidā var pārvērsties arī tipiski komunikatīvi nedalāmi izteikumi (sk. 3.4. un 4.4.2.2.2. nodaļu), piemēram:

[..] *troksnis ir sacelts pārāk liels* (tipiska secība būtu **ir sacelts pārāk liels troksnis*);

Pieteikumi tika saņemti daudzi (tipiskā secība — **tika saņemti daudzi pieteikumi*);

Tramvaji ir iegādāti jauni (tipiskā secība — **ir iegādāti jauni tramvaji*) („Latvijas Radio”).

Šī parādība acīmredzot saistīta galvenokārt ar vajadzību pēc informācijas struktūras divdaļīguma — dalījuma tēmā un rēmā, kas vienlaikus ļauj izcelt gan tēmā novietoto komponentu (piemēros — *troksnis, pieteikumi, tramvaji*), gan rēmas centrā novietoto komponentu (piemēros — *liels, daudzi, jauni*).

4.2.1.2 Atkarīgo komponentu secība un pakārtojuma paveids saliktā substantīviskā vārdkopā

Vārdu secības aspektā promocijas darbā īpaši aplūkotas saliktas substantīviskas vārdkopas — tajās ir svarīgs gan pakārtojuma formālais paveids (saskaņojums vai pārvaldījums), gan vārdformu jēdzieniskā saikne (kurš vārds kuru paskaidro, kurš ir vispārīgāks, kurš — konkrētāks un no apzīmējamā vārda nešķirams), gan arī konkrēto vārdu nozīme. Šajā apakšnodaļā analizēti atsevišķi ar vienu vārdšķiru izteikti paralēli pakārtoti apzīmētāji un ar dažādām vārdšķirām izteikti paralēli pakārtoti apzīmētāji.

Piemēram, angļu valodā gadījumos, kad vienam lietvārdam pakārtoti vairāki apzīmētāji, tie ir noteiktā secībā, kas pamatā tiek balstīta uz apzīmētāju semantiku:

vispirms tiek minēta kvantitatīva pazīme, tad vērtība, fiziska īpašība, pēc tam — vecums un krāsa (sk., piem., Cruse 2004, 302).

Runājot par apzīmētāju secību fleksīvās valodās, tiek uzskatīts: jo vājāk sintaktiskā saikne starp vārdformām nominālā vārdkopā ir izteikta ar galotnēm, jo dabiskāks ir kontakts novietojums (Sirotinina 2006, 148). Tātad saliktās vārdkopās, piemēram, *miniatūras zelta plāksnītes, galvenā uzticības persona*, pārvaldījumā piesaistītam vārdkopas atkarīgajam komponentam un centrālajam komponentam raksturīgs kontakts novietojums, piemēram, pārvaldījums starp vārdformām vārdkopās *zelta plāksnītes, uzticības persona*. Savukārt saskaņojums nominālā vārdkopā ļauj atkarīgajam komponentam atrasties distanti no centrālā komponenta, jo uz sintaktisko sakaru norāda arī vārdkopas komponentu galotnes, šajā gadījumā — saskaņojums vārdkopās *miniatūras plāksnītes, galvenā persona*.

Jāsecina, ka ir lietderīgi aplūkot novietojuma īpatnības dažādās pakārtojuma formālo paveidu kombinācijās. Apskatītajās vārdkopās konstatēti un sīkāk analizēti šādi pakārtojuma formālie paveidi un atkarīgo komponentu secība:

- pārvaldījums un pārvaldījums, piemēram, *Valsts mežu dienests*;
- saskaņojums un saskaņojums, piemēram, *kādi divi vīri*;
- saskaņojums un pārvaldījums, piemēram, *divi saules aptumsumi*;
- pārvaldījums un saskaņojums, piemēram, *spuldzes blāvā gaisma*.

4.2.1.2.1 Substantīviska vārdkopa ar atkarīgajiem komponentiem — lietvārdiem ģenitīvā

Ir iespējamās substantīviskas vārdkopas, kur vienam lietvārdam pakārtoti divi lietvārdi ģenitīvā. Šādu vārdkopu gan nav daudz, jo tādā formā pārsvarā tomēr sastopams pakāpenisks pakārtojums.

Ja vienam lietvārdam paralēli pakārtoti citi lietvārdi ģenitīvā, tātad abi atkarīgie komponenti centrālajam piesaistīti pārvaldījumā, bez formāliem sintaktiskā sakara rādītājiem, vislielākā nozīme ir tam, kurš no atkarīgajiem komponentiem centrālajam komponentam piesaistīts ciešāk. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” norādīts, ka „šādā vārdkopā no apzīmējamā vārda tālāk atrodas apzīmētājs ar vispārīgāku nozīmi, savukārt tuvāk apzīmējamam vārdam ir tas ģenitīvs, kas nozīmes ziņā ciešāk saistīts ar apzīmējamo vārdu, piemēram, *dēla ikdienas dzīve*” (Porīte 1962, 451). Tomēr precīzāk būtu raudzīties uz komponentu jēdzienisko attieksmju ciešumu, nevis uz pazīmēm „konkrētāks”/„vispārīgāks”.

Aplūkojot valodas materiālu, rodas pārdomas par atsevišķiem valsts iestāžu nosaukumiem, kuros ar līdzīgām leksēmām izteiktu apzīmētāju secība ir mainīga atkarībā no jēdzieniskajām attiecībām. Piemēram, leksēma *valsts* sastopama gan tālāk no apzīmējamā vārda, kā būtu loģiskāk (*Valsts mežu dienests*, *Valsts ieņēmumu dienests*, *Valsts reģionālās attīstības aģentūra*, *Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra*, *Valsts izglītības attīstības aģentūra*), gan tuvāk tam (*Zāļu valsts aģentūra*, *Nodarbinātības valsts aģentūra*, *Tūrisma attīstības valsts aģentūra*, *Sociālās integrācijas valsts aģentūra*).

Kā redzams, šī dažādība īpaši jūtama saistībā ar valsts aģentūrām, iespējams, tādēļ, lai nošķirtu pašvaldības aģentūras no valsts aģentūrām. Un tālāk nosaukumu struktūra valsts aģentūrām veidojas, vārdkopu *valsts aģentūra* rakstot blakus kā jēdzieniski nedalāmu savienojumu, bet leksēma, kas izteikta ar ģenitīvu, tiek rakstīta pirms šīs vārdkopas. Turpretim, tā kā pašvaldības aģentūrām vēl tiek konkrēti norādīts, kuras pašvaldības aģentūra tā ir, tiek veidots atsevišķs nosaukums pēdējās, piemēram, *Rīgas pašvaldības aģentūra „Rīgas Pieminekļu aģentūra”*, *Saldus novada pašvaldības aģentūra „Saldus Tūrisma informācijas centrs”*, *Rīgas pašvaldības aģentūra „Rīgas gaisma”*. Protams, arī valsts aģentūru nosaukumiem var veidoties analoga struktūra, piemēram, *Valsts aģentūra „Latvijas Investīciju un attīstības aģentūra”*, tomēr tāda ir sastopama retāk.

4.2.1.2.2 *Substantīviska vārdkopas ar atkarīgajiem komponentiem, kas izteikti ar dažādām vārdšķirām*

Substantīviskās vārdkopās, kur paralēli pakārtoti atkarīgie komponenti izteikti ar dažādu vārdšķiru vārdiem, sastopamas šādas pakārtojuma formālā paveida un secības kombinācijas: saskaņojums un saskaņojums, saskaņojums un pārvaldījums, pārvaldījums un saskaņojums.

Līdzīgi kā iepriekš aprakstītajā dubulta pārvaldījuma gadījumā, arī dubulta saskaņojuma situācijās vislielākā nozīme acīmredzot ir jēdzieniskajai saiknei starp komponentiem.

Saskaņojums un saskaņojums

Dubulta saskaņojuma kombinācijās atkarīgie komponenti var tikt izteikti ar vietniekvārdiem, īpašības vārdiem un skaitļa vārdiem.

Var piekrist, ka ar **vietniekvārdu** izteikts apzīmētājs parasti nostājas pirms apzīmētāja, kas izteikts ar skaitļa vārdu (*mans pirmais treneris, visi trīs varianti, kādi divi vīri*), lietvārda ģenitīvu (*viss laucinieka īpašums*) vai ar adjektīvu (*mans subjektīvais viedoklis, šī skumjā noskaņa, tāds īsts princis*) (Strazdiņa 1967, 163).

Tomēr vietniekvārds var būt arī tuvāk apzīmējamam vārdam. Tāda secība konstatēta saliktās vārdkopās, kur viens no atkarīgajiem komponentiem ir pamata skaitļa vārds, otrs — vietniekvārds, piemēram:

divi tādi audzēkņi;

viena tāda štrunta dēļ;

viens mans dzejolis tiešām bijis publicēts;

[Ja nu vēl piepalīdzēs] četri tādi lauvas kā tu;

[Virs tā plīvo] divi citi karogi;

viena šāda tāfele.

Arī ar **skaitļa vārdu** izteikts apzīmētājs var atrasties diezgan tālu no apzīmējamā vārda: visbiežāk tas ir pirms adjektīviska apzīmētāja (piemēram, *pirmā komiskā opera, divas spilgtas personības, astonas atsevišķas patiesības, divas skaistās dienas*). Izņēmums ir gadījumi, kad ar kārtas skaitļa vārdu izteiktais apzīmētājs kopā ar apzīmējamo vārdu veido nozīmes ziņā nedalāmu vārdu savienojumu vai kārtas skaitļa vārds ciešāk piesaistīts apzīmējamam vārdam — tad adjektīvisks apzīmētājs var atrasties ar skaitļa vārdu izteiktā apzīmētāja priekšā (piem., *laba otrā izglītība, melnādaina pirmā lēdija*, nosaukums „*Jaunie trīs brāļi*”).

Pamata skaitļa vārda novietojumu attieksmē pret centrālo komponentu nevar mainīt tik brīvi. Ir ierobežots leksēmu loks, kuras atrodas pirms skaitļa vārda (piemēram, šādi adjektīvi: *tuvākais, pēdējais, iepriekšējais, (ne)pilns*), tātad blakus tām skaitļa vārds, arī pamata skaitļa vārds, novietots tieši pirms raksturojamā vārda: *nepilnas divas reizes, pēdējie desmit gadi, tuvākajos trīs gados, iepriekšējos divos gados*. Jādomā, ka piemērā *Sekoja jauki septiņi gadi* („Santa”) izvēlēta neprecīza vārdu secība, jo pamata skaitļa vārda tipiskā vieta dubulta saskaņojuma gadījumā ir pirms adjektīviska apzīmētāja, nevis tieši pirms vārdkopas centrālā komponenta (sk. tālāk arī pamata skaitļa vārda un vārdformas ģenitīvā novietojuma īpatnībām).

Saskaņojuma un pārvaldījuma kombinācijas

Plašāk analizējamas saliktas substantīviskas vārdkopas, kur starp vārdkopas neatkarīgo komponentu un atkarīgajiem komponentiem ir atšķirīgs pakārtojuma formālais paveids. Pēc iepriekš minētā pieņēmuma varētu domāt, ka šādā vārdkopā pirmais būs atkarīgais komponents, kas ir saskaņojumā ar centrālo komponentu, savukārt otrais — tas, kurš ir pārvaldījuma attieksmēs ar centrālo komponentu, tomēr tā īsti nav, jo līdzās apzīmējamam vārdam var nostāties gan lietvārda ģenitīvs, gan arī saskaņotais atkarīgais komponents. Šķiet, ka secību šādās saliktās vārdkopās ietekmē arī saskaņotā apzīmētāja noteiktība un acīmredzot vēl kādi citi semantiski faktori.

Tātad bieži pirmais nostājas tas atkarīgais komponents, kurš ir saskaņojuma attieksmēs ar neatkarīgo komponentu, savukārt tieši pirms centrālā komponenta ir atkarīgais komponents, kurš ir pārvaldījuma attieksmēs ar centrālo komponentu, piemēram:

jebkurš lapas apmeklētājs; pirmā skolas diena; septiņi rajona kori; divi saules aptumsumi; šķindošas māla cūciņas; senais Jelgavas nosaukums.

Tomēr latviešu valodā vērojamas atkāpes no minētā pieņēmuma.

Ja saskaņotajam apzīmētājam nav noteiktības nozīmes, tas visbiežāk atrodas no apzīmējamā vārda tālāk nekā ar ģenitīvu izteikts apzīmētājs, piemēram:

1) **vietniekvārds:**

mans sarunu biedrs, cita braukšanas tehnika; šī mācību iestāde; tava iztēles laiva; viņa mākslinieciskā gaume;

2) **pamata skaitļa vārds:**

septiņi rajona kori; divi saules aptumsumi. Pamata skaitļa vārda novietojums tieši pirms apzīmējamā vārda ir ierobežots, piemēram, pamata skaitļa vārds nevajadzīgi novietots tieši pirms apzīmējamā vārda: *šis vārds reģistrēts dažādu paaudžu 159 personām; Sievišķības 50 nokrāsas („Santa”); Laviņa vēl viena aizraušanās ir hokejs („Ir”).*

Šeit var minēt arī vārdkopu, kas veidojas no skaitļa vārda „viens” kopā ar prepozicionālu savienojumu ar prepozīciju „no” (latviešu valodas sintaksē sauktas arī par skaitļa vārda vārdkopām, sk. Beitiņa 2009, 43). Šajās konstrukcijās formāli atbalsta vārds ir tieši skaitļa vārds, kurš novietojas atbilstošā locījumā teikumā. Tā vienīgā pareizā vieta ir visas konstrukcijas sākumā, savukārt valodas materiālā bieži ir sastopama

tendence kontakti novietot skaitļa vārdu un prepozicionālo savienojumu, bet lietvārda ģenitīvu, kas ir pārvaldījuma attieksmēs ar prepozicionālā savienojuma lietvārdu, novietot pirms skaitļa vārda, piemēram:

[..] sveicot zīmola „Mondolini” vienu no dibinātājām Annu Rācenāju.

[..] logi [..] bija viņa plastmasas logu ražošanas uzņēmuma viens no paraugdarbiem.

[..] kādreizējās Latvijas Blondīņu asociācijas viena no aktīvistēm Kristīne Lindenblate [..]

Īpaši bieži šāda secība ir vērojama teikumos, kur prepozicionālā savienojuma lietvārdam pakārtots vēl saskaņotais apzīmētājs. Atkarībā no uzsvērums (jāatzīst gan, ka šajās konstrukcijās ar saskaņoto apzīmētāju paustā informācija jebkurā gadījumā ir visbūtiskākā) ar ģenitīvu izteiktajam apzīmētājam vajadzētu būt vai nu tieši pirms apzīmējamā vārda, vai saskaņotā apzīmētāja. Piemēram:

Komandas viens no labākajiem sportistiem [..] Mārtiņš Bergholcs [..]

Tiesiskums ir jebkuras demokrātiskas valsts viens no svarīgākajiem pamatiem.

Ozona slāņa viens no dabiskajiem noārdītājiem ir Saule.

Sarunvalodā to varētu skaidrot ar domu plūsmu — vispirms pasaka pamatinformāciju un tikai vēlāk pievieno konkrēto ierobežojumu. Šāda neprecīza secība nevajadzīgi izjauc konstrukciju, varbūt jācenšas izvairīties no apzīmētāju pārbagātības, kā arī nav jābaidās no tā, ka šādā konstrukcijā prievārds kopā ar leksēmu „viens” no pārvaldītā lietvārda var atrasties arī ļoti tālu.

Analizētajā valodas materiālā gan atrasts arī piemērs, kur pamata skaitļa vārda atrašanās tieši pie apzīmējamā vārda var skaidrot ar noteiktu jēdzienisku niansi —

Izrādes divus cēlienus veido relatīvi patstāvīgas daļas — „Vēlā mīla” un „Seanss” [..]

Šajā gadījumā „divi” domāts kā noteikta, pastāvīga pazīme (vairāk cēlienu nav, bet autors ir vēlējies verbalizēt skaitu). Secība, iespējams, var

signalizēt par ietverto saturu, piemēram, secībā „viens mans dzejolis” varētu norādīt uz vienu dzejoli no vairāku kopuma, savukārt secībā „mans viens dzejolis” — uz vienīgo dzejoli;

3) **nenoteiktais īpašības vārds:**

pilns Saules aptumsums; funkcionāls un dekoratīvs stila elements; sena ķīniešu leģenda; miniatūras zelta plāksnītes; baltas putu galotnes; melnas acu pogas; smaidošs mutes ieloks.

Valodas materiāls rāda, ka gadījumos, kad viens no apzīmētājiem ir īpašības vārds ar nenoteikto galotni, bet otrs — lietvārds ģenitīvā, nenoteiktā apzīmētāja aktualizēšana, izmantojot secību, ir ierobežota, piemēram, vārdkopās — *medikamentu nelabvēlīgai ietekmei, antibiotiku nevajadzīga lietošana, jogas metožu prasmīgs pielietojums, pētījumu īpaša sadaļa, sistēmas augsta izturība* — ir izvēlēta nepiemērota secība, jo nenoteiktais īpašības vārds parādību raksturo vispārīgi un tam vajadzētu būt pirms lietvārda ģenitīvā. Līdzīgi arī piemēros:

Čaikovska mūzikas zināmas atbalsis;

pašmāju pikants 2014.gada kalendārs;

[..] viņš varētu izpelnīties sabiedrības puritāniskās daļas pamatīgu nosodījumu.

Tas ierosinātu Latvijas pilnvērtīgāku iesaisti starptautiskajā zinātnes apritē.

Acīmredzot valodas lietotājam ir vēlme vispirms paust zināmo informāciju un tikai pēc tam pievienot jauno informāciju, bet līdz ar to tiek izjaukts sintaktiskais sakars vārdkopā:

Pabrika noturīga aizraušānās ir Austrumu cīņas.

[..] Jekaterinas ļoti laba draudzene. („apollo.lv”)

bet citā reizē tika rādīts kāds hokeja spēles sens atkārtojums. („satori.lv”)

Atkāpes no secības „vispirms saskaņojums, tad — pārvaldījums” varētu būt divos gadījumos.

1. Kad nepieciešams izvairīties no pārpratumiem formālās sakritības dēļ, piemēram, vārdkopā *uzņēmuma pozitīva tēla veidošana*, kur gan paralēli pakārtotie atkarīgie, gan neatkarīgie komponents ir ģenitīvā, tradicionālajā secībā — *pozitīva uzņēmuma tēla veidošana* — var šķist, ka ir pakāpenisks pakārtojums, tādēļ īpašības vārds

ar nenoteikto galotni virzīts tuvāk centrālajam komponentam. Tāpat formāla sakritība vērojama piemēros:

par programmatūru nelegālu lietošanu;
apdraud resursu saudzīgu izmantošanu;
ar plašsaziņas līdzekļu ciešu līdzdalību;
piegādātāju un partneru nekvalitatīvu darbu.

2. Ja nenoteiktais īpašības vārds kopā ar apzīmējamo vārdu veido ciešāk saistītu vārdu savienojumu vai terminu, resp., nenoteikts īpašības vārds iegūst noteikta īpašības vārda statusu, piemēram:

pētījumu īpaša sadaļa; paraksta notariāls apliecinājums; sistēmas augsta izturība;
Latvijas ilgtspējīga attīstība; ar bāriņtiesas īpašu lēmumu.

Jāpiebilst, ka nav skaidru kritēriju, kā nošķirt nenoteiktā īpašības vārda lietojumu ciešāk saistītu vārdu savienojumā no nepareizas vārdu secības, piemēram, vārdkopās:

dzirdes un redzes nopietna pasliktināšanās („satori.lv”);
mājas enerģētiska attīrīšana („Ieva”);
nodokļu pastāvīgas pazemināšanas ideoloģija („Ir”).

Analizētajā valodas materiālā novērots, ka tieši blakus apzīmējamam vārdam izveidojusies tendence lietot, piemēram, nenoteikto adjektīvisko divdabi „neatņemams”:

kantrimūzika ir „Pārrautā apļa” neatņemama sastāvdaļa;
Žana Kokto daiļrades neatņemama pazīme;
Ukrainas teritorijas neatņemamā daļā.

Gadījumos, kad saskaņotais apzīmētājs iekļauj arī noteiktības nozīmi, piemēram, kārtas skaitļa vārdi, noteiktie īpašības vārdi, tas apzīmējamam vārdam var atrasties arī tuvāk nekā ar lietvārda ģenitīvu izteiktais apzīmētājs — tad ar skaitļa vārdu izteiktais apzīmētājs ciešāk piesaistīts apzīmējamam vārdam, piemēram:

Veltas pirmā mīlestība; cilvēka pirmais smaids; konkursa pirmais pusfināls;
uzveduma otrā daļa; marta pirmās nedēļas.

Ja apzīmējamam vārdam piesaistīts lietvārds ģenitīvā un noteiktais īpašības vārds, to savstarpējā secība nav tik stingri noteikta — tieši pirms apzīmējamā vārda var būt lietvārda ģenitīvs (*baltā dzīvības saule; garie dzīves gadi* (Ezera 1973, 76, 77); *dievišķā dabas pasaule; senais Jelgavas nosaukums*) vai noteiktais īpašības vārds (*debesu gaišzīlais, caurspīdīgais kupols* (Ezera 1973, 88); *darba galvenais mērķis; spuldzes blāvā gaisma*).

Arī teikumos, kur vienam lietvārdam piesaistīts noteiktais īpašības vārds un vietniekvārds ģenitīvā, lai gan ierastāka būtu secība *vietniekvārda ģenitīvs–īpašības vārds*, reizēm vērojams, ka vietniekvārds ģenitīvā ir tuvāk apzīmējamam vārdam, acīmredzot kopā ar to veidojot ciešāk saistītu vārdu savienojumu. Savukārt saskaņotais apzīmētājs vārdkopā šķiet īpaši izcelts, piemēram:

Pa vasaru vienīgais viņa kaimiņš un trešā stāva sabiedrotais bija japāņu valodas pasniedzējs Akira.

Aktuālākās viņu problēmas bija saistītas ar iespējām dabūt algotu darbu.

Literatūras vēsturē pazīstamākās šī motīva izpausmes ir stāsti par Pīramu un Tisbi, Tristanu un Izoldi [..]

Apzīmētāju novietojums var piešķirt nelielu nozīmes niansi (Strazdiņa 1967, 159) — vairāk tiek aktualizēts tas apzīmētājs, kas ir tuvāks apzīmējamam vārdam, piemēram, īpašības vārdi ar noteiktajam galotnēm — *kļavas tumšais, raupjais stumbrs*.

Tomēr šāda aktualizācija nav iespējama pilnīgi visos gadījumos. Piemēram, daļai latviešu valodas runātāju, visticamāk, neveikla vai aplama šķistu vārdu secība šādos izteikumos (konkrēti — noteiktā īpašības vārda novietojums vārdkopā):

[..] ir pārsteigts par labo Latvijas mākslinieku līmeni.

[..] komentējot pārāk lielo bobslejistu svaru.

Iespējams, konkrētajos piemēros to varētu skaidrot ar iespēju saprast šīs vārdkopas kā vārdkopas ar pakāpenisku, nevis paralēlu pakārtojumu (sal. *labo mākslinieku; lielo bobslejistu un labo līmeni; lielo svaru*). Tāpat to varētu skaidrot ar vēlmi īpaši izcelt adjektīvisko apzīmētāju, līdzīgi arī piemēros ar adjektīvisku apzīmētāju un pronomenu ģenitīvā:

[..] vispirms mēs ievērojam lielākos tās elementus.

Apsveicam laimīgos mūsu abonētus.

Kopsavilkumu par dažādu vārdšķiru vārdiem kā nominālas vārdkopas atkarīgajiem komponentiem un to secību, kā arī piemērus var aplūkot 4.1. tabulā.

4.1. tabula. Substantīviskas vārdkopas atkarīgo komponentu novietojums

	AK 1	AK 2	Piemērs
Dubults pārvaldījums	Ģ	Ģ	<i>Valsts mežu dienests</i>
		Ģ	<i>Zāļu valsts aģentūra</i>
Dubults saskaņojums	VV	NĪ	<i>mans subjektīvais viedoklis</i>
		PS	<i>kādi divi vīri</i>
		KS	<i>mans pirmais treneris</i>
		NNĪ	<i>tāds īsts princis</i>
	PS	VV	<i>divi tādi audzēkņi</i>
		NNĪ	<i>astoņas atsevišķas patiesības</i>
		NĪ	<i>divas skaistās dienas</i>
	KS	NĪ	<i>pirmā komiskā opera</i>
	NNĪ	KS	<i>labā otrā izglītība</i>
	NĪ	PS	<i>“Jaunie trīs brāļi” (šajā sadaļā ietilpst arī nepilnas divas reizes)</i>
		KS	<i>labā otrā izglītība</i>
Saskaņojums pārvaldījums	VV	Ģ	<i>tava iztēles laiva</i>
	KS		<i>pirmā skolas diena</i>
	PS		<i>septiņi rajona kori</i>
	NĪ		<i>dievišķā dabas pasaule</i>
	NNĪ		<i>pilns Saules aptumsums</i>
Pārvaldījums saskaņojums	Ģ	KS	<i>Veltas pirmā mīlestība</i>
ierobežots lietojums		PS	<i>Izrādes divus cēlienus</i>
ierobežots lietojums		NNĪ	<i>pētījumu īpaša sadaļa</i>
		NĪ	<i>darba galvenais mērķis</i>

Apzīmējumi 4.1. tabulā

AK1	pēc novietojuma pirmais atkarīgais
AK2	pēc novietojuma otrais atkarīgais
Ģ	(lietvārda vai vietniekvārda) ģenitīvs
VV	vietniekvārds
PS	pamata skaitļa vārds
KS	kārtas skaitļa vārds
NNĪ	nenoteiktais īpašības vārds
NĪ	noteiktais īpašības vārds

4.2.2 Verbāla vārdkopa

Kā jau minēts, pakārtojuma sakarā, ja runa ir par verbālu vārdkopu, lielākā nozīme ir teikumam, nevis vārdkopai, tātad aktuālajam dalījumam, tomēr sistēmiskuma dēļ pētījuma autore formāli izvēlējusies vārdu secību analizēt vārdkopā, bet, protams, tā tiks apskatīta galvenokārt teikumā kopumā. Pirms tiek aprakstīta informācijas struktūra, galvenokārt izmantojot „Latviešu valodas verbu valences datubāzi”, īsumā iezīmēts tiešā un netiešā papildinātāja novietojumam raksturīgais. Vēlāk analizēts arī vārda sakaru nosacīta adverbīālas nozīmes paplašinātāja novietojums — tas aprakstīts gan teikumā kopumā, gan attieksmē pret izteicēju.

4.2.2.1 Papildinātāja novietojums verbālā vārdkopā

Lai konstatētu papildinātāja novietojuma kopīgās tendences, analizēts divvalentu verbu (*meklēt, apgalvot*) un vairākvallentu verbu (*dot, atbildēt, palīdzēt, pastāstīt*) manuāli marķētais valences korpuss.

Papildinātājs kā verba labējās valences loceklis tipiski atrodas aiz verba, bet tā novietojumu var ietekmēt teikuma struktūras shēmas tips, citu teikuma locekļu realizācija, konsituācija, kā arī tas, ar kādām leksēmām izteikts papildinātājs.

Tātad papildinātājs var atrasties arī citur, piemēram, starp teikuma priekšmetu un izteicēju:

Šī sīkā ēna viņai visu pastāstīja jau pirmajā tikšanās reizē (par papildinātāju teikuma sākumā sk. 4.2.2.2. nodaļā).

Šāds novietojums, piemēram, verba *meklēt* apkaimē, visbiežāk konstatēts:

1) teikumos, kur papildinātājs izteikts ar vietniekvārdu, piemēram, nenoteikto vai norādāmo vietniekvārdu:

Es to meklēju.

Viņa čabīnās pa tumsu, kaut ko meklē.

Es kādu meklēju.

2) konstrukcijās, kur virsējā struktūrā parādās arī verbam *meklēt* tipiskais vietas nozīmes paplašinātājs, piemēram:

Ieva gremdējās atmiņās un mierinājumu meklēja pie draudzenēm.

Aši, gudri un patriotiski noskaņoti jaunieši 3. decembrī piedzīvojumus meklēja Saulaines profesionālās vidusskolas teritorijā.

Protams, ir arī izteikumi, kur vērojami abi minētie faktori, t. i., gan ar vietniekvārdu izteiktais papildinātājs, gan adverbiālas nozīmes paplašinātājs, piemēram:

Viņš to meklēs pie kādas citas sievietes.

Katrīna nomurmināja un kaut ko meklēja somā.

Verbs *apgalvot* darbā analizēts, lai rādītu, kāda novietojuma specifika raksturīga tāda verba apkaimei, kur semantiskā loma — SATURS¹⁹ — izteikta dažādi — ar tiešo papildinātāju, papildinātāja palīgteikumu un tiešo runu vai to aizstājēju.

Formāli SATURS visbiežāk izteikts ar netiešo runu, t. i., ar papildinātāja palīgteikumu ([..] *malu mednieks apgalvo, ka tikai peldējās*) vai tiešo runu (*M. Ekštets [..] Dienai apgalvoja: „Ar mums tas netika apspriests [..]”*). Tādā pašā teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja secībā kā verba „apgalvot” valences modelī sastopams tikai viens izteikums, kur aiz izteicēja novietots tiešais papildinātājs akuzatīvā:

Zviedru uzņēmēji aizstāv latviešus, arodbiedrības apgalvo to pašu.

Visbrīvāk argumentu secību var mainīt gadījumos, kad SATURS izteikts ar tiešo runu — tā atkarībā no komunikatīvā mērķa var būt novietota izteikuma sākumā vai beigās. Piebildē dominē secība *izteicējs–teikuma priekšmets*, piemēram:

„Mēs neļaujam panelī izsist jaunu caurumu,” apgalvo pilsētas galvenā arhitekte.

Atrasts pat piemērs, kur teikuma beigās netipiski novietots teikuma priekšmets — trešās personas vietniekvārds:

„Ir atklāti trūkumi, par kādiem mēs pat iedomājušies nebijām,” sacīja viņš.
(„apollo.lv”)

Ir arī iespējams, ka piebildē ir secība *teikuma priekšmets–izteicējs*. Biežāk tas vērojams gadījumos, kad teikuma priekšmets pauž iepriekš dotu informāciju, piemēram:

„Nav alkatīgāku parazītu par tiem,” apsūdzētais apgalvoja tiesā.

„Nekādi cūku rakumi nepaliek, pēc darba pabeigšanas ap izrakto dīķi var uzreiz sēt zālīti,” viņš apgalvo.

Tiešajai runai līdzinās arī palīgteikumi, kuri ir novietoti pirms virsteikuma, piemēram:

Laika tunelis esot miljoniem reižu mazāks par atomu, apgalvoja Zingers [..]

Šādā novietojumā netiešā runa ļauj vairāk koncentrēties uz teiktā saturu, tomēr jāatceras, ka ar papildinātāja palīgteikuma — netiešās runas — novietojumu nevar rīkoties tikpat brīvi kā ar tiešo runu.

¹⁹ SATURS — domu izteikšanas verbu dalībnieks, kas norāda domas saturu, informāciju (Saulīte, Nešpore, Auziņa 2014, 141).

Verbam *apgalvot* un informēšanas verbiem kopumā ir raksturīgas konstrukcijas, kur informācijas SATURS tieši netiek pausts, bet tiek dota norāde uz kontekstu. Šādos gadījumos visbiežāk lietoti apstākļa vārdi *kā* un *tā*, kas, protams, vienmēr ir izteikuma sākumā, piemēram:

[..] *kā* apgalvo konkurējošās teorijas.

[..] *tā* apgalvo paši orhidejmīļi.

Līdzīgā funkcijā var tikt lietots norādāmais vietniekvārds, bet tā novietojums ir brīvāks — ja tiek norādīts uz iepriekš minētu informāciju, ar norādāmo vietniekvārdu izteiktais tiešais papildinātājs ir izteikuma sākumā (piemēram, *to* apgalvo arī daudzi eksperti) vai, ļoti retos gadījumos, starp teikuma priekšmetu un izteicēju (piemēram, *Arī treneris Maigonis Pūliņš to apgalvoja*). Savukārt, ja informācija precizēta palīgteikumā, papildinātājs gan šī, gan citu divvalentu verbu apkaimē atrodas aiz izteicēja:

Apgalvošu arī to, ka savā darbībā mēs nevienu reizi neesam konsultējušies.

Mēs meklējam to, ko nevar atrast.

Neobligātā argumenta, piemēram, netiešā papildinātāja, kas izteikts ar datīvu, novietojums analizējams diezgan plašā kombinācijā — kontekstā ar obligāto argumentu novietojumu.

Kopējā tendence ir tāda, ka izteikumos, kur realizēti gan obligātie argumenti, gan neobligātais arguments, netiešais papildinātājs datīvā ir tuvāk verbam:

1) pirms izteicēja:

Tu viņam atbildēji kaut ko tik muļķīgu [..]

Vispirms instruktors mums pastāsta par paredzēto maršrutu un to, kā vadīt spēkratu.

Pārdevēja man atbildēja — bet kāpēc tad jūs viņai dāvināsi puķes [..]

2) aiz izteicēja:

Jūrnieks dod večiņai negaidīti daudz naudas.

Helēna uzkāpa uz gultas pie grāmatplaukta un deva Anselmam grāmatas[..]

Sabīne dod viņam puķes [..]

Aizplīvurotā atbild viņam ar basa akordiem.

Neobligātais paplašinātājs biežāk novietots pa vidu starp obligātajiem argumentiem un predikātu. Tikai atsevišķos gadījumos vērojams, ka netiešais papildinātājs datīvā ir teikuma vai teikuma daļas beigās:

[..] tad Lana dzer kafiju un paņem gabalu Ģertrūdes kliņģera, dod kafiju un kliņģeri arī Viktoram.

[..] kurā dalības maksa (likme) vai ieguldītās vērtības pēc laika dod laimestu nenoteiktam personu lokam.

[..] mana draudzene bija sapratusi, ka gaidu bērnu, viņa to pastāstīja kādai citai draudzenei, bet tā, čaukstene būdama [..]

4.2.2.2 Papildinātājs — tēma

Papildinātājs var uzņemt tēmas lomu, tomēr, tā kā tas tiek uzskatīts par verba labējās valences locekli, tā iespējas vienkāršā teikumā izvirzīties teikuma sākumā ir visai ierobežotas.

Netiešais papildinātājs tēmas funkcijā sastopams samērā reti — gadījumos, ja noteiktu apstākļu dēļ tēmā nevar izvirzīties teikuma priekšmets, tiešais papildinātājs vai situants, piemēram:

Viņiem tikt galā ar maketa veidošanu un prezentāciju palīdzēja Tomes pamatskolas skolotāja Aina Zagorska.

Vitsoni palīdzēja nokāpt pa lidmašīnas trapu divi amerikāņu ārsti, bet Maļčenko un Li Sojenu balstīja pa vienam ārstam.

„Bauskas Dzīvei” Edvīns Buiko pastāstīja, ka viņam patīk zīmēt, piedalīties dažādos konkursos.

Savukārt teikumā „[Vēctēv, ko tev atnest.] **Te** konfektes te dod?” netiešā papildinātāja analīzē jāņem vērā gan izteikuma komunikatīvais tips — speciālais jautājuma teikums, gan vispārinātas personas nozīme un adverbciālas nozīmes paplašinātājs, kuri, protams, ietekmē neobligātā argumenta novietojumu.

Tiešais papildinātājs tēmas funkcijā vērojams biežāk. Tas raksturīgs speciālajos jautājuma teikumos, piemēram:

***Ko** es tur pie šiem meklēšu?*

***Ko** meklē sievietē, kuru savaldzinājis šis dienvienu nakts dziļais tonis?*

Stāstījuma teikumos tiešais papildinātājs sākumā novietots retāk, piemēram:

***Savu ceļu mākslā** [..] meklē Laura Pīgozne.*

***Patvērumu** viņš meklē datorā.*

Šāds netipisks papildinātāja novietojums konkrētā verba apkaimē ļauj to īpaši uzsvērt.

Balstoties uz valodas materiālu, var piebilst, ka papildinātājs tēmas funkcijā bieži izmantots publicistikā, piemēram:

Nepatīkamu pārsteigumu šonedēļ piedzīvojusi daļa Latvijas pilsoņu, kuri dzīvo ārpus dzimtenes. („tvnet.lv”)

Imantu pēdējos gadus liktenis pārbaudīja nežēlīgi. („Ir”)

Ierastāks tiešā papildinātāja novietojums izteikuma sākumā ir konstrukcijās bez teikuma priekšmeta sintaktiskajā struktūrā, piemēram:

Ziņojumus ieskrāpēja ar vasku pārklātās akmens plāksnēs.

Zārku nekur nemanīja.

Krānus kādreiz ierīkoja pie visiem namiem.

Bisi arī te iebāzis. (Par semantiskā subjekta pazeminājumu sk. 3.3.1. nodaļu.)

Šādos teikumos tiešo papildinātāju ļauj uzsvērt gan teikuma priekšmeta neminēšana, gan tiešā papildinātāja novietojums.

Tēmas funkciju papildinātājs bieži uzņemas pasīva un debitīva teikumos, piemēram:

Vīrieša un sievietes ieguldījums sabiedrības labā un viņu problēmas tiek uztvertas kā līdzvērtīgas.

Valdes sēdes norise tiek protokolēta.

Agrāko laiku bizes reizē ar sieviešu emancipācijas kustības sākumu tika atstātas pagātnē.

Latvijas izaugsmes modelis jāīsteno pasaules valstu tīklā. (Plašāk par to sk. 3.3.2. nodaļu.)

Tēmas funkcija papildinātājam ir tipiska arī tad, ja tas izsaka jau zināmo informāciju, piemēram:

Britu preses uzkurto skandālu modes žurnāls nodēvējis par raganu medībām.

Grieķu ietekmes piemērus mēs noteikti atradīsim arī mūsdienu pilsētās.

Papildinātājs kā tēma un zināmās informācijas paudēja jāaplūko galvenokārt kontekstā, nevis izolētos teikumos.

Jāpiebilst, ka, tāpat kā situanta (sk. 4.5.3. nodaļu), arī papildinātāja novietošana teikuma sākumā predikatīvajā kodolā bieži rada secību *izteicējs–teikuma priekšmets*, piemēram:

Šo parādību novēroja jau senie ēģiptieši un ķīnieši.

Viņus pavada veiksmē un panākumi.

Šo periodu paildzina televīzija un filmas.

Šādu novietojumu ietekmē nepieciešamība aktualizēt teikuma priekšmetu. Tā kā piemēros norādīto teikumu sintaktiskajā struktūrā nav citu paplašinātāju — ir tikai teikuma priekšmets un papildinātājs, šādā kombinācijā secību *izteicējs–teikuma priekšmets*, iespējams, rada arī nepieciešamība atkarīgos locekļus izvietot abpus verbam.

Tēmas funkcijā iespējams arī papildinātājs, ar kuru saistītie sekundāri predikatīvie komponenti atrodas teikuma beigās, t. i., ir distantā novietojumā:

Māti Mia sastapa noraizējušos un neticami nervozu.

Redzams, ka atsevišķa pētījuma vērti valento locekļu secības aspektā būtu divvalenti verbi, kuriem kāda no semantiskajām lomām sintaktiskajā struktūrā izteikta ar sekundāri predikatīvu komponentu. Piemēram, verbam *cerēt* SATURS bieži izteikts ar sekundāri predikatīvu komponentu — verbu nenoteiksmē (šķiet, šādās konstrukcijās darbības vārda *cerēt* funkcija jau līdzinās semantiskā modificētāja funkcijai). Ja piesaistītais verbs ir divvalents verbs, ar nenoteiksmi izteiktās darbības semantiskais subjekts, protams, ir teikuma priekšmets, bet izteikumā nepieciešams realizēt arī sekundāri predikatīvā komponenta, kas ir verbs nenoteiksmē, labējo valenci — tiešo papildinātāju. Ja darbības semantiskais subjekts dažādu apstākļu dēļ (tas ir vispārināts, reducēts u. tml.) nav minēts konkrētajā teikuma daļā, teikuma daļa vai teikums var sākties ar sekundāri predikatīvā komponenta tiešo papildinātāju, piemēram:

[..] *rezidentūru cer pabeigt Latvijā.*

[..] *tos cer parakstīt līdz gada beigām.*

Vairāk un precīzāku informāciju ceram iegūt Jelgavas seminārā.

Šāda teikuma locekļu secība konkrētajās konstrukcijās nav nekas neparasts — tādējādi tiek izmantota iespēja aktualizēt papildinātāju, to izvēloties par teikuma tēmu, turklāt, novietojot kādu no teikuma locekļiem pirms izteicēja, var izvairīties no visu teikuma locekļu sablīvēšanas aiz izteicēja.

Valodas materiālā konstatēti arī vairāki gadījumi, kur teikuma sākumā ir papildinātājs, kas atkarīgs no izteicēja pilnnozīmes daļas izteikumos ar semantiski modificētu izteicēju, piemēram:

Sēni vajag nedaudz pakustināt un tad izraut.

Tomēr ir jauki, ja radniecīgu dvēseli izdodas apprecēt. („satori.lv”)

Nē, ar iegribām ir pat ļoti vērts strīdēties [..] („Rīgas Laiks”) (Sk. arī par aktuālā dalījuma saistību ar diatēzi 3.3. nodaļā.)

Kā redzams, infinitīvs, no kura atkarīgs šis papildinātājs, ir distantā novietojumā.

Arī tad, ja teikuma priekšmets izteikts ar darbības vārda infinitīvu, papildinātājs var veidot tēmu, tomēr šādā gadījumā tas iekļaujams tēmā kopā ar centrālo komponentu — darbības vārda infinitīvu (par tēmas un rēmas robežu sk. 3.2.1. nodaļā). Piemēram, izteikumos, kur papildinātājs ar vārdkopas centrālo komponentu ir kontaktā novietojumā:

***Veļuku sataisīt** nebūs vienkārši.*

***Dievu mīlēt** ir viegli.*

Interesanti, ka šajās konstrukcijās ir iespējams mainīt centrālā komponenta vai centrālā komponenta un papildinātāja vietu, bet ne papildinātāja vietu vien. Piemēram, nav iespējami (vai arī ir iespējami, bet tikai ļoti ierobežotā konsituācijā) šādi teikumi:

*Sataisīt nebūs vienkārši veļuku.

*Mīlēt ir viegli dievu.

Tomēr ar atšķirīgu informācijas struktūru ir iespējami teikumi:

****Veļuku** nebūs vienkārši sataisīt.*

****Dievu** ir viegli mīlēt.*

Tāpat var būt komunikatīvi nedalāmi teikumi:

*Nebūs vienkārši sataisīt veļuku.

*Ir viegli mīlēt dievu.

Līdzīgi arī iepriekšējos teikumos — ja teikumā nav minēts teikuma priekšmets vai kāds ārpusshēmas paplašinātājs, tiešā papildinātāja pārvietošana rada komunikatīvi nedalāmu izteikumu:

*Vajag nedaudz pakustināt sēni un tad izraut.

*Tomēr ir jauki, ja izdodas apprecēt radniecīgu dvēseli.

Lai arī papildinātāja novietošanās teikuma sākumā ir ierobežota, tas tēmas funkcijā sastopams samērā bieži — tas atkarīgs gan no pārējo teikuma locekļu realizācijas, gan arī no papildinātāja leksiskā pildījuma, no tā, vai tas ir kontekstuāli saistīts vai nesaistīts.

4.2.2.3 Vārda sakaru nosacītu adverbiālas nozīmes paplašinātāju novietojums verbālā vārdkopā

Paplašinātājus ar adverbiālu nozīmi tradicionāli sauc par apstākļiem un tie var būt izteikti ar dažādu vārdšķiru vārdiem dažādās gramatiskās formās — dažādām lietvārda locījumu formām (visbiežāk lokatīvu, datīvu), prievārdiskiem savienojumiem, apstākļa

vārdiem (Lokmane 2013c, 765). Arī adverbīāla nozīme ir vispārinājums, ko iespējams konkretizēt:

a) veida nozīme:

Ragana Kampadrilla runāja tik pārliecinoši.

b) mēra nozīme:

Tāds tev gaužām nepiestāv.

c) cēloņa nozīme:

Vienreiz viņš pat raudāja aiz izmisuma.

d) vietas nozīme:

*Ielas **galā** stāvēja bieza, balta migla.*

e) laika nozīme:

***Tagad** viņi tajā redzēja viens otra acis.*

Skaidrojot, uz ko tieši attiecināms apstāklis, bieži tiek izmantots apjoma jēdziens. Apjoms var būt plašāks vai šaurāks, piemēram, var šķirt predikāta apstākļus (*ātri skrien*), notikuma apstākļus (*vakar atnāca*) un proposīcijas apstākļus (*noteikti atnāks*) (Holvūts 2012, 66). Turklāt apjoma atšķirības nevar izskaidrot ne ģeneratīvajos modeļos, ne atkarību pieejā.

Un tomēr — atkarībā no tā, uz ko attiecas adverbīālas nozīmes paplašinātājs, var runāt par teikuma sakaru nosacītiem paplašinātājiem un vārda sakaru nosacītiem paplašinātājiem. Teikuma sakaru nosacīti paplašinātāji jeb situanti pievienojas teikumam, savukārt vārda sakaru nosacīti paplašinātāji parasti pakārtoti izteicējam, bet var paskaidrot arī apzīmētāju vai citu apstākli teikumā (sk. 4.2.1. nodaļu).

Apjoms, uz kuru attiecas apstāklis, ir nozīmīgs gan teikuma sintaktiskajā struktūrā (vai tas skatāms pakārtojuma sakarā vai determinatīvā sakarā), gan teikuma komunikatīvajā struktūrā.

Paplašinātāji ar vietas nozīmi un laika nozīmi vairumā gadījumu ir teikuma ārpusshēmas paplašinātāji — situanti (par situantiem sk. 4.5. nodaļā). Par vienu no kritērijiem vietas apstākļa kā teikuma sakaru nosacīta paplašinātāja un vietas apstākļa kā vārda sakaru nosacīta paplašinātāja nošķiršanā tiek piedāvāts novietojums, resp., paplašinātāji ar vietas nozīmi var būt situanti, ja tie atrodas teikuma sākumā vai tūlīt aiz lietvārda. Savukārt par vārda sakaru nosacītiem paplašinātājiem apstākļi ar vietas nozīmi uzskatāmi tad, ja tie izriet no darbības vārda valences un atrodas aiz tā (sk. Lokmane 2013c, 765). Paplašinātāji ar laika nozīmi par vārda sakaru nosacītiem tiek

uzskatīti tad, ja tie pakārtoti darbības vārdam, kura leksiskā nozīme nosaka iespējamu vai nepieciešamu laika raksturojumu (Lokmane 2013c, 765). Tātad vārda sakaru nosacītu adverbiālas nozīmes paplašinātāju un teikuma sakaru nosacītu adverbiālas nozīmes paplašinātāju nošķiršanā bieži tiek ņemts vērā gan novietojums, gan izteicēja semantika. Šajā promocijas darbā apšaubīts novietojums kā kritērijs šo apstākļu nošķiršanā (sk. 4.5.2. nodaļu), bet ir skaidrs, ka arī ar izteicēja semantiku vien nepietiek, lai noteiktu, kurš vietas vai laika apstākļi ir teikuma sakaru nosacīts, kurš — vārda sakaru nosacīts (sk. arī 1.2.3. nodaļu).

Atkarību gramatikā tiek apgalvots, ka no darbības vārda, kas teikuma hierarhijā ieņem augstāku pozīciju, ir atkarīgi gan teikuma sakaru nosacīti, gan vārda sakaru nosacīti apstākļi, bet to apjoma raksturojums jau ir semantikas problēma (sk. Holvūts 2012, 67). Teikuma apstākļu gadījumā ir iespējams izveidot atsevišķu teikumu, piemēram:

Sieviete raudāja vannasistabā. Sieviete raudāja. Tas notika vannasistabā.

Zēns skrēja uz skolu. Zēns skrēja. *Tas notika uz skolu. (Brown, Miller 2006, 92, 93)

Tātad adverbiālas nozīmes paplašinātāja novietojums var ietekmēt arī apgabalu, uz ko šis paplašinātājs attiecas. Daudzi arī situanta un vārda sakaru noteikta adverbiālas nozīmes paplašinātāja noteikšanā balstījušies tieši uz novietojumu.

Tā kā vārda sakaru nosacītu adverbiālas nozīmes paplašinātāju un teikuma sakaru nosacītu adverbiālas nozīmes paplašinātāju nošķiršana nav šī promocijas darba uzdevums, turklāt teikuma komunikatīvajā struktūrā nav lielas nozīmes apjomam, uz ko attiecas vietas un laika nozīmes paplašinātāji, par teikuma sakaru nosacītiem adverbiālas nozīmes paplašinātājiem pamatā uzskatīti visi vietas un laika nozīmes paplašinātāji.

Tātad par vārda sakaru nosacītiem adverbiālas nozīmes paplašinātājiem galvenokārt uzskatāmi veida, mēra un cēloņa apstākļi. Vārda sakaru nosacītu apstākļu novietojums latviešu valodā nav tik stingri noteikts kā apzīmētāja novietojums, adverbiālas nozīmes paplašinātāja novietojums var būt dažāds un novietojuma maiņa ietekmē teikuma informācijas struktūru. T. Porīte, analizējot veida, mēra un cēloņa apstākļi, norāda, ka tie parasti novietoti tuvāk izteicējam (Porīte 1962, 468–469). Valodas materiālā konstatētas šādas apstākļa novietojuma kombinācijas attieksmē pret centrālo komponentu — izteicēju:

1) kontakts prepozitīvs:

Nogurums patīkami nomāca domas un atmiņas.

Bāra meitene viņu mazliet nosodoši uzlūkoja.

Viņš bieži domā par naudu.

2) distants prepozitīvs:

Pamazām mums radās domstarpības un konflikti [..]

3) kontakts postpozitīvs:

Bet tas mūs neuztrauc it nemaz.

Tītars dusmojas bieži. (Zālīte 2014)

Mēs mocījāmieš ārkārtīgi. („Latvijas Radio”)

Imantu pēdējos gadus liktenis pārbaudīja nežēlīgi. („Ir”)

Vistipiskākais novietojums ir postpozitīvs novietojums, savukārt prepozitīvu novietojumu var raksturot gan kā kontaktu, gan kā distantu. Jāpiebilst, ka aplūkotais valodas materiāls neļauj spriest par postpozitīvu distantu novietojumu, jo šādai kombinācijai aplūkotajā valodas materiālā atrasts tikai viens piemērs:

Marijas stilu novērtējuši arī LTV skatītāji, jo pusfinālā balsoja par viņu sparīgi. („Ir”)

Ja teikumus, kuros apstāklis novietots aiz izteicēja, salīdzina ar tiem, kur apstāklis novietots pirms izteicēja, šķiet, ka teikuma beigās novietoti veida, mēra, cēloņa apstākļi tiek īpaši izcelti, jo tie atrodas rēmas centrā (par rēmas centru sk. arī 1.4.2. nodaļu).

4.2.2.4 Vārda sakaru nosacīti apstākļi — tēma

Tā kā lokālas un temporālas nozīmes paplašinātāji galvenokārt analizēti determinatīvā sakarā (sk. 4.5.3. nodaļu), šeit aprakstītas tikai vārda sakaru nosacītu adverbiālas nozīmes paplašinātāju novietojuma īpatnības teikumā un šo teikumu informācijas struktūra.

Valodas materiālā konstatēti piemēri ar adverbiālas nozīmes paplašinātāju teikuma sākumā, turklāt šis paplašinātājs var atrasties kontaktā prepozitīvā novietojumā attieksmē pret izteicēju. Šādos gadījumos jāizšķiras, vai šo adverbiālas nozīmes paplašinātāju uzskatīt par teikuma pirmo komponentu — marķētu tēmu (par marķētu tēmu sk. 3.2.2. nodaļu) — vai arī aplūkot to kā paplašinātāju, kas cieši saistīts ar izteicēju, un traktēt teikumu kā komunikatīvi nedalāmu (par komunikatīvi nedalāmiem izteikumiem sk. 3.4. nodaļu).

Iespējams, ka šajā gadījumā var balstīties uz to, ka novietojums norāda saistījuma ciešumu starp komponentiem, resp., ja apstāklis atrodas ar centrālo komponentu kontaktā novietojumā teikuma sākumā, tad šādus gadījumus varētu uzskatīt par komunikatīvi

nedalāmiem teikumiem. Tomēr šādi teikumi ļoti līdzinās teikumiem ar situantu teikuma sākumā (sk. 3.4. un 4.5.3. nodaļu) — ir mainīts teikuma priekšmeta un izteicēja novietojums, piemēram:

Lēni virzījās priesteru procesija.

Ar dobru būkšķi aizkrīt durvju ermoņika.

Ilgi sēroja princese — kā sēri bērzi un vītoli.

Turklāt vārda sakaru nosacītais apstāklis pievieno stāvokļa aprakstam būtisku informāciju, līdz ar to ir lietderīgi runāt par teikumu ar tēmu un rēmu, kur tēma ir marķēta.

Vārda sakaru nosacīts adverbiālas nozīmes paplašinātājs sastaps arī teikumus ar teikuma priekšmeta nullformu, piemēram:

Ļoti par mazuli priecājos. („36,6 C”)

Lēni un bezspēcīgi paslidoju pāris apļu pa Esplanādi.

Neticīgi paveros viņa noslēgtajā sejā.

Vēl biežāk nekā prepozitīvs kontakts adverbiālas nozīmes paplašinātāja novietojums ir konstatēts prepozitīvs distants adverbiālas nozīmes paplašinātāja novietojums. Apstāklis var būt blakus teikuma priekšmetam, kas izteikts ar vietniekvārdu, t. i., ir konsituatīvi saistīts, piemēram:

Parasti tas tomēr beidzas ar kārtīgu spēka kluci un skābētiem gurķiem.

Mūždien viņš izdomā kaut ko tādu.

Rimti viņi īrās vienotā ritmā.

Pavisam skaidri viņš to nesaka.

Lēnām viņi cēlās augšup.

Apstāklis blakus teikuma priekšmetam, kas izteikts ar konsituatīvi saistītiem lietvārdiem:

Pamazām māja sāka pie manis pierast.

Pamazām meitene Anu sāk raudāt.

Aiz bēdām Lielā līgava saēdās drīgenes [..]

Tāpat šāds apstāklis var būt blakus papildinātājam, piemēram:

Pamazām mani pārņēma labsajūta.

Strauji vien šo lietu un vietu kļuva vairāk.

Vārda sakaru nosacīts adverbiālas nozīmes paplašinātājs var nostāties arī pirms situanta, piemēram:

Pēkšņi smago rindas aizmugurē iznira žilbinošs apdzinējs.

Lēni un laiski istabā spiedās agra gaisma.

Gluži tik precīzi dzīvē tas nenotiek.

Teikuma sākumā novietotu vārda sakaru nosacītu adverbiālas nozīmes paplašinātāju analīze ļauj tos uzskatīt par teikuma tēmu, tomēr, tā kā teikuma sākums nav šo teikuma locekļu tipiskā vieta, tie atšķirībā no situantiem aplūkojami kā marķēta tēma.

4.3 Sekundāri predikatīvais sakars

Uz sekundāri predikatīvā sakara pamata teikumā iesaistās sekundāri predikatīvs komponents — paplašinātājs, kas nosauc pazīmi vai darbību, kas īstenojas izteicēja nosauktās darbības laikā (Skujiņa (red.) 2007, 346). „Līdzīgi atributīvai attieksmei sekundārā predikativitāte izsaka priekšmeta saikni ar tā pazīmi, bet atšķirībā no atributīvās attieksmes pazīme tiek piedēvēta priekšmetam saziņas aktā (pašā teikumā), t. i., šo attieksmi konstatē runātājs un tā netiek pieņemta kā iepriekš dota. Atributīva attieksme realizējas vārdu savienojumā, tā iesaistās teikumā jau kā gatava, iepriekš izveidota, turpretim sekundārā predikativitāte realizējas tikai teikumā. Īpašības vārds apzīmētāja funkcijā var būt gan noteiktajā, gan nenoteiktajā formā, bet īpašības vārds sekundāri predikatīva komponenta funkcijā var būt tikai nenoteiktajā formā, jo sekundāri predikatīvs komponents sniedz jauno informāciju.” (Lokmane 2013c, 744)

Teikuma komponentus var aktualizēt, jau izvēloties sintaktisko sakaru, piemēram, atšķirīga aktualizācijas pakāpe ir pakārtojumā, sekundāri predikatīvajā sakarā vai predikatīvajā sakarā saistītām vienībām:

Saule bija mirdzoša.

Mirdzoša lēca saule.

Lēca mirdzoša saule.

Tātad sekundāri predikatīvais sakars, izceļot citā līmenī pazīmi, jau ietver konkrētās vārdformas aktualizāciju.

Tomēr sekundāri predikatīva komponenta analīzē būtiski ir vismaz trīs aspekti:

- 1) tas pauž īslaicīgu pazīmi;
- 2) tam ir noteikts atbalsta vārds;
- 3) tam ir noteikta apkaime un novietojums.

Tāpat svarīga ir izteicēja nozīme un konkrētā izteikuma prosodija.

Savrupinātiem sekundāri predikatīvajiem komponentiem (kvalitatīvi (ar atkarīgajiem komponentiem) vai kvantitatīvi paplašināti (savstarpējā sakārtojumā)) ir noteikts novietojums — uzreiz aiz atbalsta vārda:

1) atributīvas nozīmes sekundāri predikatīvi komponenti (Freimane 1985, 75):

Skatos, vienā logā sēž kaķis, ruds, ļoti rāms.

Mātes galdiņš, tukšs un balti apsegts kā svaigi apsnidzis pauguriņš.

Mūsu rokas, elkoņos atbalstītas pret galdu, likās gatavas laušanās cīņai.

Dienā, datētā pirms pazušanas, Fruncs blociņā ar lineālu bija sagrafējis 5 sadaļas.

Savāda skaņa, guldzoša un trauksmaina.

2) sekundāri predikatīvi komponenti ar apozitīvu nozīmi:

Viņus, tos meklētājus, varēja pazīt pa gabalu.

Un aiz loga vēl valda dziļa krēsla, nenošvīkst pat agrā putna — sētnieka — slota.

[..] Andersons, bijušais kaimiņš, vecais tuberkuloznieks, mūžīgais nāves kandidāts, atgriezās no pilsētas [..]

Cēlās meitene — balta liesma, cēlās meitene — jauna diena, cēlās meitene — dusmu un sarkanu ābolu māsa.

Ja sekundāri predikatīvam komponentam — nomenam — veidojas formu atbilsme ar teikuma priekšmetu vai papildinātāju (Lokmane 2002a, 50), piemēram, *Māti Mia sastapa noraizējušos un neticami nervozu*, vārdformas funkcijas noteikšanā šķietami liela nozīme ir tās pozīcijai teikumā. Nesavrupināts sekundāri predikatīvs komponents parasti atrodas tuvu izteicējam, piemēram, pirms izteicēja:

Mintauts nelaimīgs plātīja rokas.

Viņa kaila izkāpj no gultas.

[..] viņš itīn priecīgs pārdeva Izoldei visu lielo saišķi.

Tomēr tas var būt novietots arī uzreiz aiz izteicēja, piemēram:

Oļa sēdēja tik skumja.

Alise sēž laiska un tējas nomierināta.

Anete ienāca smaidīga.

Kā zināms, „satura aktualizācijas ziņā sekundāri predikatīvs komponents atrodas vidū starp īsto izteicēju un apzīmētāju” (Lokmane 2013c, 743). Sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja robežgadījumi aplūkoti, ņemot vērā sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja tipiskās pazīmes, kontekstu, atbalsta vārdu un novietojumu (par apzīmētāju netipiskā novietojumā sk. 4.2.1.1. nodaļu). Ja sekundāri predikatīva komponenta — īpašības vārda vai divdabja ar nenoteikto galotni — atbalsta vārds ir lietvārds, kas vienlaikus ir sugasvārds, novietojuma maiņa, saglabājot sekundāri predikatīva komponenta funkciju, ir ierobežota, piemēram:

Atausa miglains rīts.

Miglains atausa rīts.

Rīts atausa miglains.

Ja šāds pazīmes izteicējs ir tieši pirms atbalsta vārda, tas visbiežāk iegūst apzīmētāja funkciju. Tomēr noteiktā konsituācijā un ar noteiktiem verbiem izteicēja funkcijā, arī ar noteiktu teikuma intonāciju runā ir iespējams, ka sekundāri predikatīvs komponents saglabā savu sekundāri predikatīvo funkciju arī tieši pirms atbalsta vārda, piemēram, izteikumā ar rezultatīvu (par rezultatīvu latviešu valodā sk. arī Logina 2014) — *Netaisos mazgāt tīrus pasta darbiniekus.* („copeslietas.lv”)

Savukārt, ja sekundāri predikatīva komponenta — īpašības vārda ar nenoteikto galotni — atbalsta vārds ir vietniekvārds vai īpašvārds, sekundāri predikatīva komponenta funkcija parasti saglabājas arī tad, ja šis komponents novietots tieši pirms atbalsta vārda. Piemēram, piedēvējot īslaicīgu pazīmi teikuma loceklim, kas izteikts ar vietniekvārdu, sekundāri predikatīvs komponents bieži novietots tieši pirms tā:

Brūns un plats tas peld kā sens, smagnējs burinieks.

Aukstas tās ir čerkstošas un nemīlīgas.

Jau nomazgāti un iefasēti tie maksās daudz vairāk.

Pārsteigts un kails tu nometies ceļos [..]

Priecīga viņa gāja pa ielu.

Sekundāri predikatīvs komponents var atrasties arī pirms īpašvārda, piemēram:

Sādzis Ernests aizkrampēja durvis un sēdās pie krāsns.

Apstulbis Bērts lūkojās zēnā.

Tā kā vietniekvārdi un īpašvārdi attiecas uz konkrētām reālijām, tiem nav iespējams pievienot vārda sakaru nosacītu pazīmi, kas izteikta ar nenoteikto īpašības vārdu. Jāpiebilst, ka gadījumos, ja pazīme — īpašības vārds ar nenoteikto galotni — tiek pievienota uz vārda sakaru pamata, īpašvārds iegūst sugasvārda nozīmi, piemēram, *nekad neesmu redzējusi mierīgu Emīlu* (sk. arī Van Valin, LaPolla 2004, 59).

Kā redzams, iepriekš minētajos gadījumos sekundāri predikatīvs komponents izteikts ar īpašības vārdu vai adjektīvējušos divdabi ar nenoteikto galotni. Savukārt, ja sekundāri predikatīvs komponents izteikts, piemēram, ar skaitļa vārdu īpašības vārda nozīmē, mainot tā novietojumu, var mainīties arī nozīme — *Meitene sēž istabā viena* (‘vientuļa, viena pati’) un **Vienu meitene sēž istabā* (‘kāda meitene’). Tomēr noteiktā

kontekstā un ar noteiktu intonāciju arī izteikumā *Viena meitene sēž istabā* ir iespējams, ka skaitļa vārdam saglabājas sekundāri predikatīva komponenta funkcija.

4.4 Predikatīvais sakars

Predikatīvajā sakarā jeb sintaktiskajā sakarā starp teikuma priekšmetu un izteicēju (Skujiņa (red.) 2007, 307)vārdu secības aspektā analizēti verbāli, nomināli un adverbiāli teikumi — gan tipiskais novietojums predikatīvajā sakarā, gan arī predikatīvā sakara locekļi tēmas funkcijā. Atsevišķi apskatīti daži robežgadījumi, it īpaši infinitīva funkcija predikatīvajā sakarā.

4.4.1 Verbāls teikums

Šajā apakšnodaļā uzmanība pievērsta teikuma priekšmeta novietojumam un teikuma priekšmetam tēmas funkcijā verbālā teikumā.

4.4.1.1 Teikuma priekšmeta novietojums verbālā teikumā

Verbālos teikumos teikuma priekšmets kā verba kreisās valences loceklis parasti ir pirms izteicēja, piemēram:

Severīns šaubīgi klusēja.

Ieva paradīzes dārzā apēda ābolu.

Tā kaķis vēro savā nodabā klejojošu putniņu.

Noteiktā konsituācijā teikuma priekšmets var atrasties arī, piemēram, teikuma beigās, t. i., aiz izteicēja:

Līņāja smalks lietus.

Rudens raksturu nosaka cikloni un anticikloni.

Viņus atkal sagrāba aukstums. (Sk. arī 3.4. nodaļu.)

Īpaši raksturīgs teikuma priekšmeta novietojums aiz izteicēja ir teikumos, kuri sākas ar determinatīva sakara paplašinātāju, piemēram:

Uz naktsgaldiņa klusām dudināja radio.

Saulē liesmo zelta pogas.

Aiz logiem runā baložī.

Atsevišķos gadījumos verbālā teikumā tomēr ir pamats diskutēt arī par vārdu secību komponentu sintaktisko funkciju noteikšanā, piemēram, var rasties šaubas par darītāju datīva polifunkcionāluma gadījumos:

Ievēli mani Eiroparlamentā, un es likšu Eiropai iedot tev naudu! („Ir”)

Arī teikumos ar vajadzības izteiksmi, kur minēts gan teikuma priekšmets, gan netiešais papildinātājs, tiek uzskatīts, ka vispirms ir teikuma priekšmets, tad — papildinātājs (Lokmane 2010, 62), un, protams, vairumā gadījumu tā arī ir, piemēram:

Bet kā viņiem mums jāpalīdz? (Bez konteksta nevar saprast, vai *kā lai viņi mums palīdz* vai *kā lai viņiem mēs palīdzam*.)

Valstij ir jāpalīdz privātajiem bērnudārziem.

[..] *varbūt viņai ir jāpalīdz mammai uzminēt pašai sevi?*

Nākamajā piemērā redzams, ka papildinātājs atrodas pirms teikuma priekšmeta un ir īpaši uzsvērts:

Par GRE [Grieķiju] tu sāki runāt. Manuprāt, viņiem mums tiešām nav jāpalīdz. Viņi tiešām dzīvo labāk nekā mēs, atšķirībā no bēgļiem. („twitter.com”)

Tomēr, piemēram, izteikumā — *Atmodas iniciatoru entuziasmam vajadzēja sekot valsts atbalstam* — komponentu secība un gramatiskās pazīmes nepalīdz atšķetināt teikuma nozīmi. Teikumu var saprast, balstoties tikai uz pasaules zināšanām par to, kas kam šajā gadījumā var sekot (*valsts atbalsts seko atmodas iniciatoru entuziasmam*).

Arī Noems Čomskis (*Noam Chomsky*), analizējot brīvas vārdu secības īpatnības, norāda, ka pat bagātīgi fleksīvās valodās diez vai tiek pieļauta tāda secības maiņa, kas izraisa daudznozīmību, piemēram, vācu valodas teikumā *Die Mutter sieht die Tochter* (latviski — *Māte redz meitu*), kurā ar fleksijām nepietiek, lai noteiktu gramatisko funkciju, invariantā gadījumā *die Mutter* ir teikuma priekšmets (ja vien tam nav kontrastīvais uzsvars, kura gadījumā *die Mutter* var tikt uzlūkots kā teikuma priekšmets vai papildinātājs). Tas pats realizējas arī references daudznozīmīguma gadījumā — teikumos ar parastu intonāciju lietvārda frāze, kas atrodas sākumā, tiek uzskatīta par teikuma priekšmetu (Chomsky 1965, 126).

4.4.1.2 Teikuma priekšmets — tēma

Teikuma priekšmets ir vistipiskākais tēmas veidotājs vienkāršā teikumā latviešu valodā. Ar to sākas gan verbāli teikumi (centrā — vienvalents verbs, piemēram, *Cigarete gail tumsā*; *Mamma stāv zemē kā iecirsta*, vai vairākvalents verbs, piemēram, *Modernais*

sēdeklis un improvizētais sauljums pasargāja Aleksi no retajām lietus lāsēm; Viņš lēni un bijīgi nesa mani cauri vēsajai dūmakai), gan nomināli (Askolds arī bija rotaļlieta; Baņuta bija vienkārši spontāna), gan adverbiāli (Tas man bija pārāk neizturami; Tas ir ārkārtīgi interesanti) teikumi.

Ja teikuma priekšmetu kā ziņojuma sākumpunktu analizē konsituatīvi saistītā tekstā, jāteic, ka ar to bieži tiek izteikta zināma informācija, piemēram:

Šis Vilis Lācis nemaz nav pelnījis Viļa Lāča lielo prēmiju.

Katrs nākamais orators centās pārspēt iepriekšējo daiļrunībā un patosā.

Tomēr teikums, protams, var būt balstīts arī uz jaunu jeb konsituatīvi nesaistītu informāciju, kas izteikta ar teikuma priekšmetu, piemēram:

Mana tante Geņa dzīvo pašā Rāznas ezera krastā tieši pie Černojes baznīciņas.

Maģija, mūsu rudais kaķis, guļ kā dzijas grīste uz monitora.

Komunikatīvā aspektā interesanta liekas konstrukcija, kur izteikumā vispirms ir teikuma priekšmets, bet aiz tā — tiešais papildinātājs — personas vietniekvārds, kura referents ir izteikuma adresāts, piemēram:

Leons tevi meklē.

Šķiet, šajā izteikumā komunikatīvi uzsvērts ir tieši teikuma priekšmets, kaut arī tas atrodas ierastajā vietā — izteikuma sākumā. Līdzīgi ir izteikumā, kur uzsvērumus vēl pastiprināts ar partikulu *arī*:

Un arī viņa mani meklēja.

4.4.2 Nomināls teikums

Šajā apakšnodaļā uzmanība pievērsta teikuma priekšmeta un izteicēja novietojumam, kā arī teikuma priekšmetam un substantīviskam vai adjektīviskam izteicējam tēmas funkcijā nominālā izteikumā.

4.4.2.1 Teikuma priekšmeta novietojums nominālā teikumā

Teikumos ar nominālu izteicēju teikuma priekšmets parasti atrodas pirms izteicēja.

Izteikumos ar **substantīvisku izteicēju** izteicējs var atrasties aiz teikuma priekšmeta, piemēram:

Teātris ir saruna [..]

Drošība nav greznība.

Bērnudārzs ir sirdslieta un paša entuziasms.

Tāpat izteicējs var būt novietots arī pirms teikuma priekšmeta, piemēram:

Segvārds bija, pieņemsim, „Lapa”. („Rīgas Laiks”)

Jauno akordeonistu pedagoge ir Kristīne Braže.

Mīkla nav Ādolfs Hitlers — mīkla ir cilvēki.

Teikuma priekšmets var būt aktualizēts tā tradicionālajā novietojumā, piemēram:

Jautājums: *Tev taču vēl ir autoritātes?*

Atbilde: *Man Einšteins ir autoritāte. („Rīgas Laiks”)*

Biežāk teikuma priekšmets tiek aktualizēts, to novietojot teikuma beigās:

Sākumā grupas vadītājs bija Uldis Bērziņš.

Protams, var diskutēt, vai teikumos ar nominālu izteicēju var runāt par kādu aktualizāciju, jo šajos gadījumos bieži vien predikatīvajā sakarā savienotas līdzvērtīgas vienības.

Teikumos ar substantīvisku izteicēju atsevišķos gadījumos tiek izvērtēta sintaktisko funkciju noteikšana atkarībā no novietojuma, piemēram, teikumos, kur atkarībā no teikuma nozīmes teikuma priekšmeta funkcijā var būt jebkura no minētajām pilnnozīmes leksēmām, tiek uzskatīts, ka pirmais ir teikuma priekšmets, otrais — izteicējs (par to sk. arī Lokmane 2009, 120), piemēram:

Teātris ir saruna. / Saruna ir teātris.

Māksla ir pretošanās. / Pretošanās ir māksla.

Dzīvība ir kaija. / Kaija ir dzīvība.

Parasti, mainoties teikuma jēdzieniskajai nozīmei, mainās arī secība, kā piemērā:

Spēlfilmā režisors ir dievs. Dokumentālajā kino dievs ir režisors. („Lielā Kristapa ceremonija”)

Ar noteiktu prosodiju sarunvalodā līdzīgos izteikumos teikums varētu sākties arī ar izteicēju (līdzīgi kā sekundāri predikatīva komponenta gadījumā sk. 4.3. nodaļā), tātad galvenā nozīme sintaktiskā sakara noteikšanā šādos gadījumos ir komponentu semantikai, nevis vārdu secībai.

Arī **adjektīviskos izteikumos** teikuma priekšmets parasti ir pirms izteicēja, piemēram:

Šis darbs nav viegls.

Paula „Mēmā dziesma” ir lieliska.

Tomēr atkarībā no komunikatīvā nodoma, aktualizējot teikuma priekšmetu vai citus teikuma locekļus, arī adjektīvisks izteicējs var atrasties pirms teikuma priekšmeta:

Līdz ar to pašsaprotama kļūst lugas variatīvā lasījuma iespējamība.

Šeit svarīgs ir vācu darbnīcu prestižs un Latvijas mērogiem lielais vācu darbnīcu skaits.

4.4.2.2 Nomināls izteicējs tēmas funkcijā un nomināla izteicēja un apzīmētāja robežgadījumi

Nomināls izteicējs tēmas funkcijā ļauj aktualizēt teikuma priekšmetu, jo tas tiek novietots rēmā. Tāpat, noliekot nominālu izteicēju netipiskā vietā — tēmā —, tiek mainīta informācijas struktūra, bet sintaktiskā struktūra parasti nemainās, piemēram:

Šā žanra ievērojamākais meistars bija A. Skarlati.

Ja gan teikuma priekšmets, gan izteicējs ir izteikts ar lietvārdu (par teikumlocekļu funkciju maiņu sk. Lokmane 2009, 114), runātājs atbilstoši izteikuma mērķim un konsituācijai var brīvāk izšķirties, kuru no šīm nominālajām vārdkopām izvēlēties par tēmu, kuru — par rēmu. Šāda iespēja rodas tādēļ, ka katra nominālā vārdkopa predikatīvajā kodolā — ar lietvārdu izteikts teikuma priekšmets vai izteicējs — var tikt vērtēta attieksmē pret konsituatīvo saistību. Izteicējs sev netipiskajā — tēmas — funkcijā bieži ir tad, ja tas ir konsituatīvi saistītās informācijas nesējs, savukārt teikuma priekšmets paūž pilnīgi jaunu, konsituatīvi nesaistītu informāciju, bieži — identificē tekstā neminētu personu, piemēram:

Merkūrija māte bija Maja.

Jauno akordeonistu pedagoģe ir Kristīne Braže.

Ja teikuma sākumā ir novietots adjektīvisks izteicējs, rodas šaubas, vai to var analizēt kā parastu teikuma tēmu, drīzāk tā būtu jāuztver kā marķēta tēma (par marķētu tēmu sk. 3.2.2. nodaļā). Iespējams, izvēloties šādu teikuma sākumu, valodas lietotājs vēlas aktualizēt gan ar teikuma priekšmetu, gan ar izteicēju pausto informāciju, piemēram:

Īpaši izplatītas tās ir maiju ciltīm Gvatemalas kalnu rajonos.

Ievērojams bija viņas templis Efesā.

Līdzīgu teikumu aplūkotajā valodas materiālā nav daudz, tādēļ īsti nevar spriest par šādas teikuma locekļu secības likumībām.

Šķiet, ka pozīcijas maiņa reti noved pie sintaktisko funkciju maiņas (pretēju viedokli sk. Sirotinina 2006, 149), tomēr izteikumos ar verbiem, kas var būt lietoti gan

patstāvīgā nozīmē, gan palīgfunkcijā, ir iespējams, ka funkcija mainās. Šajā pētījumā īpaši aplūkoti tādi gadījumi, kur pazīmes novietojums ir pretrunā tipiskajam novietojumam vai liek šaubīties par vārdfomas sintaktisko funkciju. Ja pazīme ir pastāvīga un nav ierobežota ar izteicēja nosauktās darbības laiku, to parasti izsaka ar nominālu izteicēju vai apzīmētāju.

Lai arī patiešām ir situācijas, kad viena un tā pati vārdfoma atkarībā no interpretācijas un apkaimes var būt gan apzīmētājs, gan sekundāri predikatīvs komponents, gan izteicēja daļa, piemēram, izceltajā tekstā — *Nekur nav tik labi kā dillēs — zala un smaržīga tur dzīve* (čipsu reklāma) —, šajā pētījumā analizēti divu veidu robežgadījumi — sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja (par sekundāri predikatīva komponenta un apzīmētāja robežgadījumiem sk. 4.3. nodaļā), kā arī apzīmētāja un izteicēja robežgadījumi (par šo jautājumu sk. arī Saulīte 2014b).

Izteicēja un apzīmētāja robežgadījumi analizēti kontekstā ar „būt” patstāvīgo nozīmi un papildfunkciju, kas, kā zināms, noskaidrojas tikai noteiktā lietojumā — ar eksistenciālu, vietas, piederības (patstāvīgā funkcijā) vai kvalifikācijas nozīmi (saiņņas funkcijā) (sk. arī Heusinger, Maienborn, Portner 2011, 1805–1808).

4.4.2.2.1 *Adjektīvisks izteicējs — tēma*

Lai arī satura aktualizācijas ziņā visaugstākā aktualizācijas pakāpe jau tāpat piemīt pazīmei, kas izteikta ar izteicēju, atkarībā no komunikatīvā nodoma, konteksta un aktualizācijas, aktualizējot teikuma priekšmetu vai citus teikuma locekļus, teikuma sākumā var tikt izvirzīts viss izteicējs vai izteicēja daļa. Visbiežāk sastopami tādi izteikumi, kur mainās vietām teikuma priekšmets un izteicējs. Šādu novietojumu galvenokārt nosaka konteksts, piemēram, jau iepriekš minētais vai radusies situācija:

*[Viņa aicinājumi uz monumentālu, saturiski dziļu mākslu arī tika savā ziņā atvasināti no klasiskās tradīcijas, piemēram, Mikelandželo paraugiem.] **Samērā tradicionāli** bija arī gleznotāja Ludolfa Liberta dažos rakstos sastopamie teorētiskie uzskati.*

*[Vainīgs bija Mareuss, Florences trakais, vieglprātīgais brālis Mareuss.] **Vainīga** bija pati Florence.*

Tomēr apkaimes un verba palīgfunkcijas dēļ šajos piemēros nav šaubu par pazīmes izteicēja funkciju.

Sastopami arī tādi izteikumi, kur pirms teikuma priekšmeta novietota tikai nomināla izteicēja daļa, kas ir īpaši uzsvērtā, piemēram, nomināli teikumi ar īpašības vārdu teikuma priekšmeta funkcijā:

***Politkorekta** Zālīte ir bijusi tikai pret savu mammu. („Kultūras Diena un Izklaide”)*

***Par daudz jauns** Krišjānis bija, lai aizietu. („Ir”)*

*[..] **bet priecīgs** Aigars ir par to [..]*

Nomināla izteicēja daļa novietota ar vietniekvārdu izteikta teikuma priekšmeta priekšā:

*Irmgarde bija kļedzoši jutusi savu kāju un to, cik — ak, debesu tēvs! — **bezdievīgi kaulaina** tā ir!*

*[Laurai jāmeklē tītariņi.] **Pavisam dumiņi** viņi vēl ir [..] (Zālīte 2014)*

Šajā gadījumā izteicēja funkcija ir skaidra, jo teikuma priekšmets izteikts ar īpašvārdu vai vietniekvārdu, kam nav iespējams apzīmētājs — īpašības vārds ar nenoteikto galotni (citos līdzīgos gadījumos pat var rasties šaubas par prepozitīva īpašības vārda sintaktisko funkciju). Jāpiebilst, ka minētajās konstrukcijās, lai būtu iespējama šāda secība, nepieciešams arī kāds teikuma struktūras shēmas paplašinātājs.

Valodas materiālā konstatēti arī izteikumi, kur pirms teikuma priekšmeta ir viss izteicējs kopā ar saitiņu. Šāds prepozicionāls nomināls izteicējs var būt gan īpaši ekspresīvā izteikumā ar jautājuma un izsaukuma funkciju — *[..] **vai tad nav skaists tāds žests** —*, gan arī vienkāršā stāstījuma teikumā, kur izteicēja prepozitīvo novietojumu ietekmē izteikuma informācijas struktūra, resp., nepieciešamība teikumu sākt ar netiešo papildinātāju vai determinantu:

***par noziegumu** ir atbildīgs Staļins.*

*īpaši piemērots klientiem, **kuriem** ir svarīga bieža pārvietošanās un mobilitāte;*

***Man** ir svarīga arī estētiskā puse.*

Līdzīgi prepozitīvi nomināli izteicēji vērojami izteikumos ar lokāmajiem divdabjiem, kuri veic izteicēja funkciju, jo teikuma galveno nozīmi pauž tieši divdabjs, piemēram:

*No jaunā piegājiena dizainam izstādē ir redzams Olafura Tordarsona darbs *Delirium Tremens*.*

Ziemas periodā ir ieciēnīti ceļojumi uz siltākām zemēm.

Taču arī citiem nav peļami rezultāti.

Cilvēkam ir apgrūtināta skatīšanās gaismā.

[..] ir pārliecināts A. Voitehs.

Kā redzams, šādā pozīcijā izteicējs kopā ar saitiņu neveido teikuma tēmu. Tēmas lomu uzņemas kāds cits teikuma paplašinātājs.

Tomēr ir arī izteikumi, kur „būt” nozīme ir tuvāka patstāvīgai nozīmei, piemēram, komunikatīvi nedalāmā teikumā — *Ir aizliegti partiju nosaukumi, nosaukumu saīsinājumi un simbolika [..]* —, tātad vienlaikus rodas svārstības starp verba patstāvīgo nozīmi, resp., verbālu teikumu, un saitiņas funkciju, resp., nominālu teikumu.

4.4.2.2.2 *Apzīmētāja un adjektīviska izteicēja robežgadījumi*

Latviešu valodā vērojami arī tādi izteikumi, kuros teikuma priekšmeta un izteicēja novietojums neatšķiras no tipiskā novietojuma, tomēr nav pilnīgas pārliecības par „būt” saitiņas funkciju un trūkst arī kritēriju tās noteikšanai. Šādos teikumos, šķiet, mijas kvalifikācijas un eksistences, piederības vai vietas nozīme (par to sk. Lagzdiņa 1997, 196,197).

Arī I. Lokmane norādījusi, ka ir gadījumi, kad verbu patstāvīgā funkcija un palīgfunckcija var robežoties un var konstatēt pāreju no vienas funkcijas uz otru (Lokmane 2012, 38). „Latviešu valodas tekstu korpusā” konstatēti vairāki izteikumi, kur pazīme, kas izteikta ar kvantitatīvas nozīmes vārdu, novietota tipiskajā nomināla izteicēja pozīcijā, piemēram:

Iespējams, [Jargalsaihans dzīvoja] zem tilta — Luksemburgā tie ir vairāki un diezgan lieli.

Tie [mitekļi] esot bijuši vairāki.

Sodi vispār bija daudzi un dažādi.

Iemesli vietējās produkcijas neesamībai ir daudzi.

Jau I. Freimane un J. Kārklīšs ir secinājuši, ka pastāv struktūras shēmas, kur atkarībā no komponenta ar kvantitatīvu pazīmi novietojuma var runāt par verbāla divkoku teikuma modeļa ($N_2 V_{\text{fin}}^{\text{intrans}}$ (*Ir milzums darba*)) inversu lietojumu vai arī par diviem dažādiem modeļiem — verbālu un nominālu ($N_2 (V_{\text{copula}}) N^{\text{kvant}}$ (*Darba ir milzums*)) — atkarībā no novietojuma. Attiecīgi verbālā teikumā tiek paziņots par darba eksistenci, nominālā — ka darba ir daudz (Freimane 1984, 58, 59), tomēr nākamajos minētajos piemēros, abas nozīmes kombinējas un nav īsti nošķiramas:

*Ārpakalpojumu uzņēmumu klientu ieguvumi ir vairāki (varbūt — *eksistē vairāki ārpakalpojumu uzņēmumu klientu ieguvumi*).*

Iemesli iedzīvotāju skaita samazinājumam ir vairāki.

Galvenie uzlabojumi ir vairāki.

Tātad atslēgas jautājumi ir vairāki.

Līdzīga struktūra vērojama arī izteikumos ar citām iespējamajām verba „būt” nozīmēm, piemēram:

‘piemist’ — *Balss viņam bija varena.* (Hänbergs 2012), „[.] galvenais — lai ir ērti,” *ieteikums Sandim ir viens.* („Ir”);

‘piederēt’ — *Ģitāras man ir divas.* („Santa”);

Konstatēts arī teikums, kur tipisks atribūts — īpašības vārds ar noteikto galotni — novietots tipiskajā izteicēja vietā, tādējādi no vārdkopas izveidojot predikatīvu vienību un īpaši uzsverot pazīmi:

Kino tātad būs dokumentālais.

Kā redzams, šajos gadījumos mainās sintaktiskā un komunikatīvā struktūra, bet ne semantiskā, turklāt bieži nianse ir tik niecīga, ka nav iespējams runāt par kaut kādiem norobežošanas kritērijiem.

Kaut gan, šķirot verba patstāvīgo funkciju no palīgfunkcijas, protams, ir jāņem vērā sintaktiskās formas apkaime, respektīvi, sintagmatiskie sakari ar citām sintaktiskajām formām teikumā (Lokmane 2001, 103), šāda nošķiršana atsevišķos gadījumos nemaz īsti nav iespējama, tādēļ novietojums reizēm ietekmē sintaktisko funkciju — tas ir gadījumos, kad nav neviena cita kritērija sintaktiskās funkcijas noteikšanai.

„Būt” patstāvīgās un palīgfunkcijas (sk. arī Ivulāne 2015), līdz ar to apzīmētāja un nomināla izteicēja, noteikšanā reizēm nepalīdz arī dziļāka gramatiskā centra un paplašinātāju analīze — iespējams, ka atsevišķos gadījumos, īpaši izteikumos, kur predikatīvajā kodolā verbs var veikt gan patstāvīgu, gan palīgfunkciju, vārdu secība tomēr ietekmē sintaktisko funkciju. Šādos teikumos varētu runāt par izteicēja un apzīmētāja sinkrētismu.

Iespējas mainīt novietojumu rada dažādu pakāpju nozīmes nianse, kas saistītas gan ar izteikuma predikativitāti, gan modalitāti un laiku, gan aktualizāciju, gan informācijas struktūru un emocionālo ekspresiju. Un šīs nozīmes nianse bieži vien nemaz nav nošķiramas un konstatējamās.

4.4.3 Adverbiāls teikums

Adverbiālos divkomponentu izteikumos adverbs izteicēja funkcijā visbiežāk atrodas aiz teikuma priekšmeta:

Tas bija brīnišķīgi.

Strādāt nebija grūti.

Man šeit iet diezgan traki.

Bez manis viņš pāris nedēļās būs pagalam.

Arī tas ir interesanti.

Svārstības vērojamas teikumos, kur teikuma priekšmets ir infinitīvā, kā arī adverbiālos teikumos ar kvantitatīvas nozīmes adverbu, kad rodas izteicēja un apzīmētāja robežgadījumi, piemēram: *Sandra Naumova skaidro, ka darba notāriem ir daudz.*

Tā kā adverbiālu izteikumu gramatiskajā centrā bieži iesaistās adverbs un darbības vārda infinitīvs, šo izteikumu kontekstā jāaplūko arī kāda cita problēma. Latviešu valodā bieži ir vērojamas konstrukcijas, kur arī infinitīva novietojuma maiņas dēļ var rasties šaubas par teikuma sintaktisko sastāvu. Piemēram, J. Kārklīšs infinitīvu par teikuma priekšmetu nosauc teikumā *Ilgāk te palikt nav iespējams*. Turpretim līdzīgā teikumā ar atšķirīgu teikuma locekļu novietojumu — *Viņam ir iespējams veikt šo uzdevumu* — izteicējs tiek uzskatīts par semantiski modificēta izteicēja daļu (Kārklīšs 1976b, 54, 69). Jāatzīst, ka šādas problēmas visbiežāk rodas teikumos, kur infinitīvs saistīts ar vārdiem, kas noteiktā lietojumā var iegūt semantiskā modificētāja funkciju (*iespējams, nepieciešams, spējīgs, tiesīgs* u. c.).

Tātad J. Kārklīšs adverbiālos izteikumos ar infinitīvu gramatiskajā centrā piedāvā infinitīva funkciju noteikt, ņemot vērā novietojumu, kā arī izteikumā realizētos teikuma locekļus. Viņš norāda:

1) infinitīva kā teikuma priekšmeta funkcija adverbiālos izteikumos ir skaidra tad, ja infinitīvs ir prepozitīvs (atrodas pirms adverba). Savu teikuma priekšmeta funkciju infinitīvs nezaudē arī interpozitīvā pozīcijā, piemēram:

strādāt nebija grūti;

grūti strādāt nebija;

2) ja infinitīvs ir postpozitīvs (atrodas aiz adverba), tā sintaktiskā funkcija ir problemātiska. Jāievēro, ka konstrukcijās ar predikatīvi lietotiem kādības adverbjiem vienmēr ir „atvērta” arī teikuma priekšmeta pozīcija datīvā, kas var būt realizēta vai nerealizēta. Ar realizētu teikuma priekšmeta datīva pozīciju kādības adverbi arī bez verba

infinitīva var veidot pilnu adverbiālu divkoku teikumu shēmu (*man nebija grūti*). Bez datīva veidojas divkoku teikumu nepilnas formas (Kārkliņš 1976b, 55).

Vēlāk latviešu valodas sintaksē ir attīstījusies tradīcija datīvu šādos adverbiālos izteikumos uzskatīt par determinantu (sk. Lokmane 2002; Lokmane 2013c, 759; par determinantu sk. arī 4.5.1. nodaļā), līdz ar to neveidojas problēmas ar t. s. trīskomponentu shēmu (sk. Kārkliņš 1976b, 56). „Latviešu valodas gramatikā”, aprakstot adverbiālu teikumu 2. modeli, sintaktisko funkciju noteikšanā nav ņemts vērā nenoteiksmes novietojums (Lokmane 2013c, 731) — nenoteiksme pamatoti par teikuma priekšmetu uzskatīta dažādā novietojumā, ko atklāj arī analizētie adverbiālie izteikumi.

Aplūkotajā valodas materiālā nav daudz piemēru, kur sastopams prepozitīvs infinitīvs (šī iemesla dēļ darbā atsevišķi nav analizēts infinitīvs tēmas funkcijā; par papildinātāju kā infinitīva atkarīgo komponentu sk. arī 4.2.2.2. nodaļu), piemēram:

Tā domāt ir ērti.

Apsteigt laiku ir garlaicīgi.

Dzīvot pasaulē ir skaisti.

Likās, ka ar jums iet būs viegli un labi.

Šādi izteikumi, šķiet, vairāk pauž vispārinātu apgalvojumu, bez piesaistes konkrētai konsituācijai. Savukārt izteikumos, kur infinitīvs novietots aiz adverbiālā izteicēja, jaušams, ka tie vairāk saistīti ar noteiktu cilvēku loku vai konkrētu jomu:

Grūti to komentēt un saprast.

Grūti šajā filmā pazīt tagadējo aktrisi.

Viegli ir vainot valdību, apkārtējo vidi [..]

Tāpēc ir diezgan bēdīgi šādus izteikumus dzirdēt un lasīt no mūsu sabiedrības intelektuāļiem.

To grūti pārbrist.

Šķiet, ka izteikumos ar šādu secību teikuma sākumā atstāta vieta ārpusshēmas paplašinātājam — determinantam vai situantam, bet, ja teikums sākas ar adverbiālu izteicēju, tad tieši adverbiālais izteicējs ir teikuma tēma (sk. arī 4.4.3.2. nodaļu).

4.4.3.1 Infinitīvs izteikuma sintaktiskajā un komunikatīvajā struktūrā

Infinitīvam teikumā ir iespējamas dažādas sintaktiskās funkcijas (teikuma priekšmets, izteicējs, salikta izteicēja daļa, sekundāri predikatīvs komponents), turklāt tā infinitās formas, gramatisko kategoriju trūkuma (sk. arī Kalnača 2013, 461), kā arī

novietojuma specifikas dēļ bieži rodas neskaidrības infinitīva sintaktiskās funkcijas interpretācijā (par infinitīva sintaktisko funkciju analīzes sistēmu sk. Kārkliņš 1976b).

Novietojums — atrašanās aiz izteicēja — nerada šaubas par infinitīva funkciju, piemēram, teikumos ar nominālu izteicēju, jo infinitīvs šādā gadījumā vienmēr ir teikuma priekšmets (sk. arī Lokmane 2009, 119):

Mīlestība uz koku ir laut tam augt savā vietā un nenest koku mājās.

Galvenais ir reducēt visu līdzņemamo kosmētiku līdz vienas nelielas somiņas tilpumam.

Turklāt tās mērķis bija palīdzēt vietējiem dīleriem atbrīvoties no automašīnām tieši noliktavās.

Šajā nodaļā sīkāk aprakstītas konstrukcijas, kur infinitīva novietojuma maiņas dēļ var runāt par atšķirīgu sintaktisko sastāvu.

Novietojums kā infinitīva sintaktiskās funkcijas noteicējs

Kā norādījis J. Kārkliņš, infinitīva funkciju var mainīt tā vieta (resp., novietojums) teikuma struktūrā (Kārkliņš 1976b, 56), tomēr viņš piebilst, ka infinitīva pozīcijas un funkcijas iespējamie sakari vēl pētījami (Kārkliņš 1976b, 54).

Nodaļā „Infinitīvs teikuma priekšmeta funkcijā” J. Kārkliņš norāda, ka „participiālās konstrukcijās par izteicēju visbiežāk ir divdabis ar *-ams*” (Kārkliņš 1976b, 54), uzskaitot arī konkrētus divdabjus — *iespējams, ieteicams, nepieciešams, pieļaujams, vēlams* (J. Kārkliņa piemērs — *Ilgāk te palikt nav iespējams*), tātad infinitīvs šeit uzskatīts par teikuma priekšmetu. Savukārt nodaļā par infinitīvu izteicēja daļas funkcijā valodnieks atzīst, ka „kā modālie modifikatori funkcionē arī daži ciešamās kārtas tagadnes participi, galvenokārt tādi, kuru leksiskā nozīme saistīta ar iespējamību vai vajadzību, piemēram, *iespējams, nepieciešams, pieļaujams, vēlams* (*Viņam ir iespējams veikt šo uzdevumu; Man nav nepieciešams šeit ilgāk palikt; Kārlim nav vēlams uz šejieni vairs nākt*).” (Kārkliņš 1976b, 69) Jāpiebilst, ka J. Kārkliņa minētajos piemēros parādās arī nomens datīvā, kurš, lai arī pēc nozīmes robežojas ar determinantu, šeit būtu uzskatāms par teikuma priekšmetu.

Arī I. Lokmane norādījusi, ka „izteicējā var būt tikai tagadnes ciešamās kārtas lokāmais divdabis ar modālu nozīmi (tas parasti izsaka iespējamību vai nepieciešamību)” (Lokmane 2013c, 731), savukārt infinitīvs šādos gadījumos ir teikuma priekšmeta funkcijā, tātad pieeja līdzinās pirmajam no J. Kārkliņa minētajiem uzskatiem.

Aplūkojot valodas materiālu, rodas šaubas:

- 1) vai var piekrist J. Kārklīnam, kurš rosina sintaktiskās funkcijas noteikšanā balstīties uz vārdformas novietojumu. Pēc nozīmes līdzīgās konstrukcijās ar semantisko modificētāju arī ir iespējams mainīt pilnnozīmes verba nenoteiksmē novietojumu, bet tas neietekmē gramatiskā centra sastāvu, piemēram:

Niknais mazais skatījās, aizsargāties gribēja, dūša liela.

[..] kur saimniekot var brīvi.

- 2) vai ir lietderīgi nenoteiksmi šādās konstrukcijās uzskatīt par teikuma priekšmetu, ja valodas materiāls liecina, ka visbiežāk infinitīvs šajās konstrukcijās ir novietots aiz ciešamās kārtas tagadnes lokāmā divdabja, piemēram:

ieteicams

Balkona apstādījumiem ieteicams izmantot viengadīgas vasaras puķes.

nepieciešams

pēc 2009. gada 3 gadu laikā būs nepieciešams ieviest papildu fiskālos pasākumus 12–15% no IKP apmērā.

Protams, te ir nepieciešams saskaņot piegādes laikus.

iespējams

To vietā iespējams izmantot krējuma vai jogurtu trauciņus.

Nesteidziniet šos bērnus runāt, jo ar viņiem ir iespējams sazināties intuitīvi.

To [slimību]praktiski nav iespējams iznīcināt ar tīrīšanas līdzekļiem.

Lūk, tā ir iespējams smaidīt arī elektroniski. Smaidu ir iespējams sadzirdēt arī tad, kad neredz cilvēku, kas smaida. Smaidu ir iespējams saklausīt, runājot pa telefonu.

Vai būs iespējams latus apmainīt pret eiro arī pēc norādītā sešu mēnešu perioda?

pieļaujams

[..] nav pieļaujams palielināt pacientu līdzmaksājumus.

[..] ir pieļaujams ierobežot vai aizliegt darbību vai pasākumu [..]

Šiem teikumiem visbiežāk raksturīga vispārinātas personas nozīme. Pie atsevišķiem divdabjiem ir iespējams norādīt personas nosaukumu datīvā, piemēram:

Un arī tad, ja sevi augstu vērtējam, mums nav nepieciešams paaugstināt savu pašvērtību, noniecinot otru un norādot, kāds viņš tāds nekāds.

Novietojot nenoteiksmi pirms divdabja, teikuma nozīme nemainās — mainās tikai informācijas struktūra, piemēram:

Arī sezonālos krēmus tad, kad tos lietot nav nepieciešams, ieteicams uzglabāt ledusskapī.

Šis nelaimīgais zirgu sacīkstēs pieņemtais teiciens bija iestrādāts daudzviet tekstā, un izravēt to pavisam nebija iespējams.

Šādās konstrukcijās lietderīgāk būtu:

- 1) izteicēja sintaktisko funkciju šādās konstrukcijās noteikt neatkarīgi no nenoteiksmes novietojuma;
- 2) uzskatīt nenoteiksmi nevis par teikuma priekšmetu, bet gan par semantiski modificēta izteicēja daļu.

Par labu šādam uzskatam liecina arī tas, ka šīs leksēmas ir pārskaitāmas, resp., ierobežots skaits, tāpat kā semantiskie modificētāji.

Līdzīgu semantiskā modificētāja funkciju iegūst arī atsevišķi adjektīvi (*gatavs, spējīgs, tiesīgs*), kuri izteicējā nevar funkcionēt bez nenoteiksmes, piemēram:

Saimnieks esot gatavs uz kabeļa kaut vai sēdēt.

Šādas mīlestības dēļ katrs no mums ir gatavs upurēt daudz uz šīs pasaules, gatavs samierināties un piekāpties.

[..] viņa ik brīdi ir gatava doties kaujā.

Pārvades sistēmas operators ir tiesīgs ierobežot vai atteikt paredzētos tirdzniecības darījumus.

[..] cūkas ir spējīgas koncentrēties, ir radošas un inteligences līmeņa ziņā pielīdzināmas šimpanzēm.

[..] Rīga ir spējīga pildīt Baltijas jūras reģiona ekonomikas un kultūras metropoles lomu.

Visos šajos teikumos nenoteiksme ir uzskatāma par izteicēja daļu, jāpiebilst, ka šeit nenoteiksmes novietojums ir diezgan stabils un analizētajā valodas materiālā nav piemēru, kur nenoteiksme būtu kādā citā vietā (ne aiz adjektīva) semantiskā modificētāja funkcijā.

4.4.3.2 Adverbiāls izteicējs — tēma

Adverbiāls izteicējs, tāpat kā nomināls izteicējs, tēmas funkcijā ļauj aktualizēt teikuma priekšmetu, jo tas tiek novietots rēmā:

Grūti šajā filmā pazīt tagadējo aktrisi.

Teikumos ar adverbiālu izteicēju un teikuma priekšmetu infinitīvā tieši izteicējs visbiežāk izmantots kā teikuma sākumpunkts, piemēram:

Tāpēc ir svarīgi prognozēt nozares attīstību.

Ir grūti lielā aizvainojumā palikt lielam.

Bija uzbudinoši skart tik ilgi stāvējušu laiku.

Adverbiālu izteicēju tēmas funkcijā var uzskatīt par nemarkētu tēmu, jo šāda secība adverbiālos teikumos ir tipiska, turklāt šādā novietojumā nav saskatāma papildinformācija.

4.5 Determinatīvais sakars

Uz determinatīvā sakara pamata teikumā iesaistās determinants un situants. Šie ārpusshēmas komponenti ir svarīgi teikuma sintaktiskajā un komunikatīvajā struktūrā, tie var piesaistīt teikumu konkrētai runas situācijai un mēdz būt vienīgais ziņojuma sākumpunkts. Īpaši spilgti iepriekš minētais parādās teikumos, kuru centrā ir nevalenti verbi, piemēram, situants teikuma sākumā (sk. arī 3.4. nodaļu par komunikatīvi nedalāmiem izteikumiem):

Ārā zviedza un lija.

Aiz loga visu laiku sniga.

Tālākajās apakšnodaļās aprakstīts determinantu un situantu tipiskais novietojums, kā arī determinatīva sakara paplašinātāji tēmas funkcijā.

4.5.1 Determinanta novietojums

Par determinantu šajā darbā uzskatīts ārpusshēmas paplašinātājs datīvā ar izjutēja vai īpašnieka nozīmi (sk. arī Lokmane 2013c, 758). Valodniecībā šim teikuma loceklim pievērsts daudz uzmanības, jo tā forma (netiešais locījums), semantika un apkaime, kā arī teikuma gramatiskā centra izpratne dažādās apraksta tradīcijās sagādā daudz grūtību. Datīva problemātika sintaksē ir īpaši aktuāla, jo tā nesaraujami saistīta ar tādiem jautājumiem kā teikuma gramatiskais un semantiskais minimums, teikumlocekļu tipi un noteikšanas kritēriji (Lokmane 2002b, 158).

Piemēram, A. Ozols un J. Kārklīšs piedāvājuši trīslocekļu gramatisko centru. A. Ozols gramatiskā centra komponentu nominatīvā, kam ar verbu izteiktā pazīme piemīt pilnīgi vai vispārīgi, sauc par tiešo teikumpriekšmetu, savukārt komponentu datīvā, kam ar verbu izteiktā pazīme piemīt īpašā aspektā (piemēram, daļēji), ieteicis saukt par netiešo teikumpriekšmetu (Ozols 1967, 163). J. Kārklīšs, lai arī piekrīt trīslocekļu gramatiskā centra pieejai, atzīst, ka varētu būt tādas formālas sintaktiskas attieksmes, kas realizējas nevis vārdu savienojumā, bet teikumā (Kārklīšs 1968, 273).

Arī I. Freimane, aprakstot vienpersonas verbus, kas biedrojas ar nominatīvu un

datīvu, pievērš uzmanību datīva divējādaī dabai un norāda: ja verbus, kas apzīmē personīgu attieksmi pret objektīvo realitāti, teikumā lieto bez nominatīva, nešauboties var runāt par datīvu kā netiešo teikuma priekšmetu (piemēram, *viņam dzīvē neveicoties*), tomēr skaidrība zūd, ja pie verba teikumā ir tiešais teikuma priekšmets nominatīvā (piemēram, *Saimniecēm valodas neveicās*) (Freimane 1965, 58). Vēlāk I. Freimane, balstoties uz Natālijas Švedovas (*Natalija Shvedova*) pētījumiem, ieteikusi izjutēja un piederības datīvu uzlūkot par determinantu — brīvu teikuma paplašinātāju, kas nav vārdkopu attieksmēs ar izteicēju un samērā brīvi iesaistās teikumā (Freimane 1984, 56).

Kritiski vērtēto determinanta jēdzienu krievu valodniecībā ieteikusi N. Švedova, kura kā ļoti svarīgas visiem determinantiem (t. i., gan situantiem, gan determinantiem) raksturīgas pazīmes nosauc pozīciju teikuma sākumā vai nepastarpināti pirms gramatiskā centra un spēju iesaistīties dažādās teikuma struktūrās (piem., gan verbālos, gan adverbiālos teikumos) (Shvedova 2005, 204).

N. Švedova sākotnēji šādu teikuma locekli piedāvājusi saukt par determinējošu objektu, bet vēlāk jau dēvē par determinantu, kas, kā minēts iepriekš, pārņemts arī latviešu valodas sintaksē (sk. Freimane 1984) un saglabāts arī jaunākajā „Latviešu valodas gramatikā” (sk. Lokmane 2013c). Jāatzīst, ka termins „determinants” nav īpaši veiksmīgs, jo valodniecībā ar tādas pašas saknes vārdu *determiner, determinative* ‘determinētājs’ tiek saprasta gramatiska vienība, kas norāda uz lietvārda vai lietvārda vārdkopas referenci (Matthews 2007, 101), piemēram, B. Ceplīte norāda, ka determinatīva locekļa funkcija (parasti tādā lieto pronomenus *šis, tas, šāds, tāds*) ir izteikt anaforisko noteiktību (Ceplīte 1971, 203).

Vārdformai, kas izteikta ar netiešo locījumu — datīvu —, parasti atrodas teikuma sākumā (t. i., ir nemarkēta tēma) un semantiski varētu tikt uzskatīta par teikuma priekšmetu, latviešu valodā uzmanību pievēršis arī A. Holvūts (sk. Holvoet 2015). Viņš šādu teikuma locekli latviešu valodā sauc arī par kvazisubjektu (Holvūts 2012, 116).

Tā kā nav izdevies atrast piemērotāko apzīmējumu ar datīvu izteiktajam ārpusshēmas teikuma loceklim, šajā promocijas darbā saglabāts termins „determinants”, kas kā teikumā nosauktās darbības izjutējs attiecas uz teikuma gramatisko centru un tradicionāli atrodas teikuma sākumā, piemēram, verbālos teikumos:

Bērniem arī patīk mājiņas, klucīši, tornīši.

Viņam nepiemīt bailes vai šaubas.

Miai vārdi slīdēja gar ausīm.

Varbūt sen jau brūni iedegušajiem kadriem šī ir maģistrāle uz Matīsa tirgu vai uz atkritumu konteineru rindu, kas ir Miera ielas sākumā. („satori.lv”)

Arī nominālos (*Man līgavas pušķī bija mīļākās puķes lilijas.*) un adverbiālos (*Viņam jau sāka mesties vēsi. Rūdolfam bija bail palikt vienam.*) teikumos determinants parasti ir teikuma sākumā.

Lai arī verbālā teikumā determinants līdzinās vārdkopas atkarīgajam komponentam, tas pirmām kārtām ir saistīts ar teikuma gramatisko centru (Freimane 1984, 57). Būtiska uz determinatīva sakara pamata piesaistītu teikuma locekļu pazīme ir novietojums teikumā — tie visbiežāk atrodas teikuma sākumā (Lokmane 2002b, 158), tajos ietvertā informācija parasti attiecas uz visu teikumu. Tomēr šo teikuma locekļu noteikšanā ļoti svarīga ir arī verba semantika — vai attiecīgais komponents ir verba valences loceklis vai teikuma ārpusshēmas paplašinātājs (t. i., piesaistās uz determinatīva sakara pamata). Determinanta sintaktisko funkciju neietekmē novietojums.

4.5.2 Situanta novietojums

Gan iepriekš minētajā valodas materiālā ar determinantu, gan nākamajos piemēros ar situantu jeb apstākli, kas attiecas uz visu teikumu kopumā un nav pakārtots nevienam vārdam teikumā (Skujiņa (red.) 2007, 361), redzams, ka šādu brīvo paplašinātāju piesaistīšana izteikumos ar vienvalentu verbu centrā bieži ietekmē arī teikuma priekšmeta un izteicēja novietojumu — izteicējs ir pirms teikuma priekšmeta, piemēram, ar lokālas nozīmes situantiem:

Augstu virs netīrā ledus pārvilkta amfiteātra un tā krastā dirnošo bērnu galvām pāršalca vilciens.

No komunikāciju tirdzniecības centra apakšas vēdīja baidīta tumsa un mikls siltums.

No tumsas iznira divas gaismas acis, tām nopakaļ traucās liels furgons.

Tāpat izteicējs pirms teikuma priekšmeta sastopams arī teikumos ar temporālas nozīmes situantu:

Ziemā nevar būt pērkons.

Pēc gada uzsnīga jauns un tīrs rīts.

Ja teikuma sākumā ir situants, teikuma gramatiskajā centrā ir iespējama arī vārdu secība: vispirms teikuma priekšmets, tad — izteicējs. Šāda teikuma priekšmeta un izteicēja secība vērojama verbālos teikumos ar vienvalentu verbu centrā. Reizēm šādā pozīcijā

teikuma priekšmets ir vairāk uzsvērts, piemēram, izteikumos, kur realizēts tikai gramatiskais centrs un ārpusshēmas komponents — determinants vai situants:

Tur skola esot bijusi.

Man bērns būs.

Biežāk gan šādā secībā teikuma priekšmets ir konsituatīvi saistīts, jau zināms, vai arī verbam piesaistīti apstākļi un ir svarīgi, ka pirms verba ir teikuma priekšmets, savukārt aiz verba — adverbiālas nozīmes paplašinātāji:

Aizvien biežāk Severīns paklupa uz līdzenas vietas.

Pa nošmurgātām un sarūsējušām durvīm viņi izkļuva nama pagrabā.

Kādu nedēļu viņš ieradās darbā piecpadsmit minūtes pirms darba laika sākuma un nosēdēja kantorī līdz vēlam vakaram.

Tur balti kaķi staigā pa sienām, uz grīdas kraukšķ tukšas ampulas, koku zari attaisa logu un viegli skrubina notriepto stiklu.

Arī tad, ja teikuma centrā ir divvalents verbs, ir iespējama secība *teikuma priekšmets–izteicējs*, aiz izteicēja atstājot vietu papildinātājam, piemēram:

Lielveikalā Brige sapirka pārtiku gandrīz divām nedēļām.

Ziemās viņi sildīja viens otru zaru būdā, kēra cilpās zaķus un vārīja kopā ar kaltētajām sēnēm.

Tur balti kaķi staigā pa sienām, uz grīdas kraukšķ tukšas ampulas, koku zari attaisa logu un viegli skrubina notriepto stiklu.

Adverbiālas nozīmes paplašinātāja — situanta vai apstākļa — funkcija un novietojums ir diezgan sarežģīts jautājums (sk. arī 4.2.2.3. un 4.2.2.4. nodaļu). Adverbiālas nozīmes teikuma locekļu novietojums tiek uzskatīts galveno faktoru (par to sk. Freimane 1984, 57), kas nosaka to sintaktisko funkciju — atkarībā no vietas teikumā un verba valences tiem var būt gan brīvā paplašinātāja — situanta — funkcija, gan arī verba atkarīgā locekļa — apstākļa — funkcija. Teikuma sākumā izvirzītie situanti var nosaukt iepriekš zināmu teikumā paustā notikuma situatīvo raksturojumu un tādējādi iegūst īpašu lomu aktuālajā dalījumā — tēmas lomu, bet pārējā daļa ir rēma (Freimane 1984, 64).

Tomēr situanta noteikšanā nevar skatīties tikai uz novietojumu, resp., teikuma sākuma pozīciju. Ir jāņem vērā arī verba valences īpatnības, piemēram, verbiem *atrasties*, *stāvēt* u. tml., kuriem lokālas nozīmes paplašinātājs ir obligāts, tas savu vārda sakaru nosacīto teikumlocekļa funkciju saglabā arī teikuma sākumā, piemēram (par vārda sakaru nosacītiem adverbiālas nozīmes paplašinātājiem sk. 4.2.2.4. nodaļā):

Ielas galā stāvēja bieza, balta migla.

Istabas vidū stāvēja galds.

Puskilometra attālumā no „Skalderiem” atrodas sešas dzīvojamās mājas.

Kafejnīcā ienāca trīs vecākas kundzītes.

Kā redzams (to pierāda arī „Latviešu valodas verbu valences datubāze”) arī šajās konstrukcijās, līdzīgi kā determinatīva sakara paplašinātāja un objekta attieksmju paplašinātāja gadījumā, ir ļoti tipiski, ka, adverbiālas nozīmes vārda sakaru nosacītam paplašinātājam izvirzoties teikuma sākumā, mainās teikuma priekšmeta un izteicēja secība. Lai precīzāk varētu nošķirt situantus no vārda sakaru nosacītiem paplašinātājiem, ir jāpaplašina „Latviešu valodas verbu valences datubāze”, kā arī jāizstrādā metodika obligātu un tipisku paplašinātāju identificēšanai.

Tātad, kaut arī daži autori uzskata (sk., piem., Krylova 2009, 88; Freimane 1984), ka vieta teikumā ir viena no būtiskākajām pazīmēm determinanta identificēšanā, vārdu secība, kā jau minēts, determinanta funkciju noteikšanā nav galvenais kritērijs, vienkārši teikuma sākums ir determinanta un situanta tipiskā vieta. Determinatīva paplašinātāja funkcija saglabājas arī netipiskā novietojumā, var runāt vienīgi par kādu īpašu komunikatīvu nolūku, piemēram, izjutēja determinantam:

Ķibeles gadās visiem.

Patiesībā spirtotie visvairāk garšo tieši moldāviem.

viņš mums malciņu ielies.

mans laiks pieder tikai man.

Arī situanta funkcija saglabājas netipiskā novietojumā — teikuma beigās:

[..]Runa taču bija par mīlestību šajā krājumā.

Mašīnīte izrādījās nozagta pirms diviem mēnešiem kādā Latgales mežniecībā.

Pirmie signāli atskanēja drīz.

Tāpat determinatīva sakara paplašinātāji var atrasties arī starp teikuma priekšmetu un izteicēju, piemēram, determinanti:

tavas baltākās domas man pieder.

dzims mums bērni sudraba karotēm mutē.

Ceptas reņģes man vienmēr garšojušas.

prieks tam sirdī plauka.

Situanti starp teikuma priekšmetu un izteicēju vērojami šādos teikumos:

mēs Latvijā visu laiku tikai raudam [..]

visas sievas pēc tāda paziņojuma skrien uz „Skapi”.

4.5.3 Determinatīvs paplašinātājs — tēma

Determinatīvs ārpusshēmas paplašinātājs kā vienkārša teikuma tēma latviešu valodā ir sastopams ļoti plaši un daudzveidīgi. Tā kā tas ir teikuma sakaru, nevis vārda sakaru nosacīts paplašinātājs, tā tipiskā vieta ir teikuma sākums un tas piesaistās dažādām teikuma struktūras shēmām (sk. 4.5.1. un 4.5.2. nodaļu). Adverbiālas nozīmes determinantam jeb situantam piemīt kāda netipiska tēmas pazīme — tas reti izsaka zināmo, kontekstā iepriekš minēto informāciju. Biežāk tas sniedz pamatinformāciju par apstākļiem, kādos realizējas izteikums, tā iekļaujot teikumu noteiktā konsituācijā un nododot rēmas funkciju visam pārējam izteikumam.

Darbības izjutēja determinants tēmas funkciju bieži uzņemas kā semantiskais subjekts, tas tiek uzskatīts arī par īpašu kreisās valences locekli (sk. Lokmane 2002b). Darbības izjutēja determinants — nomens vai nomināla vārdkopa datīvā — bieži parādās teikumos, kuru struktūras shēmu veido darbības vārds *būt* patstāvīgā — pārsvarā piederības vai eksistences — nozīmē, piemēram:

***Viņai** esot aknu plācenīši sunim.*

***Man** taču ir mazs bērns.*

***Man** ir dzīvoklis Rīgā un no senčiem mantota zeme laukos.*

Savukārt adverbiālas nozīmes paplašinātājs parādās teikumos, kuros izteicējs ir *būt* atrašanās nozīmē, piemēram:

***Uz trīs virtuves palodzēm** ir deviņi puķu podi.*

***Arī šodien** ap lielo koka galdu bija visi.*

Gan darbības izjutēja determinants, gan situants tēmas funkcijā bieži parādās verbālos vienkopas teikumos, piemēram:

***Irmgardei** salst.*

***Aiz loga** visu laiku sniga.*

Arī teikumos ar vienvalentu verbu centrā tēmas funkciju bieži veic determinants:

1) izjutēja determinants:

***Kreppapīra eņģelim** aiz dusmām sārtojās ausu gali.*

***Ēdājiem** uz pieres izspiedās sviedru lāses.*

***Mūžsenajiem** mirstamās kaites nemetas.*

2) situants:

Viņas sejā nozibsnēja tramīgs pārsteigums.

Ledainā vējā šūpojās dzeltenas spuldzes.

Tāpat teikumos ar vairākvalentu verbu centrā tēmas funkcijas var uzņemties determinants, piemēram:

Miai vārdi slīdēja gar ausīm.

Iepriekš minētajās teikuma konstrukcijās determinants ir gan strukturāli, gan semantiski nozīmīgs — tas piesaista konkrēto teikuma struktūras shēmu noteiktai saziņas situācijai un dod iespēju dalīt teikumu tēmā un rēmā. Turklāt divkopu teikumos ar vienvalentu verbu centrā determinanta piesaistīšana tēmas funkcijā ļauj teikuma priekšmetam kopā ar izteicēju veikt rēmas funkciju.

Adverbiālas nozīmes determinanti jeb situanti tēmas funkcijā plaši tiek lietoti arī teikumos ar vairākvalentu verbu centrā, piemēram:

Tagad viņi tajā redzēja viens otra acis.

Jau agrāk viņa skolai uzdāvināja Lāsmas vijoli.

Palagu izšuvumos viņas atainoja pārdzīvoto.

Visu vakaru Tristāns Izoldei neļāva kāpt uz klāja.

Šādās konstrukcijās varētu rasties jautājums — kā uzlūkot nākamo nominālo vienību aiz situanta — kā tēmas sastāvdaļu, kā rēmas sastāvdaļu vai kā pilnīgi atsevišķu aktuālā dalījuma vienību. Lietderīgāk to būtu uzskatīt par rēmas sastāvdaļu, jo rēmā kā komunikatīvi svarīgākajā izteikuma vienībā var būt apvienoti pēc komunikatīvā nozīmīguma atšķirīgi elementi un sīkāks to dalījums būtu aplūkojams attieksmēs ar konsituatīvo saistību (opozīcijā konsituatīvi saistītā un konsituatīvi nesaistītā informācija), nevis ar aktuālo dalījumu.

Determinatīva sakara paplašinātāji kā teikuma sākumpunkts nereti izmantoti arī nominālos teikumos, piemēram:

Tev vienkārši katrs kopā pavadītais mirklis ir svētlaipe.

Daudzās kultūrās tēja ir neatņemama dažādu sabiedrisku pasākumu sastāvdaļa.

Vilciena kupejā viņas bija četras biedres.

Šādās dienās Anetes vēsums šķita divtik absurds.

Tāpat adverbiālos teikumos determinatīvs ārpusshēmas paplašinātājs var būt tēma:

Vecākiem bija patīkami to dzirdēt.

Savā dzīvoklī man būtu vieglāk.

Normālam cilvēkam bija bail palikt trijatā ar Fridrihu un viņa cellu.

Determinatīva sakara paplašinātāja spēja piesaistīties dažādām teikuma struktūras shēmām nostiprina pārliecību, ka tas nav vārda sakaru noteikts paplašinātājs, turklāt tā tipiskā vieta — teikuma sākums — un spēja attiekties uz visu pārējo izteikumu ļauj determinatīva sakara paplašinātāju uzlūkot par tipisku nemarkētu tēmu latviešu valodā, kaut arī šādai tēmai bieži vien nepiemīt viena no tēmas pamatpazīmēm — tēma kā zināmās informācijas paudēja.

Secinājumi

Aprakstītās vārdu secības problēmas sakārtojuma sakarā saistītas nevis ar aktuālo dalījumu un kādu īpašu uzsvērumu, bet gan ar teksta autora nespēju domās apstrādāt dažādu vārdformu savstarpējās attiecības un izvēlēties atbilstošu novietojumu. Turklāt arī šāda teksta uztverē acīmredzot nav lielu problēmu, jo klausītājam aptuveni ir skaidrs, par ko ir runa.

Paralēli pakārtotu apzīmētāju analīze nominālās, īpaši substantīviskās, vārdkopās pierāda, ka apzīmētāju secībai ir noteiktas likumības — novietojumu ietekmē atkarīgā komponenta piesaistījuma formālais paveids (saskaņojums vai pārvaldījums), morfoloģisko formu daudznozīmība, leksēmu gramatiskās nozīmes, piemēram, noteiktība, un iespējas ar centrālo komponentu veidot nozīmes ziņā ciešāku vārdu savienojumu.

Dubulta pārvaldījuma gadījumā apzīmētāju novietojumā vislielākā nozīme ir tam, kurš apzīmētājs ar apzīmējamo vārdu ir saistīts ciešāk, bet kurš pievienojas jau izveidotajai vārdkopai. Dubulta saskaņojuma gadījumā tālāk no apzīmējamā vārda ir vietniekvārdi un skaitļa vārdi, tuvāk apzīmējamam vārdam — adjektīvi. Izņēmumi ir gadījumos, kad kārtas skaitļa vārdi kopā ar apzīmējamo vārdu veido nozīmes ziņā nedalāmu vienību.

Pārvaldījuma un saskaņojuma kombinācijām raksturīgi, ka noteikto īpašības vārdu un kārtas skaitļa vārdu novietojums attiecsmē pret centrālo komponentu ir brīvāks, tas ļauj variēt saskaņotā un pārvaldītā atkarīgā komponenta novietojumu, bet ne neierobežoti.

Pamata skaitļa vārdi un nenoteiktie īpašības vārdi noteiktā novietojumā var iegūt noteiktības nozīmi. Kaut arī valodas materiālā ir atrodami pretēji piemēri, vārdkopās ar paralēli pakārtotiem apzīmētājiem nozīmes ziņā ciešāk saistītu vienību veidošana no centrālā komponenta un pamata skaitļa vārdiem vai nenoteiktajiem īpašības vārdiem latviešu valodā ir ierobežota.

Papildinātājs parasti atrodas aiz verba, bet tā novietojumu var ietekmēt teikuma struktūras shēmas tips, citu teikuma locekļu realizācija, konsituācija, kā arī tas, ar kādām

leksēmām izteikts papildinātājs. Papildinātāja novietojums var ietekmēt arī teikuma priekšmeta un izteicēja savstarpējo novietojumu.

Netiešais papildinātājs tēmas funkcijā sastopams samērā reti — gadījumos, ja noteiktu apstākļu dēļ tēmā nevar izvirzīties teikuma priekšmets, tiešais papildinātājs vai situants. Savukārt tiešais papildinātājs teikuma sākumā novērots dažādos gadījumos, piemēram, speciālajos jautājuma teikumos, konstrukcijās bez teikuma priekšmeta virsējā struktūrā, gadījumos, ja izsaka zināmo informāciju. Papildinātājs (viens pats vai kopā ar centrālo komponentu) tēmas funkcijā var būt ne tikai verbāla izteicēja atkarīgais komponents. Arī infinitīva (teikuma priekšmeta, kas izteikts ar infinitīvu vai modificēta izteicēja pilnnozīmes daļas) atkarīgais komponents var atrasties teikuma sākumā. Tāpat papildinātājs tēmas funkcijā iespējams teikumos, kur tas ir sekundāri predikatīvs komponents vai sekundāri predikatīva komponenta atkarīgais komponents.

Vārda sakaru nosacītu adverbiālas nozīmes paplašinātāju novietojums var būt dažāds. Ja šādi paplašinātāji atrodas teikuma sākumā, tos ir lietderīgi uzskatīt par marķētu tēmu.

Situācijās, kad nomens var funkcionēt kā apzīmētājs, sekundāri predikatīvs komponents vai izteicējs, sintaktisko funkciju noteikšanā ir būtiski vairāki aspekti — vārdformu nozīme, apkaime, virsējā struktūrā realizētie teikuma locekļi, teikuma nozīme un nedaudzos gadījumos arī konkrētās vārdformas novietojums.

Sekundāri predikatīvs komponents, pievienojoties konkrētam izteikumam, vienlaikus pievieno arī aktuālu pazīmi, kuras aktualitāte īpaši nemainās novietojuma ietekmē. Jautājums tikai — kā šī vārdforma iekļaujas pārējā izteikuma informācijas struktūrā. Līdzīgi izteikuma informācijas struktūra mainās, ja kādā valodas funkcionālajā stilā, piemēram, dzejā vai sarunvalodā, vārda sakaru nosacīts paplašinātājs novietots tam netipiskā vietā. Šajos gadījumos lielākā nozīme acīmredzot ir tam, vai īpašības vārds teikumā pauž kādas reālijas pastāvīgu pazīmi (apzīmētājs) vai arī norāda uz īslaicīgu, nosauktās darbības laikam raksturīgu pazīmi (sekundāri predikatīvs komponents).

Teikuma priekšmets ir vistipiskākais tēmas veidotājs latviešu valodā un tas kā tēma visbiežāk izsaka konsituatīvi saistītu informāciju.

Lai arī satura aktualizācijas ziņā visaugstākā aktualizācijas pakāpe jau tāpat piemīt pazīmei, kas izteikta ar adjektīvisku izteicēju, atkarībā no komunikatīvā nodoma, konteksta un aktualizācijas, aktualizējot teikuma priekšmetu vai citus teikuma locekļus, teikuma sākumā var tikt izvirzīts viss adjektīviskais izteicējs vai adjektīviska izteicēja daļa.

Latviešu valodā ir arī teikumi, kuros varētu runāt par nomināla izteicēja un apzīmētāja sinkrētismu. Piemēram, darbības vārda „būt” patstāvīgās un palīgfunkcijas, līdz ar to arī apzīmētāja un nomināla izteicēja noteikšanā reizēm nepalīdz arī dziļāka gramatiskā centra un paplašinātāju analīze — iespējams, ka atsevišķos gadījumos, īpaši izteikumos, kur predikatīvajā kodolā verbs var veikt gan patstāvīgu, gan palīgfunkciju, vārdu secība tomēr ietekmē sintaktisko funkciju.

Iespējas mainīt novietojumu rada dažādu pakāpju nozīmes nianse, kas saistītas gan ar izteikuma predikativitāti, gan modalitāti un laiku, gan aktualizāciju, gan informācijas struktūru un emocionālo ekspresiju. Un šīs nozīmes nianse bieži vien nemaz nav nošķiramas un konstatējam.

Lai arī adverbiālos divkomponentu teikumos adverbiāls izteicējs parasti atrodas aiz teikuma priekšmeta, adverbiālu izteicēju tēmas funkcijā var uzskatīt par nemarkētu tēmu, jo šāda secība adverbiālos teikumos ir samērā tipiska, turklāt šādā novietojumā nav saskatāma nekāda papildinformācija.

Lai gan bieži tiek norādīts, ka vieta teikumā ir viena no būtiskākajām pazīmēm determinatīva sakara paplašinātāja identificēšanā, vārdu secība tā sintaktiskās funkcijas noteikšanā nav galvenais kritērijs, vienkārši teikuma sākums ir determinanta un situanta tipiskā vieta. Determinatīva sakara paplašinātāja funkcija saglabājas arī netipiskā novietojumā, var runāt vienīgi par kādu īpašu komunikatīvu nolūku.

Adverbiālas nozīmes determinantam jeb situantam tēmas funkcijā piemīt kāda netipiska tēmas pazīme — tas reti izsaka zināmo, kontekstā iepriekš minēto informāciju. Biežāk tas sniedz pamatinformāciju par apstākļiem, kādos realizējas izteikums, tā iekļaujot teikumu noteiktā konsituācijā un nododot rēmas funkciju visam pārējam izteikumam.

Determinatīva sakara paplašinātāja spēja piesaistīt dažādām teikuma struktūras shēmām nostiprina pārliecību, ka tas nav vārda sakaru noteikts paplašinātājs, turklāt tā tipiskā vieta — teikuma sākums — un spēja attiekties uz visu pārējo izteikumu ļauj determinatīva sakara paplašinātāju uzlūkot par tipisku nemarkētu tēmu latviešu valodā, kaut arī šādai tēmai bieži vien nepiemīt viena no tēmas pamatzīmēm — tēma kā zināmās informācijas paudēja.

Secinājumi

1. Vārdu secības galvenā funkcija latviešu valodā ir komunikatīvā funkcija, tomēr noteiktu vārdu secību latviešu valodā ietekmē arī valodas sistēma kopumā, teikuma semantiskā struktūra, semantiskās struktūras realizācija sintaktiskajā struktūrā, teikuma struktūras shēmas tips, arī leksēmas, ar kādām izteikti teikuma locekļi, tāpat ir svarīga intonācija un konsituācija.
2. Uz vārdu secību bieži attiecināmās opozīcijas tieša/netieša vārdu secība un objektīva/subjektīva vārdu secība ir samērā pretrunīgas, tās skatāmas ciešā saiknē, nevis atrauti cita no citas, turklāt piemērotāka ir šo pāru gradācija, nevis pretstatīšana. SVO ir latviešu valodas vārdu pamatsecība gan pēc lietojuma biežuma, gan arī pēc tā, ka tā drīzāk nekā citas uzskatāma par pragmatiski nemarkētu vārdu secību, t. i., tipisko vārdu secību, savukārt vārdu secība VOS un VSO latviešu valodā drīzāk ir pragmatiski marķēta nekā nemarkēta.
3. Nozīmīga informācijas struktūras sastāvdaļa ir teikuma uzsvars, bet tas nav pietiekams kritērijs tēmas un rēmas noteikšanā, piemēram, nav pārlicības, ka teikuma uzsvars vienmēr norāda uz rēmu, resp., vai tiešām gadījumos, kad ir uzsvērts teikuma sākums, tas uzskatāms par rēmu. Lietderīgāk ir pieņemt, ka uzsvars var būt arī tēmā — it īpaši, ja tas ir kontrastīvais uzsvars.
4. Vārdu secības komunikatīvā aspekta analīzē jāņem vērā informācijas struktūra, kas ir komunikatīvās struktūras sastāvdaļa. Informācijas struktūras teorijai raksturīgas ļoti dažādas pieejas, pēc kuru izpētes kopumā var konstatēt divus galvenos informācijas struktūras aspektus — konsituatīvo saistību un aktuālo dalījumu. Ņemot vērā šos aspektus, vārdu secību latviešu valodā var aprakstīt iespējami pilnīgi.
5. Nevar piekrist, ka valodās ar brīvu vārdu secību teikumā ir iespējama jebkāda vārdu secība. Brīva vārdu secība latviešu valodā nozīmē, ka valodā pastāv vairāk iespēju, ko izvēlēties par teikuma tēmu un kā noformēt rēmu. Nosakot tēmu un raksturojot, ar kādiem teikuma locekļiem tā izteikta, atklājas arī rēmas būtiskākās īpatnības: tā var būt veidota no informatīvi atšķirīgām vienībām, rēmā parasti ietilpst izteicējs, par rēmas centru uzskatāmas teikuma beigas, resp., teikuma pēdējais komponents ar paplašinātājiem vai bez tiem.
6. Aktuālais dalījums aplūkojams kā parādība, kas attiecas gan uz teikumu kā valodas vienību, gan uz izteikumu kā runas vienību, jo nevar iedomāties teikuma izveides

procesu pirms aktuālā dalījuma un pēc tā. Neierobežotā valodas materiālā, piemēram, nejauši izvēlētā vienkāršā teikumā, aktuālo dalījumu vislietderīgāk ir analizēt, apskatot tēmu kā ziņojuma sākumpunktu, t. i., pozicionāli saistītu elementu, un pieņemot, ka tēma var būt marķēta vai nemarkēta. Par tēmu ir uzskatāms teikuma pirmais komponents — viens pats vai kopā ar tā atkarīgajiem komponentiem. Teikumi, kas sākas ar verbālu izteicēju, aplūkojami kā komunikatīvi nedalāmi izteikumi, resp., verbāls izteicējs neveido tēmu.

7. Komunikatīvi nedalāmi izteikumi ir būtiska aktuālā dalījuma parādība. Latviešu valodā bieži ir iespējami izteikumi bez tēmas — tēmas neesamību var noteikt gan verba saistāmība, gan diatēze, gan teikuma priekšmeta un izteicēja secība, gan arī iespēja reducēt kādu no strukturāli nozīmīgiem komponentiem izteikumā.
8. Uz marķētu tēmu norāda vairāki aspekti — konsituatīvā saistība, teikuma uzsvars, partikulas. Lai arī aktuālā dalījuma analīzē komponenta pozīcija kā galvenais kritērijs tēmas noteikšanā varētu šķist pārlietu formāla, tomēr, ievērojot sintaktiskās struktūras saikni ar komunikatīvo struktūru un kā papildu pazīmi pievienojot konsituatīvo saistību, var spriest par vārdu secības un aktuālā dalījuma īpatnībām latviešu valodā. Parasti nemarkēta tēma ir teikuma priekšmets vai determinants, savukārt par marķētu tēmu visbiežāk uzskatāms adjektīvisks izteicējs, sekundāri predikatīvs komponents un vārda sakaru nosacīts adverbiālas nozīmes paplašinātājs.
9. Paralēli pakārtotu apzīmētāju analīze nominālās, īpaši substantīviskās, vārdkopās pierāda, ka apzīmētāju secībai ir noteiktas likumības — novietojumu ietekmē atkarīgā komponenta piesaistījuma morfoloģiskais paveids (saskaņojums vai pārvaldījums), morfoloģisko formu daudznozīmība, leksēmu papildpazīmes (piemēram, noteiktība) un iespējas ar centrālo komponentu veidot nozīmes ziņā ciešāku vārdu savienojumu.

Pārvaldījuma un saskaņojuma kombinācijām raksturīgi, ka noteikto īpašības vārdu un kārtas skaitļa vārdu novietojums attieksmē pret centrālo komponentu ir brīvāks, tas ļauj variēt saskaņotā un pārvaldītā atkarīgā komponenta novietojumu, bet ne neierobežoti.

Pamata skaitļa vārdi un nenoteiktie īpašības vārdi noteiktā novietojumā var iegūt noteiktības nozīmi.

Kaut arī valodas materiālā ir atrodami pretēji piemēri, vārdkopās ar paralēli pakārtotiem apzīmētājiem nozīmes ziņā ciešāk saistītu vienību veidošana no centrālā komponenta un pamata skaitļa vārdiem vai nenoteiktajiem īpašības vārdiem latviešu valodā ir ierobežota.

10. Papildinātājs parasti atrodas aiz verba, bet tā novietojumu var ietekmēt teikuma struktūras shēmas tips, citu teikuma locekļu realizācija, konsituācija, kā arī tas, ar kādām leksēmām izteikts papildinātājs. Papildinātāja novietojums var ietekmēt arī teikuma priekšmeta un izteicēja savstarpējo novietojumu.

Papildinātājs (viens pats vai kopā ar centrālo komponentu) tēmas funkcijā var būt ne tikai verbāla izteicēja atkarīgais komponents. Arī infinitīva (teikuma priekšmeta, kas izteikts ar infinitīvu, vai modificēta izteicēja pilnnozīmes daļas) atkarīgais komponents — papildinātājs — var atrasties teikuma sākumā. Tāpat papildinātājs tēmas funkcijā iespējams teikumos, kur tas ir sekundāri predikatīvs komponents vai sekundāri predikatīva komponenta atkarīgais komponents.

11. Sekundāri predikatīvs komponents, pievienojoties konkrētam izteikumam, vienlaikus pievieno arī aktuālu pazīmi, kuras aktualitāte īpaši nemainās novietojuma ietekmē. Jautājums tikai — kā sekundāri predikatīvs komponents iekļaujas pārējā izteikuma informācijas struktūrā: atrodas tēmā vai rēmā.

12. Teikuma informācijas struktūra mainās, ja kādā valodas funkcionālajā stilā, piemēram, dzejā vai sarunvalodā, vārda sakaru nosacīts paplašinātājs novietots tam netipiskā vietā. Šajos gadījumos lielākā nozīme acīmredzot ir tam, vai īpašības vārds teikumā pauž kādas reālijas pastāvīgu pazīmi (tātad ir apzīmētājs) vai arī norāda uz īslaicīgu, nosauktās darbības laikam raksturīgu pazīmi (ir sekundāri predikatīvs komponents).

13. Satura aktualizācijas ziņā (no pazīmēm, kas izteiktas ar apzīmētāju, sekundāri predikatīvu komponentu vai adjektīvisku izteicēju) visaugstākā aktualizācijas pakāpe jau tāpat piemīt pazīmei, kas izteikta ar adjektīvisku izteicēju. Tomēr atkarībā no komunikatīvā nodoma, konteksta un aktualizācijas (aktualizējot teikuma priekšmetu vai citus teikuma locekļus) viss adjektīviskais izteicējs vai daļa no tā var tikt izvirzīts teikuma sākumā.

Iespējas mainīt novietojumu rada dažādu pakāpju nozīmes nianses, kas saistītas gan ar izteikuma predikativitāti, gan modalitāti un laiku, gan aktualizāciju, gan

informācijas struktūru un emocionālo ekspresiju. Šīs nozīmes nianšes bieži vien nemaz nav nošķiramas un konstatējamas.

14. Latviešu valodas teikumos var runāt par nomināla izteicēja un apzīmētāja sinkrētismu. Darbības vārda „būt” patstāvīgās un palīgfunkcijas, līdz ar to arī apzīmētāja un nomināla izteicēja noteikšanā reizēm nepalīdz arī dziļāka gramatiskā centra un paplašinātāju analīze — atsevišķos gadījumos, īpaši teikumos, kur predikatīvajā kodolā verbs var veikt gan patstāvīgu funkciju, gan palīgfunkciju, vārdu secība tomēr ietekmē sintaktisko funkciju.
15. Determinatīva sakara paplašinātāja spēja piesaistīt dažādām teikuma struktūras shēmām nostiprina pārlicību, ka tas nav vārda sakaru noteikts paplašinātājs, turklāt tā tipiskā vieta — teikuma sākums — un spēja attiekties uz visu pārējo izteikumu ļauj determinatīva sakara paplašinātāju uzlūkot par tipisku nemarķētu tēmu latviešu valodā, kaut arī šādai tēmai bieži vien nepiemīt viena no tēmas pamatpazīmēm — tēma kā zināmās informācijas paudēja.

Tēzes

1. Vārdu secības galvenā funkcija latviešu valodā ir komunikatīvā funkcija, tomēr noteiktu vārdu secību latviešu valodā ietekmē arī valodas sistēma kopumā, teikuma semantiskā struktūra, semantiskās struktūras realizācija sintaktiskajā struktūrā, teikuma struktūras shēmas tips, arī leksēmas, ar kādām izteikti teikuma locekļi, tāpat ir svarīga intonācija un konsituācija.
2. Brīva vārdu secība latviešu valodā nozīmē, ka pastāv vairāk iespēju, ko izvēlēties par teikuma tēmu un kā noformēt rēmu. Nosakot tēmu un raksturojot, ar kādiem teikuma locekļiem tā izteikta, atklājas arī rēmas būtiskākās īpatnības: tā var būt veidota no informatīvi atšķirīgām vienībām, rēmā parasti ietilpst izteicējs, par rēmas centru uzskatāmas teikuma beigas, resp., teikuma pēdējais komponents ar paplašinātājiem vai bez tiem.
3. Lai arī aktuālā dalījuma analīzē komponenta pozīcija kā galvenais kritērijs tēmas noteikšanā varētu šķist pārlietu formāla, tomēr, ievērojot sintaktiskās struktūras saikni ar komunikatīvo struktūru un kā papildu pazīmi pievienojot konsituatīvo saistību, var spriest par vārdu secības un aktuālā dalījuma īpatnībām latviešu valodā. Parasti nemarķēta tēma ir teikuma priekšmets vai determinants, savukārt par marķētu tēmu visbiežāk uzskatāms adjektīvisks izteicējs, sekundāri predikatīvs komponents un vārda sakaru nosacīts adverbialas nozīmes paplašinātājs.

Avoti

Korpusi un datubāzes

Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss (miljons-2.0 un LVK2013). Izstrādāts Latvijas Universitātes aģentūrā „Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts”. Pieejams: www.korpuss.lv.

Latviešu valodas runas korpuss. Izstrādāts 2013. gadā IT kompetences centra ERAF līdzfinansētā projekta „Informācijas un komunikāciju tehnoloģiju kompetences centrs” nozares pētījuma „Runas korpusa izveide, principi, metodes, realizācija” laikā. Apjoms — 100 stundu. Nav publiski pieejams.

Latviešu valodas verbu valences datubāze. Izstrādāta Latvijas Universitātes aģentūrā „Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts”. Nav publiski pieejama.

Daiļliteratūra

Eglītis, Anšlavs. 2007. *Līgavu mednieki*. Rīga: Mediasat Group.

Ezera, Regīna. 1973. *Pavasara pārkons*. Stāsti un noveles. Rīga: Liesma.

Hānbergs, Ēriks. 2012. *Pirmā grēka līcis*. Rīga: Jumava.

Priede, Gunārs. 1988. *Sēnes un siens*. Lugu izlase. Rīga: Liesma.

Sabaļauskaite, Kristina. 2008. *Silva rerum*. Tulk. Dace Meiere. Rīga: Zvaigzne ABC.

Stāsti: prozas lasījumi klātienē un neklātienē. 2007. Rīga: Dienas Grāmata.

Zālīte, Māra. 2014. *Pieci pirksti*. Rīga: Mansards.

Preses izdevumi, elektroniskie plašsaziņas līdzekļi

36,6 C (žurnāls)

apollo.lv (ziņu vietne)

copeslietas.lv (forums)

Ieva (žurnāls)

Ir (žurnāls)

Kultūras Diena un Izklaide (avīze)

la.lv (ziņu vietne)

Latvijas Architektūra (žurnāls)

Latvijas Radio („Latvijas Radio” raidījumi)

Lielā Kristapa ceremonija (Nacionālā filmu festivāla „Lielais Kristaps” 2014. gada balvu pasniegšanas ceremonija)

lsm.lv (Latvijas Sabiedrisko mediju portāls)

meteo.lv (Latvijas Vides, ģeoloģijas un meteoroloģijas centra mājaslapa)

Rīgas Laiks (žurnāls)

Santa (žurnāls)

satori.lv (interneta žurnāls)

tvnet.lv (ziņu vietne)

twitter.com (sociālā tīkla tīmekļa vietne)

Teorētiskā literatūra

1. Adamec, Przhemysl. 1966. *Porjadok slov v sovremennom russkom jazyke*. Praha.
2. Ageluth, Johan Fridrich. 1828. Über die Wort folge in der lettischen Sprach. *Magazin*, S. 76–80.
3. Ambrazas, Vytautas (red). 1997. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
4. Ammann, Hermann. 1928. *Die menschliche Rede 2. Der Satz*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
5. Auziņa, Ilze. 2013. Valodas suprasegmentālās jeb prosodiskās vienības. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 104.–122. lpp.
6. Auziņa Ilze; Saulīte Baiba; Nešpore, Gunta. 2012. Adverbiālas nozīmes determinantu nošķiršana teikumā: runas datu analīze. *Valoda: nozīme un forma. 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). LU Akadēmiskais apgāds, 40.–48. lpp.
7. Beitiņa, Maigone. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. 2009. Liepāja: LiePa.
8. Beloshapkova, Vera (red.). 2002. *Sovremennyj russkij jazyk*. Moskva: Azbukovnik. Pirmizd.: Beloshapkova, Vera (red.). 1981. *Sovremennyj russkij jazyk*. Moskva: Vysshaja shkola.
9. Bērziņa-Baltiņa, Valerija. 1946. *Latviešu valodas gramatika*. Trešais izdevums. B. v.: Latviešu apgāds.
10. Bielenstein, August. 1863. *Handbuch der lettischen Sprache von A. Bielenstein*. Mitau.
11. Brown, Keith; Miller, Jim. 2006. *Syntax. A Linguistic Introduction to Sentence structure*. London, New York: Routledge. Pirmizd.: Brown, Keith, Miller, Jim. 1980. *Syntax. A Linguistic Introduction to Sentence structure*. HarperCollins Academic.
12. Ceplīte, Brigita. 1971. Kontekstuālā noteiktība. *Vārda semantika*. Ceplītis, Laimdots (atb. red.). Rīga: Zinātne, 147.–215. lpp.
13. Ceplītis, Lajmdot. 1974. *Analiz rechevoj intonacii*. Riga: Zinatne.

14. Ceplītis, Laimdots; Katlape, Nora. 1960. *Izteiksmīgas runas pamati*. Rīga: Zinātņu akadēmija.
15. Chafe, Wallace L. 1975a. Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects and topics. *Subject and Topic*. Li, Charles N. (ed.). Academic Press, 1975, pp. 25–55.
16. Chejř, Uolles, L. 1975b. *Znachenie i struktura jazyka*. Moskva: Progress. Pirmizd.: Chafe, Wallace. 1970. *Meaning and the Structure of Language*. Chicago: The University of Chicago Press.
17. Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. The M.I.T. Press. Massachusetts Institute of Technology. Cambridge, Massachusetts.
18. Ciematniece, Līga. 2015. *Teikuma semantiskās un sintaktiskās attieksmes latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
19. Cruse, Alan. 2004. *Meaning in Language*. Oxford University Press.
20. Dahl, Östen. 1969. *Topic and Focus: a Study in Russian and General Transformational Grammar*. Göteborg: Elandres Botryckeri.
21. Daneř, Frantiřek. 1964. A Three-Level Approach to Syntax. *Travaux Linguistique de Prague 1*, pp. 225–240.
22. Daneř, Frantiřek. 1974. Functional Sentence Perspective and the Organization of the Text. *Papers on Functional Sentence Perspective*. Daneř, Frantiřek (ed.). Prague: Academia, pp. 106–128.
23. Dik, Simon C. 1997. *The Theory of Functional Grammar*. Hengeveld, Kees (ed.). Vol.1. Berlin; New York: Mouton de Gruyter. Pirmizd.: Dik, Simon C. 1978. *Functional Grammar*. London: Academic Press.
24. Dryer, Matthew S. 1996. Word Order Typology. *Handbook on Syntax*. Vol. 2. Jacobs, Joachim (ed.). Walter de Gruyter Publishing, pp. 1050–1065.
25. Dryer, Matthew S. 2007. Word order. *Clause Structure, Language Typology and Syntactic Description*. Vol. 1. Shopen, Timothy (ed.). Second Edition. Cambridge University Press, pp. 61–130.
26. Endzelin, Janis. 1922. *Lettische Grammatik*. Riga: A. Gulbis.
27. Endzelīns, Jānis; Mīlenbahs, Kārlis. 1907. *Latviešu gramatika*. Rīga: Zihmaņa apgāds.
28. Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts

- izdevniecība.
29. Fillmore, Charles, J. 1968. *The Case for Case*. Bach, Emmon; Harms, Robert T. (eds.). *Universals in Linguistics Theory*. London: Holt, Rinehart and Winston, pp. 1–88.
  30. Firbas, Jan. 1964. On defining the theme in functional sentence analysis. *Travaux Linguistique de Prague 1*, pp. 267–280.
  31. Firbas, Jan. 1987. On some basic issues of the theory of functional sentence perspective II. *On Wallace L. Chafe's view on new and old information and communicative dynamism*. *Brno Studies in English 17*, pp. 51–59.
  32. Firbas, Jan. 1992. *Functional sentence perspective in written and spoken communication*. New York: Cambridge University Press.
  33. Freimane, Inta. 1965. Vienpersonas darbības vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. *LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. Nr. 1 (210), 51.–60. lpp.
  34. Freimane, Inta. 1984. Determinantu (situantu) problēma. *LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. Nr. 7, 55.–66. lpp.
  35. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
  36. Freimane, Inta. 1992. Vienkārša teikuma paradigma. *Valodas aktualitātes*. 1991. Rīga: Zinātne, 9.–21. lpp.
  37. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
  38. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
  39. Gabelentz, Georg von der. 1901. *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig: C.H. Tauchnitz. Pirmizd.: Gabelentz, Georg von der. 1891. *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig: C.H. Tauchnitz.
  40. Givón, Talmy. 2001a. *Syntax*. Vol. 1. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
  41. Givón, Talmy. 2001b. *Syntax*. Vol. 2. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
  42. Golub, Irina. 1997. *Stilistika russkogo jazyka*. Moskva: Rol'f.

43. Greenberg, Joseph H. 1990. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. *Language: Selected Writings of Joseph H. Greenberg*. Denning, Keith and Kemmer, Suzanne (eds.). Stanford, California: Stanford University Press, pp. 40–71. Pirmizd.: Greenberg, Joseph H. 1963. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. *Universals of Human Language*. Greenberg, Joseph H. (ed.). Cambridge, Mass: MIT Press, pp. 73–113.
44. Gundel, Jeanette K. 1999. On Different Kinds of Focus. *Focus: Linguistic, Cognitive and Computational Perspectives*. Bosch, Peter, van der Sandt, Rob (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 293–305.
45. Gundel, Jeanette K.; Hedberg, Nancy; Zacharski, Ron. 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69, pp. 274–307.
46. Hajičová, Eva. 1993. *Issues of Sentence Structure and Discourse Patterns*. Praha: Charles University.
47. Hajičová, Eva; Partee, Barbara H.; Sgall, Petr. 1998. *Topic-Focus Articulation, Tripartite Structures and Semantic Content*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
48. Halliday, Michael Alexander Kirkwood. 1968. Notes on transitivity and theme in English. Part 2. *Journal of Linguistics*, pp. 199–244.
49. Halliday, Michael Alexander Kirkwood; Hasan, Ruqaiya. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
50. Halliday, Michael Alexander Kirkwood; Matthiesen, Christian. 2004. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
51. Harder, Christoph. 1970. *Anmerkungen und Zusaetze zu der neuen lettischen Grammatik des Herrn Probst Stender von Christoph Harder*. Papendorf.
52. Hawkins, John A. 1983. *Word Order Universals*. New York: Academic Press.
53. Hesselberg, Heinrich. 1841. *Lettische Sprachlehre*. Mitau.
54. Heusinger, Klaus von; Maienborn, Claudia; Portner, Paul (eds.). 2011. *Semantics. An International Handbook of Natural Language Meaning*. Volume 2. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
55. Holvoet, Axel. 2003. Aktualosios skaidos problemos. *Sintaksinių ryšių tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 79–98 psl.

56. Holvūts, Aksels. 2012. *Vispārīgās sintakses pamati*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
57. Holvoet, Axel. 2015. Non-canonical subjects in Latvian: An obliqueness approach. *Contemporary Approaches to Baltic Linguistics*. Arkadiev, Petr; Holvoet, Axel; Wiemer, Björn (eds.). Berlin, New York: Mouton De Gruyter, pp. 299–324.
58. Ivulāne, Baiba. 2015. *Palīdzīgā lietotu darbības vārdu sistēma latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
59. Jackendoff, Ray. 1972. *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, Massachusetts: M.I.T. Press.
60. Jackendoff, Ray. 2002. *Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. Oxford University Press.
61. Jarceva, Viktorija (red.). 1998. *Bol'shoj jenciklopedičeskij slovar'*. Jazykoznanie. Moskva: Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija.
62. Jespersen, Otto. 1924. *The Philosophy of Grammar*. London: George Allen and Uwin Ltd.
63. Kalnača, Andra. 2006. Verba formas un to funkcijas laikrakstu virsrakstos. *Letonika. I kongress. Valodniecības raksti*. Rīga: LZA, 170.–176. lpp.
64. Kalnača, Andra. 2010. Personas formu semantika latviešu valodā. *Valoda – 2010. Valoda dažādu kultūru kontekstā*. 20. Daugavpils: Saule, 199.–206. lpp.
65. Kalnača, Andra. 2011. *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
66. Kalnača, Andra. 2013. Darbības vārds (verbs). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 456.–594. lpp.
67. Kalnača, Andra. 2014. *A Typological Perspective on Latvian Grammar*. Warsaw, Berlin: De Gruyter Open.
68. Kārkliņš, Jūlijs. 1968. Datīva semantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā. *Latviešu leksikas attīstība. Zinātniskie raksti*. Rīga: Zinātne, 267.–297. lpp.
69. Kārkliņš, Jūlijs. 1974. *Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē*. Rīga: Pētera Stučkas LVU Redakcijas un izdevniecības daļa.
70. Kārkliņš, Jūlijs. 1976a. Vārda formas sintaktisko potenču problēma. *Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 54.–101. lpp.

71. Kārklīšs, Jūlijs. 1976b. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
72. Karlík, Petr; Nekula, Marek; Rusínová, Zdenka (eds.). 2008. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny. Pirmizd.: Karlík, Petr; Nekula, Marek; Rusínová, Zdenka (eds.). 1995. *Příruční mluvnice češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
73. Kobozeva, Irina. 2004. *Lingvisticheskaja semantika*. Izd. 2, Moskva: URSS.
74. Komagata, Nobo. 2003a. Contextual Effects on Word Order. *Information Structure and Information Theory*. Blackburn Patrick et al. (eds.). Berlin, Heidelberg: Springer Verlag, pp. 190–203.
75. Komagata, Nobo. 2003b. Information Structure in Subordinate and Subordinate-like Clauses. *Journal of Logic, Language and Information. Special Issue on Discourse and Information Structure*, 12(3). Kluwer Academic Publishers, pp. 301–318.
76. Kovtunova, Irina. 1976. *Sovremennyj russkij jazyk*. Porjadok slov i aktual'noe chlenenie. Moskva: Posveshhenie.
77. Krifka, Manfred; Musan, Renate. 2012. Information structure: Overview and linguistic issues. *The Expression of Information Structure*. Berlin: De Gruyter Mouton, pp. 1–44.
78. Kruijff-Korbyová, Ivana; Steedman, Mark. 2003. Discourse and information structure. *Journal of Logic, Language and Information. Special Issue on Discourse and Information Structure*, 12(3). Kluwer Academic Publishers, pp. 249–259.
79. Krylova, Ol'ga; Maksimov, Leonid.; Shirjaev, Evgenij. 1997. *Sovremennyj russkij jazyk. Teoreticheskij kurs. Sintaksis. Puntuacija*. Moskva: Izdatelstvo Rossijskogo universiteta družby narodov.
80. Krylova, Ol'ga. 2009. *Kommunikativnyj sintaksis russkogo jazyka*. Izd. 2-e, Moskva: URSS.
81. Ladd, Robert D. 1998. *Intonational Phonology*. Cambridge University Press.
82. Lagzdiņa, Sarmīte. 1997. Verbs „nebūt” morfoloģiskajā paradigmā. *Savai valodai*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 165.–201. lpp.
83. Lagzdiņa, Sarmīte. 2005. Vienkārša teikuma sintaktiskās vienības atkarību gramatikas izpratnē. *Linguistica Lettica*. 14. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 5.–15. lpp.

84. Lambrecht, Knud. 1994. *Information structure and sentence form: Topic, focus, and the mental representation of discourse referents*. Cambridge Studies in Linguistics 71. Cambridge: Cambridge University Press.
85. Lauzis, Aldis. 2009. Teikuma vērsums un vārdu kārta. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 4. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 62.–72. lpp.
86. Leong Ping, Alvin. 2004. *Theme and Rheme: An Alternative Account*. Bern: Peter Lang.
87. Levāne-Petrova, Kristīne. 2011. Morfoloģiski marķēta valodas korpusa izmantošana valodas izpētē. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 15 (1). Liepāja: LiePA, 187.–194. lpp.
88. Logina, Santa. 2014. Rezultatīvi latviešu valodā. *Valoda: nozīme un forma*. 5. *Opozīcijas sintaksē un semantikā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 97.–112. lpp.
89. Lokmane, Ilze. 2001. Vārdformas vispārināto nozīmju loma teikuma sintaktiskajā struktūrā. *Baltu filoloģija*. X. Rīga: Latvijas Universitāte, 97.–104. lpp.
90. Lokmane, Ilze. 2002a. Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis. *Baltu filoloģija*. XI (1). Rīga: LU, 47.–64. lpp.
91. Lokmane, Ilze. 2002b. Datīvs latviešu valodas sintaktiskajā sistēmā. *Linguistica Lettica*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 151.–161. lpp.
92. Lokmane, Ilze. 2004. Valence un sintaktiskais obligātums. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 8. Liepāja: LiePa, 268.–275. lpp.
93. Lokmane, Ilze. 2005. *Konsituatīvo saistījumu tipi latviešu valodā: promocijas darbs filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē*. Rīga: Latvijas Universitāte.
94. Lokmane, Ilze. 2006. Sintaktisko struktūru veidojuma kļūdas publicistikā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 93.–104. lpp.
95. Lokmane, Ilze. 2009. Nomināla izteicēja semantika un vieta teikumā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 13 (1). Liepāja: LiePA, 113.–122. lpp.
96. Lokmane, Ilze. 2010. Vārdu secības funkcijas latviešu valodā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: Latvijas Universitāte, 59.–68. lpp.

Pieejams:

- http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/7_Ilze_Lokmane_raksts.pdf.
97. Lokmane, Ilze. 2012. Saitiņas primārajā un sekundārajā predikācijā. *Valoda: nozīme un forma. 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012, 32.–38. lpp.
  98. Lokmane, Ilze. 2013a. Sintakses vispārīgs raksturojums. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 692.–795. lpp.
  99. Lokmane, Ilze. 2013b. Vienkāršs teikums kā monopredikatīva vienība. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 706.–709. lpp.
  100. Lokmane, Ilze. 2013c. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 710.–766. lpp.
  101. Lokmane, Ilze. 2013d. Vienkārša teikuma semantiskā struktūra. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 767.–773. lpp.
  102. Lokmane, Ilze. 2014. Vai sintaksē pastāv bināra opozīcija obligāts/neobligāts? *Valoda: nozīme un forma. 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 113.–123. lpp.
  103. Mathesius, Vilém. 1967. O tak nazvyvaemom aktual'nom chlenenii predlozhenija. *Pražskij lingvisticheskij kruzhok*. Moskva, s. 239–245. Pirmizd.: Mathesius, Vilém. 1939. O tak zvaném aktuálním členění větném. *Slovo a slovesnost*. 5, pp. 171–4.
  104. Matthews, Peter H. 2007. *Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford University Press.
  105. Mel'čuk, Igor A. 1988. *Dependency Syntax: Theory and Practice*. New York, SUNY Press.
  106. Mīlenbahs, Kārlis. 1891. Par nepareizi izlietātu un nevietā nostādītu ģenitīvu. *Daži jautājumi par latviešu valodu, K. Mīlenbacha izskaidroti*. Jelgava: H. Allunans, 19.–23. lpp.
  107. Mīlenbahs, Kārlis. 1893. Druskas par vārdu kārtu. *Daži jautājumi par latviešu valodu, K. Mīlenbacha izskaidroti*. Jelgava: H. Allunans, 74.–76. lpp.

108. Mīlenbahs, Kārlis. 1898. *Teikums*. Rīga: Ģ. Pūcīša apg.
109. Mustajoki, Arto. 2006. *Teorija funkcional'nogo sintaksisa*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
110. Nešpore, Gunta. 2010. Pārvietošanās verbu apkaimi raksturojošo semantisko lomu tipoloģija un to nošķiršanas problēmas. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 14 (1). Liepāja: LiePA, 189.–196. lpp.
111. Nešpore, Gunta. 2012. Perifērās semantiskās lomas teikumos ar pārvietošanās vārdiem. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 16 (1). Liepāja: LiePA, 187.–197. lpp.
112. Nešpore, Gunta; Saulīte Baiba. 2013. Latviešu valodas verbu valences marķēšana. *Valoda: nozīme un forma. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 97.–106. lpp.
113. Nešpore, Gunta; Saulīte, Baiba; Grūzītis, Normunds; Garkāje, Ginta. 2012. Towards a Latvian Valency Lexicon. *Human Language Technologies – The Baltic Perspective*. Proceedings of the Fifth International Conference Baltic HLT 2012. Vol. 247. Tavast, Arvi; Muischnek, Kadri; Koit, Mare (eds). Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington, DC: IOS Press, pp. 154–161.
114. Ozols, Arturs. 1961. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
115. Ozols, Arturs. 1967. Vārds datīvā kā teikuma loceklis. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 147.–206. lpp.
116. Paduceva, Elena. 2004a. *Dinamicheskie modeli v semantike leksiki*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
117. Paduceva, Elena. 2004b. *Vyskazyvanie i ego sootnesennost' s dejstvitel'nost'ju*. Izd. 4-e, Moskva: URSS. Pirmizd.: Paduceva, Elena. 1985. *Vyskazyvanie i ego sootnesennost' s dejstvitel'nost'ju*. Moskva: Nauka.
118. Paul, Hermann. 1886. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Aufl. 2. Halle: Max Niemeyer. Pirmizd.: Paul, Hermann. 1880. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle: Max Niemeyer.
119. Pinnis, Mārcis; Auziņa, Ilze; Goba, Kārlis. 2014. Designing the Latvian Speech Recognition Corpus. *Proceedings of the 9th edition of the Language Resources and*

- Evaluation Conference* (LREC'14). Ed. by Calzolari, Nicoletta et. al. Reykjavik, Iceland: European Language Resources Association, pp. 1574–1553.
120. Pollard, Carl; Ivan A. Sag. 1994. *Head-Driven Phrase Structure Grammar*. Chicago: University of Chicago Press.
121. Porite, Tamara. 1954. *Porjadok slov v prostom predlozhenii latyshskogo literaturnogo jazyka*. Rīga.
122. Porīte, Tamāra. 1962. Vārdu kārtā vienkāršajā teikumā. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 2. Bergmane, Anna; Blinkena, Aina; Grabis, Rūdolfs (red.); Sokols, Ēvalds (atb. red.). Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 439.–475. lpp.
123. Prince, Ellen F. 1981. Toward a taxonomy of Given-New Information. *Radical Pragmatics*. Cole, Peter (ed.). Academic Press, p. 223–255.
124. Rosenberger, Otto Benjamin Gotfried. 1848. *Der lettischen Grammatik*. 2. Teil, Syntax. Mitau: Lettisch-literarischen Gesellschaft.
125. Rozenbergs, Jānis. 1989. Teksts. Ceplītis, Laimdots; Rozenbergs, Jānis; Valdmanis, Jānis. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 142.–224. lpp.
126. Saeed, John I. 2003. *Semantics*. 2nd edition. Blackwell Publishing.
127. Saulīte, Baiba. 2009. Teikuma informatīvās struktūras formālie rādītāji latviešu valodā. *Valodniecība. Latvistika un somugristika*. Latvijas Universitātes raksti. 746. Rīga: Latvijas Universitāte, 87.–94. lpp.
128. Saulīte, Baiba. 2010. Vārdu secības un aktuālā dalījuma pētījumi latviešu valodniecībā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: Latvijas Universitāte. Pieejams: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/12_Baiba_Saulite_raksts.pdf, 152.–161. lpp.
129. Saulīte, Baiba. 2011. Komunikatīvi nedalāmi izteikumi latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 15 (1). Liepāja: LiePA, 285.–292. lpp.
130. Saulīte, Baiba. 2012. Tēma kā ziņojuma sākumpunkts vienkāršā teikumā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 16 (1). Liepāja: LiePA, 243.–249. lpp.
131. Saulīte, Baiba. 2014a. Vārdu secība dažādos sintaktiskā sakara veidos un atsevišķās sintaktiskajās konstrukcijās. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 18 (1). Liepāja: LiePA, 2014, 235.–245. lpp.
132. Saulīte, Baiba. 2014b. Apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja robežgadījumi. *Valoda: nozīme un forma 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā*. LU

- Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 135.–143. lpp.
133. Saulīte, Baiba; Auziņa, Ilze. 2011. *Intonācija un aktuālais dalījums teikumos ar predikātu īstenības izteiksmes ciešamajā kārtā*. Referāts. Nolasīts Latvijas Universitātes 69. konferences Latviešu un vispārīgās valodniecības sekcijā 2011. gada 18. februārī.
  134. Saulīte, Baiba; Nešpore, Gunta; Auziņa, Ilze. 2014. Latviešu valodas verbu valences marķēšanā izmantojamās semantiskās lomas. *Valoda: nozīme un forma. 4. Kategoriju robežas gramatikā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 136.–145. lpp.
  135. Selkirk, Elisabeth. 2007. Contrastive Focus, Givenness and the Unmarked Status of „Discourse-New”. *Interdisciplinary Studies on Information Structure* 6, pp. 125–145.
  136. Sgall, Petr; Hajičová, Eva; Panevová, Jarmila. 1986. *The Meaning of the Sentence and Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Dordrecht: Reidel Publishing Company.
  137. Sheljakin, Mihail. 2001. *Funkcional'naja grammatika russkogo jazyka*. Moskva: Russkij jazyk.
  138. Shvedova, Natalija. 2005. *Russkij jazyk: Izbrannye raboty*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
  139. Sirotinina, Ol'ga. 2006. *Porjadok slov v russkom jazyke*. Izd. 3-e stereotipnoe. Moskva: KomKniga.
  140. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
  141. Steedman, Mark. 1991. Structure and Intonation. *Language*. 67. pp. 262–296.
  142. Stērstu Andrejs. 1880. *Latviešu valodas mācība*. I un II daļa. Rīga, Tērbata: Šnakenburgs.
  143. Strazdiņa, Valija. 1967. Ar dažādu vārdu šķiru vārdiem izteiktu apzīmētāju novietojums teikumā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 3. Rīga, 158.–166. lpp.
  144. Ten'er Ljus'en. 1988. *Osnovy strukturnogo sintaksisa*. Gak, Vladimir (red.). Moskva: Progress. Pirmizd.: Tesnière, Lucien. 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.

145. Testelec, Jakov. 2001. *Vvedenie v obshhij sintaksis*. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet.
146. Thompson, Geoffry. 2004. *Introducing Functional Grammar*. 2. ed. New York: Oxford University Press Inc. Pirmizd.: Thompson, Geoffry. 1996. *Introducing Functional Grammar*. Great Britain: Arnold.
147. Valdmanis, Jānis. 1989. Teikums. Ceplītis, Laimdots; Rozenbergs, Jānis; Valdmanis, Jānis. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 13.–104. lpp.
148. Valdmanis, Jānis. 2003. Sintaktiskās konstrukcijas saturs un „dalītās zināšanas”. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 7. Liepāja: LiePA, 213.–220. lpp.
149. Valkovska, Baiba; Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 774.–800. lpp.
150. Vallduví, Enric; Engdahl, Elisabet. 1996. The Linguistic Realization of Information Packaging. *Linguistics*. 34, pp. 459–519.
151. Vallduví, Enric; Vilkuna, Marta. 1998. On Rheme and Kontrast. Culicover, Peter W.; McNally, Louise (eds.). *The Limits of Syntax (Syntax & Semantics 29)*. San Diego: Academic Press, pp. 79–108.
152. Van Valin, Robert. 2005. *An Introduction to Syntax*. Cambridge University Press.
153. Van Valin, Robert D.; LaPolla, Randy J. 2004. *Syntax. Structure, Meaning and Function*. Cambridge: University Press. Pirmizd.: Van Valin, Robert D., LaPolla, Randy J. 1997. *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge: University Press.
154. Voits, Toms. 2014a. *Discourse-Related Word Order Variation in Latvian*. London: London University College.
155. Voits, Toms. 2014b. Discourse-Related Word Order Variation in Latvian. *Valoda: nozīme un forma*. 5. *Opozīcijas sintaksē un semantikā*. LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums. Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 144.–156. lpp.
156. Wegener, Philipp. 1885. *Untersuchungen ueber Grundfragen des Sprachlebens*. Halle: Max Niemeyer.
157. Weil, Henri. 1887. *The order of words in the ancient languages compared with that of the modern languages*. Translated with notes and additions by Charles W. Super.

- Boston: Ginn & Company. Pirmizd.: *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes: question de grammaire générale*. Paris: Joubert, 1844.
158. Zilgalve, Evelīna. 2011. Partikulu loma izteikuma slēptā satura izteikšanā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 15 (1). Liepāja: LiePA, 388.–393. lpp.
159. Zolotova, Galina; Onipenko, Nadezhda; Sidorova, Marina. 2004. *Kommunikativnaja grammatika russkogo jazyka*. Moskva: Institut russkogo jazyka RAN.
160. Zolotova, Galina. 2007. *Kommunikativnye aspekty russkogo sintaksisa*. Izd. 5-e. Moskva: Jeditorial URSS. Pirmizd.: Zolotova, Galina. 1982. *Kommunikativnye aspekty russkogo sintaksisa*. Moskva: Nauka.

Glosārijs

Teikuma komunikatīvā struktūra — nozīmju kopums, kas aktualizē sintaktisko veidojumu, piesaista to runas situācijai un nodrošina veiksmīgu teikuma funkcionēšanu saziņā.

Informācijas struktūra — teikuma vai plašākas vienības struktūra, kas tiek aplūkota kā līdzeklis, ar ko informācija tiek nodota adresātam (Matthews 2007, 194). Informācijas struktūra kā aktuālā dalījuma un konsituatīvās saistības vienība ir viena no būtiskākajām komunikatīvās struktūras parādībām.

Konsituatīvā saistība — pazīme, kas norāda, vai komponents konsituācijā tiek lietots kā klausītājam zināms (konsituatīvi saistīts) vai kā jauns (konsituatīvi nesaistīts).

Aktuālais dalījums — teikuma dalījums tēmā un rēmā.

Tēma — teikuma sākumpunkts, parasti teikuma pirmais komponents viens pats vai kopā ar tā paplašinātājiem. Tēmas tipiskās pazīmes: pauž informāciju par ziņojuma priekšmetu, izsaka konsituatīvi saistīto informāciju, parasti izteikta ar teikuma priekšmetu vai determinatīva sakara paplašinātāju, parasti nav intonatīvi uzsvērta.

Rēma — pauž informāciju par tēmu, izsaka konsituatīvi nesaistīto informāciju, parasti ir intonatīvi uzsvērta.

Nemarķēta tēma — teikuma sākumpunkts, kam piemīt vairākas tēmas tipiskās pazīmes.

Marķēta tēma — teikuma sākumpunkts, kam piemīt maz tēmas tipisko pazīmju, var piemist kādas rēmas pazīmes, piemēram, intonatīvs uzsvērums.

Komunikatīvi nedalāms izteikums — izteikums, kurā nav iespējams dalījums tēmā un rēmā. Parasti sākas ar verbālu izteicēju.

Paplašinātājs — jebkurš teikuma loceklis ārpus gramatiskā centra.

Situants — adverbiālas nozīmes paplašinātājs, kas iesaistās teikumā neatkarīgi no vārda sakariem.

Determinants — ārpusshēmas paplašinātājs datīvā ar izjutēja vai īpašnieka nozīmi.

Tipiska vārdu secība — noteiktai teikuma locekļu kombinācijai raksturīgā vārdu secība, kas var sakrist ar latviešu valodas pamatsecību, bet var arī nesakrist.

Pragmatiski nemarķēta secība — vārdu secība bez papildinformācijas, parasti sakrīt ar tipisku vārdu secību.

Nobeigums

Informācijas struktūras pētījumi latviešu valodā jāturpina dažādos virzienos:

- 1) teikuma intonācijas un teikuma uzsvara analīze;
- 2) rēmas analīze teikumā, arī kopsakarā ar marķētu tēmu;
- 3) informācijas struktūras izpēte teikumos ar sekundāri predikatīvu komponentu (īpaši pārtrauktu vārdkopu kontekstā) un nominālos teikumos, kur kāds no gramatiskā centra locekļiem izteikts ar vietniekvārdu;
- 4) salikta teikuma informācijas struktūras analīzes sistēmas izstrāde;
- 5) vārdu secības izpēte noteikta tipa valodas materiālā, piemēram, tulkojumos.

Terminu rādītājs

- adjunkts (*adjunct*), **27**, 28, 30, 31
- aktants (*actant*), **23**, 27, 28, 33, 87
- aktuālais dalījums (*functional sentence perspective*), 19, 21, 26, 35, 36, 53, 54, 56, 58, 63, 66, 68, 70, 73, 74, **76**, 77, 81, 85, 93, 95, 100, 103, 108, 118, 152
- arguments (*argument*), **27**, 28, 30, 31, 32, 33, 92, 95, 96, 97, 119, 120
- determinants (*determinant*), **146**, 150, 151, 155
- informācijas struktūra (*information structure*), 19, 20, 26, 27, 34, **36**, 43, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 70, 76, 79, 85, 89, 91, 97, 100, 104, 136, 138, 140, 144
- intonācija (*intonation*), 18, 38, 60, 61, **64**, 65, 69, 70
- intonatīvā frāze (*intonation phrase*), 64, **65**, 66, 67, 69, 72
- izteikums (*utterance*), **18**, 19, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 53, 54, 56, 58, 67, 69, 72, 78, 86, 97, 103, 106, 119, 134, 140, 149
- komunikatīvā struktūra (*communicative structure*), 19, 21, 22, 27, 31, 33, **34**, 35, **36**, 44, 52, 58, 73, 84, 85, 87, 103, 125, 126, 140, 146
- komunikatīvi nedalāms izteikums (*thetic utterance*), 24, **93**, 94, 96, 97, 99, 100, 108
- konsituācija (*context and situation*), 19, **27**, 29, 32, 33, 42, 73, 86, 91, 95, 99, 118, 131, 132, 142, 151, 153
- konsituatīvā saistība (*contextual boundness*), 36, 63, 68, 73, 85, 103, 136, 152
- konsituatīvi nesaistīts (*contextually non-bound*), 69, **73**, 78, 81, 134
- konsituatīvi saistīts (*contextually bound*), 42, 43, 69, **73**, 78, 80, 81, 85, 99, 128, 149
- kontrastīvais uzsvars (*contrastive stress*), 35, 61, **67**, 68, 72, 74, 133
- palīguzsvars (*secondary stress*), **65**, 68, 74
- paplašinātājs (*expander*), **20**, 22, 28, 30, 31, 32, 42, 78, 82, 86, 89, 91, 99, 100, 102, 123, 124, 125, 126, 132, 139, 146, 149, 151
- pauze (*break*), 64, 65, 66
- predikāts (*semantic predicate*), **23**, 49, 120
- propozīcija (*proposition*), **23**, 33, 125
- rēma (*rheme*), 26, 35, 42, 53, 59, 60, 62, **77**, 81, 82, 83, 85, 91, 93, 94, 101, 108, 127, 136, 145, 149, 151, 152
- salikts teikums (*composite sentence*), 25, **26**, 33, 52, 103, 105
- semantiskā struktūra (*semantic structure*), 21, 22, 23, 27, 29, 31, 34, 44, 88, 96, 140
- semantiskais subjekts (*semantic subject*), 123

sintagma (*syntagm*), sk. arī intonatīvā frāze, **65**

sintaktiskā struktūra (*syntactic structure*), 19, 21, 22, **24**, 34, 44, 55, 69, 77, 80, 82, 84, 86, 87, 89, 91, 95, 100, 103, 122, 123, 125, 136, 140, 146

sintaktiskais sakars (*syntactic relation*), **24**, 26, 27, 45, 85, 103, 104

    pakārtojums (*subordination*), 25, 26, 36, 82, 103, 104, **106**, 118, 125, 129

    predikatīvais (*predication*), 24, 82, 97, 103, 129, **132**

    sakārtojums (*coordination*), 25, 103, **104**, 105, 129

    sekundāri predikatīvais (*semi-predicative*), 25, 83, 103, **129**

situants (*sentence adverb*), **38**, 65, 66, 80, 83, 85, 92, 94, 98, 125, 126, 128, 142, 146, 148, 149

teikuma uzsvars (*sentence stress*), 64, **67**, 68, 69, 70, 74

teksts (*text*), 18, 19, 25, **27**, 33, 34, 35, 39, 53, 61, 74, 76, 81, 89

tēma (*theme*), 26, 35, 53, 59, 60, 62, **77**, 78, 81, 83, 91, 136, 149, 152

    marķēta (*marked*), 77, 79, **85**, 86, 101, 127, 128, 129, 136

    nemarkēta (*unmarked*), 79, **85**, 86, 101, 146, 153

valence (*valency*), 23, 24, **27**, 28, 29, 31, 86, 92, 103, 118, 119, 123, 125, 132, 149, 151

vārdkopa (*subordinate word-group*), 25, 36, 39, 53, 66, 74, 76, 79, 82, 83, 86, 103, **106**, 108, 109, 110, 112, 114, 116, 118, 124, 136

vārdu pamatsecība (*basic word order*), 23, 37, **39**, 40, 42

vārdu secība (*word order*), **18**, 19, 20, 21, 22, 25, 27, 32

    absolūtā (*absolute*), **36**, 45, 54, 103

    brīva (*free*), 22, 37, 41, **45**, 48, 50, 52, 53, 56, 69, 77, 79, 103, 133

    fiksēta (*fixed*), 37, 41, **45**, 48, 69, 79

    netieša (*indirect*), **37**, 52

    objektīva (*objective*), **37**, 38, 56

    postpozitīva (*postpositive*), **37**, 97, 127, 141

    pragmatiski marķēta (*pragmatically marked*), 37, 39, 45, 54

    pragmatiski nemarkēta (*pragmatically unmarked*), 20, 37, **38**, 39, 40, 42, 45, 81

    prepozitīva (*prepositive*), **37**, 126, 127, 128, 138, 141, 142

    relatīvā (*relative*), **36**, 54, 103, 107

    sistēmiskā (*systemic*), sk. tipiska vārdu secība, **20**

    subjektīva (*subjective*), **37**, 56

    tieša (*direct*), **37**, 38, 52, 59, 60

    tipiska (*typical*), 20, 23, 31, 32, **38**, 97, 108, 118, 129, 137, 139, 140, 146, 150, 151, 153

vienkāršs teikums (*simple sentence*), **26**, 51, 52, 65, 80, 83, 91, 101, 103, 121, 133, 151